

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Yüksek Lisans Tezi

Din ve Milliyetçilik:
Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp Milliyetçiliği Örneği

Sevba Abdula
2501101398

Tez Danışmanı
Yard. Doç. Dr. Edip Asaf Bekaroğlu

İstanbul, 2013

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : SEVBA ABDULA

Numarası : 2501101398

Anabilim/Bilim Dalı : SİYASET BİL. VE ULUS. İLİŞ.

Danışman : YRD. DOÇ. DR. E. ASAF BEKAROĞLU

Tez Savunma Tarihi : 01.08.2013

Tez Savunma Saati : 16.00

Tez Başlığı : “DİN VE MİLLİYETÇİLİK: SIRP ORTODOKS KİLİSESİ VE SIRP MİLLİYETÇİLİĞİ ÖRNEĞİ”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NEVİN ATEŞ		Kabul
2- YRD. DOÇ. DR. E. ASAF BEKAROĞLU		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. İSMAİL HAKKI KADI		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. NURAY MERT		
2- DOÇ. DR. İSMAİL MANGALTEPE		

ÖZ

DİN VE MİLLİYETÇİLİK: SIRP ORTODOKS KİLİSESİ VE SIRP MİLLİYETÇİLİĞİ ÖRNEĞİ

SEVBA ABDULA

Bu çalışma temelde iki dünya savaşı arası dönemde, Yugoslavya Krallığı'nda, din ve milliyetçilik arasındaki ilişkinin tespit edilmesine yöneliktir. Bu ilişki Doğu Hıristiyanlığının temsilcisi olan Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp milliyetçiliğinin etkileşimi üzerinden incelenmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesi merkeze alınarak din ile modern millet ve modern milliyetçilik arasındaki etkileşimin içeriği, boyutları anlamlandırılmıştır. Modernleşme ve sekülerleşme süreçlerini de içeren bu etkileşim kilise-devlet, kilise-millet olgularına dair hem de facto durumun, hem tarihin, hem de Sırp Ortodoks Kilisesinin bu ilişkilere yönelik söylemlerinin ve önermelerinin detaylı bir şekilde irdelenmesini gerektirmiştir. Ayrıca milliyetçi düşüncenin nasıl inşa edildiği, hangi kurumlar ve olaylar çerçevesinde şekillendiği Birinci Yugoslavya'nın siyasal tarihi çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışma bu anlamda 1934-1941 yılları arasında siyaset-kilise, kilise-millet, Ortodoksluk-Sırpılık çerçevesinde cereyan eden olayların, anma törenlerinin, mit oluşturucu faaliyetlerin hem siyasal boyutlarını hem de Kilise açısından neyi ifade ettiğini, nasıl anlamlandırıldığını siyasi tarihi de esas alarak açıklamaya yöneliktir.

Anahtar Sözcükler: Sırp Ortodoks Kilisesi, Sırp milliyetçiliği, din, milliyetçilik, din-devlet ilişkileri, sekülerleşme, Sırp siyasi tarihi

ABSTRACT

RELIGION AND NATIONALISM: THE CASE OF SERBIAN ORTODOXY CHURCH AND SERBIAN NATIONALISM

SEVBA ABDULA

This study elaborates the interaction between nationalism and religion in the Kingdom of Yugoslavia between two world wars. It analyzes the relationship between the Serbian Ortodox Church, representative of Eastern Christianity, and Serbian nationalism. Focusing on religion or Serbian Ortodox Church, discourse and dimensions of interaction between modern nation and modern nationalism have been explained. Due to the fact that so-called interaction affected both modernisation and secularisation processes, it has been a requirement to examine Church-State, Church-Nation interactions pertaining to de facto status, past and rhetorics of Serbian Ortodox Church. However, evolution of nationalisation notion in what institutions through what incidents have been discussed within the framework of political history of The First Yugoslavia.

In that sense, this study aims at analyzing the events, commemorating ceremonies, myths and discourses about the interaction between Church and state, Church and Serbian identity with their political implications.

Key Words: Serbian Ortodoxy Church, Serbian Nationalism, religion, nationalism, state-church relation, secularism, Serbian political history

ÖNSÖZ

Dünya tarihinin gidişatını önemli derecede değiştiren devinimler 16. yüzyıldan itibaren kıta Avrupa'sında başlamıştır. Bilimsel devrim ile İngiliz Devrimi durağan yapıyı sürekli değişimler içine dahil ederek farklı bir kurumsal altyapının oluşmasını sağlamıştır. 1789 Fransız Devrimi bunların sonucu olarak da gösterilebilir fakat Fransız devriminin oluşturduğu siyasal ve toplumsal sonuçlar günümüzü şekillendirmede ana eksen olarak değerlendirilebilir. Modernite olarak adlandırdığımız bu süreç kuşkusuz birçok değişkenin etkisiyle ortaya çıkmış ve birçok olguyu yeniden şekillendirmiştir. Bu *de facto* durum siyasal alanın kurumsallığını, aktörlerini vs. büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu devinim ve dönüşümlerin sonucunda oluşan yeni siyasal ilişkiler ağı ve yönetim biçimi toplumların örgütleniş şekillerinden insanın ontolojik bakışına kadar birçok şeyi yeniden tanımlamıştır. Siyasal erkin yeniden düzenlenip devlet ve kilisenin ayrışması Tanrı'nın belirlediği yapıdan insanın kendisinin belirlediği yapıya geçişi yeni bir siyasal ve toplumsal kültür oluşturmuştur.

Bu yeni paradigma milli devletleri, milliyetçiliği, modern milleti, sekülerliği vs. ortaya çıkartmıştır. Din bu noktada kurumsal yapısıyla, camaatiyle, sosyal konumuyla, pratikleriyle toplumdan tamamen ortadan kalkacağı varsayılmıştır. Bu durum belki de sadece 19.yüzyıl Avrupa'sında belli bölgelerde gerçekleşebilmiştir. Bu anlamda Balkanlar modern süreçlerin içerisinde kendisini bulan bir bölgedir. Fakat aynı zamanda din-devlet, din-millet ilişkisinin modernleşmenin öngördüğü şekilde gerçekleşmediği bir bölgedir. Bu ilişkilerin bu bölgede birbirine nüfuz ettiğini, birbirini şekillendirdiğini ve birbirini etkilediğini belirtmek gerekir. Çalışmamız tüm bu zemin üzerinde Balkanların önemli bir ögesi olan Sırların tecrübesini inceleyecektir. En temel sorgulamamız ise modernitenin ürettiği yeni durumda Sırp Ortodoks Kilisesi üzerinden Sırp milliyetçiliğinin, yani din ve milliyetçiliğin birbirine etkisini ve hangi bağlar ile bağlandıklarını tespit etmektir. Bunun yanında milli devlet inşa süreçlerinde kilisenin rolünü, ürettiği siyasal kültürü

ve Sırp tarihindeki etkisini irdelemektir. Sırp Ortodoks Kilisesi ile Sırp milliyetçiliğın ilişkisi Birinci Dünya Savaşı öncesini kapsamakla birlikte, iki dünya savaşı arasında kurulan 1. Yugoslavya dönemi en temel çalışma alanımız olacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkışında birçok kişi, kurum ve kuruluşların büyük katkısı olduğunu belirtmem gerekir. En büyük katkının sahibi şüphesiz ailemdir ve bu doğrultuda en büyük teşekkürü hak eden de onlardır. Bunun yanında yüksek öğrenimime sundukları maddi-manevi katkıdan dolayı *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı*'na ve çalışmamın projelendirilmesi (23239) ile birlikte kaynaklara ulaşım noktasında verdikleri destekten ötürü *İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Birimi*'ne sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Bunun yanında *İlim Yayma Vakfı*'nın gösterdiği ilgi, alaka ve maddi-manevi desteğın yurtdışından gelen araştırmacılar için son derece önemli olduğunu belirtir kendilerine şükranlarımı sunarım.

Ayrıca *Belgrad Üniversitesi "Svetozar Markoviç" Kütüphanesi* çalışanlarına, *Belgrad Halk Kütüphanesi* mensuplarına, *Üsküp Kiril Metodiy Üniversitesi'nin "Kliment Ohridski" Kütüphanesi'ne*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nin* değerli yöneticilerine ve *Bilim Sanat Vakfı Kütüphanesi'ne* kaynaklar noktasında gösterdikleri ilgi, alaka ve yardımlarından ötürü sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Tezi imla ve noktalama açısından inceleyen Yavuz Ertürk ve Abdüssamet Polat'a teşekkür ederim. Son olarak bu çalışmaya büyük katkısı olan, değerli düşünceleri ile bana yol gösteren ve gösterdiği sabır, ilgi ve yakınlıktan ötürü sayın Yrd.Doç.Dr.Edip Asaf Bekaroğlu hocama sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR	IX
TABLolar VE ŞEKİLLER	XI
GİRİŞ	1
BÖLÜM I	11
MİLLİYETÇİLİK VE DİN	11
1. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI	11
1.1. Millet ve Milliyetçilik	11
1.2. İlkçiler (Primordialism).....	12
1.3. Modernistler	14
1.3.1. Yüksek Kùltürler ve Ernest Gellner.....	15
1.3.2. İcad Edilen Gelenekler ve Eric Hobsbawm.....	17
1.3.3. Hayali Cemaatler ve Benedict Anderson.....	20
1.4. Etno-Sembolcùler.....	23
1.4.1. Etnik Kimlik, Millet, Milliyetçilik ve Anthony Smith	23
2. DİN VE MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ	27
2.1. Din, Sekülerleşme ve Milliyetçilik	28
2.2. Din Olarak Milliyetçilik.....	32
2.3. Milliyetçiliğin Dini Kökenleri.....	36
2.4. Milliyetçilik ve Dinin Etkileşimi	40
2.5. Dini Milliyetçilik.....	43
BÖLÜM II.....	47
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNE KADAR SİRP TARİHİ, MİLLİYETÇİLİK VE KİLİSE ..	47
1. 19. YÜZYILA KADAR SIRPLAR VE SİRP ORTODOKS KİLİSESİ	47
1.1. Ortaçağda Sırplar	47
1.2. Osmanlı Döneminde Sırplar.....	49

1.3. Habsburg İmparatorluğu Yönetimi Altında Sırlar	53
2. 19.YÜZYILDA SIRP İSYANLARI, MİLLİYETÇİLİK VE KİLİSE	55
2.1. Sırp isyanları	55
2.2. 19.yüzyılda Sırp Milliyetçi Düşüncesinin İnşası.....	62
2.3. Sırp Ortodoks Kilisesi.....	66
BÖLÜM III	71
DEVLET, MİLLET VE ORTODOKS KİLİSELERİN BİRLEŞMESİ VE YENİDEN OLUŞTURULMASI, 1914-1934.....	71
1. YUGOSLAVYA DÜŞÜNCESİ İLE SIRP, HIRVAT VE SLOVEN KRALLIĞININ KURULMASI, 1914-1918.....	71
1.1. Yugoslavyacılık ve Milli İdeolojiler	71
1.2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Güney Slav Devletine	75
1.3. Birleşme Öncesi Milli Konsey'de Önemli Tartışmalar ve Birleşme	79
2. SIRP, HIRVAT VE SLOVEN KRALLIĞI DÖNEMİ,.....	83
1918-1929.....	83
2.1. Siyasal Gelişmeler.....	86
2.2. Millet İnşa Süreci – Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığında Kültürel Politikalar	95
2.3. Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda Din ve Sırp Ortodoks Kilisesi	102
2.3.1. Yugoslavyacılık, Din ve Dini Gruplar	102
2.3.2. Sırp Ortodoks Kiliselerinin Birleşmesi.....	106
2.3.3. Kilise ve Millet	109
3. DİKTATÖRLÜK, SİYASAL ÇÖZÜM ARAYIŞLARI VE KİLİSE, 1929-1934.....	113
3.1. Siyasal Hayat.....	113
3.1.1. Diktatörlük ve Yugoslavyacılık	113
3.1.2. 1931 Anayasası ve Meşruti Monarşi	116
3.1.3. Siyasal Uzlaşma Arayışları.....	118
3.2. Kilise	122
3.2.1. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Rejim Yılları.....	122

3.2.2. Sırp Ortodoks Kilisesinin Modernleşme ve Sekülerleşmeye Yönelik Eleştirileri	128
3.2.3. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Rakip İdeolojiler.....	134
BÖLÜM IV	136
KİLİSENİN SİYASİ ALANA DAHLİ VE MİLLİYETÇİLİK İLE ETKİLEŞİMİ, 1934-1941	136
1. SİYASAL UZLAŞMA VE ÇIKMAZLAR.....	136
1.1. Kral Aleksandar'ın Ölümü ve Sonrası	136
1.2. Hırvat Sorununun Çözümü	138
1.2.1. Konkordat Krizi, 1935-1937.....	140
1.2.2. Sırp-Hırvat Anlaşması, Sporazum 1938-1939.....	147
1.3. Sırp Sorununun Ortaya Çıkışı, 1939-1941.....	153
1.3.1. Pan-Sırp Hareketi.....	155
1.3.2. Sırp Kültürel Kulübü	157
1.4. Yugoslavya Krallığının Yıkılışı	158
2. ORTODOKSLUK VE MİLLİYETÇİLİK	160
2.1. Kilise-Devlet ve Kilise-Millet İlişkisi	161
2.2. Din ve Milliyetçiliğin Etkileşimi	164
2.2.1. Svetosavlje İdeolojisi ve Ljotić'in ZBOR Partisi	165
2.2.2. Kilise, Milliyetçilik ve Mit	170
2.2.2.1. Kral Aleksandar'ın Ölümü Sonrası ve Mitleştirilmesi.....	171
2.2.2.2. Aziz Sava Miti ve Aziz Sava Yılı	173
2.2.2.3. Kosova Miti ve 1939 Kosova Savaşı Anma Törenleri.....	175
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	184

KISALTMALAR

A.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
aş.	aşağıda
Bkz.	bakınız
C.	cilt
DS	Demokratska Stranka (Demokrat Parti)
HRSS	Hırvatska Republikanska Seljačka Stranka (Hırvat Cumhuriyetçi Köylü Partisi)
HSS	Hırvatska Seljačka Stranka (Hırvat Köylü Partisi)
HSP	Hrvatska Stranka Prava (Hırvat Adalet partisi)
IMRO	Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija (Makedonya İç Devrimci Örgütü)
JO	Jugoslovenski Odbor (Yugoslav Heyeti)
JMO	Jugoslavenska Muslimanska Organizacija (Yugoslav Müslüman Örgütü)
NRS	Narodna Radikalna Stranka (Radikal Halk Partisi)
S.	sayı

s.	sayfa
SDS	Samostlana Demokratska Stranka- (Bağımsız Demokratlar)
SLS	Slovenska Ljudska Stranka (Sloven Halk Partisi)
SHSK	Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı)
SKK	Srpski Kulturen Klub (Sırp Kültürel Kulübü)
SROK	Sırp Ortodoks Kilisesi
SZ	Saves Zemloradnika (Çiftçi Birliği)
t.y.	tarih yok
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
VMRO	Vnatrešna Makedonska Revoljucionna Organizacija (Makedon İç Devrimçi Örgütü)
yuk.	yukarıda

TABLolar VE ŞEKİLLER

Tablo1	1918-1929 Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığında Genel Seçim Sonuçları ve Millietvekili Sayıları.....	92
Şekil 1	Nemanja Hanedanı altında Sırlar.....	48
Şekil 2	Osmanlı Balkanları, 1815.....	56
Şekil 3	Sırbistan'ın genişlemesi, 1804-1913.....	60
Şekil 4	Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı,1918-1928.....	84
Şekil 5	Yugoslavya Krallığının 9 idari bölgesi, 1929-1939.....	115
Şekil 6	Sırp ve Sloven idari bölgelerine yönelik öneriler, 1939-1941.....	154

GİRİŞ

21.yüzyılın ihtişamlı geleceği vurgulanmaya başlanmışken, *Tarihin Sonu*¹ tezleri ile liberal dünyaya meydan okuyacak her hangi bir medeniyetin kalmadığı yüksek sesle ifade edilmişken, millet üstü yapılanmalara kapı aralanmışken, Avrupa'nın güneydoğu sınırları içerisinde ortaya çıkan durum çoğu kurum ve kişi tarafından beklenmedik sonuç² olarak değerlendirilmiş, aynı zamanda da anlamlandırılmaya ve anomi olarak gösterilmeyede çalışılmıştır. Avrupa sınırları içerisinde ortaya çıkan bu istikrarsızlık, bölgeye yönelik ilgiyi artırmanın yanında, bölgenin yeniden anlamlandırılmasını da içermiştir. Dini, etnik, kültürel zenginliğiyle bilinen Balkanlar'ın milenyuma ramak kala bu denli bir savaş halini yaşaması araştırmacıların neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde uluslararası ilişkiler, siyaset, çıkar ilişkileri, din-devlet, din-millet, milliyetçilik, etnik milliyetçilik, Ortodoksluk, Katoliklik, İslam gibi olgular üzerinde durmasını kaçınılmaz olarak sağlamıştır. Kosova ve Bosna savaşlarının merkezde olduğu bu çalışmalar Soğuk Savaş sonrası dönemi kapsayacak şekilde incelenmiş bütüncül bakış açısına sahip birkaç eser dışında lokal, belli bir dönemi kapsayan ve o dönemin şartları çerçevesinde şekillenmiştir. Fakat bu dönemi inşa eden, 19.yüzyıl, Birinci Dünya Savaşı, İki Dünya Savaşları arası dönemler araştırmacıların yeterince ilgisini çekmemiştir. Bu çalışma ise 1990'lı yılları esas almamakta, İkinci Dünya Savaşına kadar, din ve milliyetçiliğin merkezde olduğu millet, milliyetçilik, devlet, sekülerleşme, siyaset gibi olguların da önemli bir yer kapladığı, Sırbistan, Sırp Hırvat ve Sloven Krallığı ve Yugoslavya Krallığı dönemlerinde yaşananlara, olgulara, kurumlara, ilişkilere ve üretilen sonuçlara dair bir yorumlamayı içerecektir.

¹ Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Profil Yayıncılık, çev. Zülfü Dicleli, İstanbul, 2010

² Samuel Huntington'un Medeniyetlerin Çatışması tezi bu noktada Soğuk Savaş sonrası Balkanlar'da yaşananlara dair bir açıklamayı getirmeye çalışır. Balkanları Batı medeniyetinin içine dahil etmeyen Huntington Balkanları istikrarsızlığın nedeni olarak görür. Samuel Huntington, **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınlar, çev. Murat Yılmaz, İstanbul, 1997

Avrupa'daki bir dizi gelişme ve devrim sonucunda ortaya çıkan modern devlet son iki asırdır siyasal gelişmelerin, uluslararası siyasetin ve düzenin temel aktörü olmuştur. Modern devletin ortaya çıkış sürecinde de millet oluşum süreçlerinin ve milliyetçi akımların hayat bulduğunu belirtmek gerekir. Topluluktan millete, milletten siyasi bir birime dönüşümde milliyetçi hareketlerin önemini vurgularken tüm bu süreçlerin öncülünün modernleşme süreci olduğunun da altını çizmek gerekir. Modernleşme süreci ile birlikte eski düzenin öğeleri olan mutlakiyetçi krallıklar ve imparatorluklar, tarıma dayalı ekonomiler, kiliseye dayalı bilim çözülerek yeni bir siyasi, iktisadi, sosyal, bilimsel düzen inşa edilmiştir. Bu noktada milli kimlik, milli devlet, milliyetçi akımlar bu düzenin en önemli unsurları haline gelmiştir. Eski düzeni şekilendiren öğelerden biri olan din ise modernleşmenin bir ayağı olan sekülerleşme ile birlikte siyasal, toplumsal, iktisadi hayattan tamamen çekileceği ve kaybolacağı öngörülerek işlevleri modern devlete, millete aktarılmaya çalışılmıştır. İki asır sonra eski düzenin bu unsuru ile ilgili yapılan öngörülerin birebir örtüşmediği milli kimliğin oluşumunda rol oynadığı, milliyetçi akımları hem etkilediği, şekillendirdiği hem de milliyetçi akımların dini kullandığı ortaya çıktı ki bu durum din, modernleşme, milliyetçilik olgularının birbirine etkisi anlamında farklı anlayışlara, kavrayışlara ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkardı.

Balkanlar bu anlamda milliyetçi hareketlerin, modern milletlerin, modern devletlerin oluşum süreçlerini yaşayan, “eski düzen” ile “yeni düzen” arasındaki çatışmalara, dönüşümlere, kalıntılara maruz kalmış bölgelerden biridir. Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının asırlarca yönetimi altında belli bir düzen çerçevesinde şekillenmiş, inşa edilmiş olan bölge, modernleşme süreçleri ile birlikte bu imparatorlukların zayıflamasına, bunun sonucunda yeni düzen ile düzen inşa sürecini yaşamaya başlamıştır. 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın başlangıç dönemi bu anlamda Balkanların yoğun bir şekilde bu süreçlere dahil edilmesinin yıllarıdır. Osmanlı imparatorluğundaki toplumsal yapının etnik kimliğe göre değil dine dayalı olması yeni ve eski düzenin çatışmalarında ve dönüşüm süreçlerinde, aynı zamanda millet ve devlet inşa süreçlerinde dinin önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Balkanlar'da dinin bu yapısı ve 19. yüzyıldaki milli devlet ile milliyetçi düşüncenin inşası din ve milliyetçilik ilişkisinin anlamlandırılmasında bölgenin önemli

örneklerden biri olduğunu belirtir. Bu anlamda din ve milliyetçilik ilişkisine örnek olarak duran Sırp Ortodoks Kilisesinin Sırp milliyetçiliği ile olan etkisi ve etkileşimi çalışmanın temel inceleme alanı olacaktır.

Bir başka deyişle çalışmanın ana konusu Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından din ve millet arasındaki bağın nasıl düşünüldüğünün, hayal edildiğinin, yaratıldığının, desteklenildiğinin ve reddedildiğinin nedenlerinin Sırp/Sırp milliyetçiliği ile Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı çerçevesinde irdelemektir. Sırp Ortodoks Kilisesinin tarihini ve temsilcilerini merkeze alarak Sırp ve Yugoslav siyasi tarihi çerçevesinde din-devlet, din-millet ilişkilerinin, belirlenen dönemler içerisinde, sekülerleşme ve milliyetçilik olguları üzerinden nasıl şekillendiğini ve dönüştürüldüğünü açıklamak da bu tezin önceliklerinden biridir. Bu sorulara cevap vermek amacıyla çalışmanın ana dönemi olan 1934-1941 yılları arasında; Sırp Ortodoks Kilisesinin yoğun bir şekilde siyasete dahlinin, kamuoyunda görünürlüğünün, Sırplığı ve Ortodoksluğu bir bütün haline dönüştürme adına ürettiği ideolojiyi, ayinleri, kutlamaları ve mit oluşturucu tören ve kutlamaların o günkü ve tarihsel şartları çerçevesinde etkileri, nedenleri ve sonuçları analiz edilecektir.

1990'larda Miloşević liderliğindeki Sırbistan'ın siyasal hedeflerine Sırp Ortodoks Kilisesinin destek vermesi ve milliyetçi düşüncenin merkezde olduğu siyasetin, dini siyasal hedefler için kullanması Sırp/Sırp milliyetçiliği ve Ortodoksluk ilişkisinin boyutunun ve içeriğinin ilgi uyandırmasına neden olmuştur. Fakat bunun 21. yüzyılın başlarında oluşmuş bir ilişki olmadığı Sırp ve Sırp Ortodoks Kilisesi tarihlerine bakınca kolaylıkla anlaşılabilir. Bu anlamda araştırmacıların büyük çoğunluğunun 1918 öncesinde, Güneydoğu Avrupa'daki milli kültürlerinin ve toplulukların şekillenmesinde dinin ve Ortodoks kiliselerin önemli bir rol oynadığı noktasında birleştikleri gözlemlenmektedir. Bunun birçok nedeni bulunmakla birlikte ön plana çıkan nedenlerin başında Osmanlı imparatorluğundaki millet sisteminin asırlar boyu Ortodoks kiliselerine sağladığı özerklik neticesinde milli bilinçlerin kiliseler üzerinden korunması ve inşa edilmesidir. Bir diğer neden ise 19. yüzyılda Balkan milliyetçiliğinin özgürlük ve toprak iddiaları üzerinden inşa edilmesi³ ve buna mükabil

³ Goren Bassilius, "*Nationalism and Reconciliation: Orthodoxy in the Balkans*", **Religion, State & Society**, C.26, S.2, 1998, s.115

devlet, kilise ve millet beraberliğinin sağlanmasıdır. Bunun yanında kilise dilinin ve İncil'in yerel dillere çevrilmesi ve özerk milli kiliselerin oluşturulması ile kiliseler millet inşa süreçlerinde fevkalade merkezi bir rol almışlardır.⁴ Bu noktada Balkan milletlerinin ve aynı zamanda da Sırp milletinin etno-kültürel milliyetçilik türüne yakın olduğunu belirtmek gerekir. Milliyetçi hareketlerin geliştirdikleri ve aldıkları biçimlere göre iki temel gruba ayrılan millet inşa türlerinden biri olan etno-kültürel millet inşası, ortak kültürel ve tarihsel birikimi, dilin ve dinin önemini ve etnik gruba duyulan bağlılığı ön plana çıkartır. Diğer millet inşa türü olarak ortaya çıkan vatandaşlığa dayalı millet inşa süreci ise birey, vatandaş, topluluk, devlet gibi kavramlar üzerinden siyasi bağlılığı ve genel iradeyi ortaya çıkartır. Balkan toplumlarının din, dil, etnik grup ile olan ilişkilerinden ötürü milliyetçi akımlar etno-kültürel millet inşa türüne yakın bir millet inşasını gerçekleştirmeye çalışmışlardır.⁵ Bu anlamda Sırp milli kimliğinin önemli öğelerinden olan Ortodoksluk veya Sırp Ortodoks Kilisesi, modern Sırp milletinin inşasında rol alarak Sırplık ve Ortodoksluğun ayrılmaz bir bütün olduğunu dile getirmiştir.

Bu ilişki birçok yazar tarafından kayda değer örneklendirmeler ile açıklanmaya çalışılmıştır. Micahel B. Petroviç'e göre Sırp Ortodoks Kilisesi kültürel ve yarı-siyasal kurum olarak Sırp'ların ethos'unu öyle bir düzeye çıkartarak şekillendirmiş ve ifade etmiştir ki milliyet ve din birbirine nüfuz ederek farklı bir Sırp inancı oluşturmuştur.⁶ Sırp rahibi olan Maletić, din ve milletin birbirine nasıl nüfuz ettiğine dair ailesinin ezberlettiği çarpıcı bir dizeyi aktarır: "Sırp cenneti mavidir, hükümlerliği Sırp Tanrısına aittir, melekler etrafını çevrelemiş ve ona hizmet etmektedirler."⁷ Michael Radu ise bu durumun Doğu Avrupa'daki Ortodoks kiliselerin milliyetin, milli değerlerin tarihsel koruyucusu hatta bazen de milletin

⁴ Petar Sugar, **Nationalism and Religion in the Balkans since the Nineteenth century**, Seattle, Washington Press, 1996, s.7-8; Bojan Aleksov, "The Serbian Orthodoxy Church: haunting past challenging future" **International Journal for the Study of the Christian Church**, C.10, S.2-3, 2010, s.178

⁵ İna Merdjanova, "In Search of Identity: Nationalism and Religion in Eastern Europe", **Religion, State and Society**, C.28, S.3, 2000, s.242-243

⁶ Paul Mojzes, **Yugoslavian Inferno: Etnoreligious Warfare in the Balkans**, New York, Continuum, 1994

⁷ Vjekoslav Perica, **Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States**, UK, Oxford University Press, 2002, s.6

varlığını kurtaran kurum olarak algılanmasından kaynaklandığını belirtir.⁸ Vjekoslav Perica ise Ortodoksluğu din olarak tanımlarken, kilisenin etnik topluluğun ve devletin aynı anda beraber doğduğunu ve gelişim sağladığını ifade eder.⁹

19. yüzyıl sonlarına doğru ise modern devletler milli aidiyet hissiyatını büyük ölçüde kendi aygıtlarıyla inşa eder oldukça seküler ve dini alanın egemenlik sınırları yavaş yavaş çizilmeye başlamıştır. Böylece Ortodoksluğun devlet-millet-kilise ilişkisine dair önermesinin dışında yeni bir durum oluşmuştur. Sekülerleşme olgusu ile din-devlet ilişkilerinin ayrışmaya başlaması kiliseyi etkilemiş, Sırp Ortodoks Kilisesi asırlarca dini ve dünyevi otorite olma durumunu kaybetmiştir. Kilise konum kaybından ötürü söylemini Sırp milletinin kurucusu, koruyucusu düzlemine çıkartarak mitleri, tarihi olayları gündeme getirerek devlet-millet-kilise bütünleşmesine yönelik bir duruş sergilemeye çalışmıştır. Bu durum her ne kadar 1930'ların ikinci yarısındaki gibi olmasa da Sırp Ortodoks Kilisesinin sekülerleşme olgusunu anlamlandırmaya ve yavaş yavaş tepki koymasına neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı 19. yüzyılda yaşananların, milliyetçi hareketlerin, modern millet inşa süreçlerinin ve siyasal hayatın oluşturduğu zeminden büyük ölçüde etkilenmiştir. Krallığın nüfus yapısının yanında dini kurumlardaki farklılık bu dönemin siyasal, toplumsal, kültürel ve dini istikrarsızlığın temel nedeni olmuştur. Sırp ve Hırvat milli düşüncelerinin etrafında şekillenen siyasal hayat ayrışma üretince merkezi devlet buna çözüm olarak Yugoslav millet inşası sürecini başlatmıştır. Bu hem sekülerleşme sürecini yoğunlaştırmış hem de milli kimliklerin üzerinden siyasetin yapılmasını engellemiştir. Fakat belli bir süreden sonra biriken milli ve dini hoşnutsuzluk 1918 yılında büyük heyecanla kurulan ortak devletin adım adım yıkılması süreçlerini beraberinde getirmiştir.

1930'lu yılların ikinci yarısında Sırp Ortodoks kilisenin ürettiği ideoloji ve kurumsal muhalefet bu anlamda din ve milliyetçiliğin ilişkisinin anlamlandırılması açısından önemli bir örnek teşkil eder. Modernleşme sürecinin milliyetçi hareketleri,

⁸ Perica, a.e., s.6

⁹ Perica, a.e., s.8-9

modern milleti, modern devleti bunun sonucunda da sekülerleşmeyi içermesi dini yapıları ve onun temsilcilerini bu konularda düşünmeye ve yeni oluşan duruma karşı çözümler üretmesine neden olmuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi bu dönemde Ortodoksluğu modern millete yani Sırp milletine eklemleyerek din ve milletin etkileşim içerisinde dinin millileştirilmesinin, milletin kutsanmasının, bazı durumlarda dini milliyetçiliğin üretilmesinin birincil unsuru olmuştur. Din ve milliyetçilik ilişkisinin incelenmesi bu anlamda çalışmanın en temel boyutlarından bir tanesidir. Bunun yanında milliyetçiliğin dini kökenlerinin mevcut olması millet ve milliyetçiliğin ortaya çıkışı konusunda yapılan tartışmalara değinmeyi zorunlu kılmaktadır. Modernleşme sürecinin merkezde olduğu milliyetçilik teorileri literatürde ön plana çıkarken modernleşme ile birlikte milliyetçilik olgusunun açıklanmasında etnik geçmişide irdeleyen Anthony Smith'in etno-sembolcü yaklaşımı çalışma açısından son derece önemlidir.

1934-1941 yılları arasında kilisenin siyasete dahli ve milliyetçilikle etkileşimi sırasında ürettiği mitlerin bu süreçte önemli bir yer edinmesi milliyetçilik, mit, din ilişkisinin incelenmesini de gündeme getirmektedir. Perica'ya göre milli-devletler tarih ve mitsiz yaşayamaz, mitler milletleri, milletlerde mitleri yaratır.¹⁰ Hasting ise mitlerin kurumsallaştırılması süreçlerini, milletin hayata başlama noktasının kutsallaştırılmasını, milli kimliğe büyük tehditlerin mitleştirilmesi ve anma törenleri düzenlenmesini inceleyerek bu noktada mitlerin önemini vurgular.¹¹ Sırp milli ve dini kimliğin önemli bir unsurunun mitler olduğu aşıkardır.¹² Kosova efsanesi, Aziz Sava, Nemanja Hanedanı gibi efsaneler bu anlamda Sırp milli kimliğinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Bu anlamda Sırp Ortodoks Kilisesinin ürettiği bu mitler,

¹⁰ Perica, **a.g.e.**, s.5

¹¹ Adrian Hastings, **The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism**, UK Cambridge University Press, 1997

¹² Mitlerin milliyetçilik ile olan ilişkisi Güvenç'e göre şu şekilde özetlenebilir. a) Mitler geçmişte yaşanan olayların sebep-sonuç ilişkilerini basitleştir. Bu basitleştirme sonucu bugünkü milliyetçi tutumlar haklılık gerekçesi oluştururlar. b) mitler geçmişle bugün arasındaki zaman farkını ortadan kaldırır. Bunun sonucunda da milletlerin tarihteki rolünün ve o milletin o anda bulunduğu zaman ve ortamı geçmişi yorumlayarak anlatmaya yardımcı olurlar. c) mitler tarihi gerçeklik üzerinden hareketle yeni bir gerçeklik oluşturulmasına katkıda bulunurlar. Tarih değiştirilmiş, gerçekler saptırılmış, böylece milliyetçilik kavramının içerisine yerleştirilerek halkın yönlendirilmesi sağlanabilecektir. d) mitler "öteki" kavramını abartılı biçimde tanımlar. Halklarda bu tanımlara göre düşünce yapısını oluştururlar ve "ötekini" efsanedeki şekliyle algırlar. Sakine Güneş Güvenç, **Sırp Milliyetçiliğinin Bugünkü Sırp Siyasetine Etkisi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 22

din ve milletin birbirine geçmiş bir başka deyişle Sırlığın ve Ortodoksluğun içe içe olduğunu gösteren önemli örneklerdir. Kilise bu anlamda milli kimliklerin ön plana çıktığı 1934-1941 yılları arasında mitleştirdiği ve aziz olarak kutsadığı birçok kişi ve olayı hem dini hem de milli kimliğin önemli isimleri ve olayları olduğu için anma törenleri, festivaller ile gündemde tutmaya çalışmıştır.

Din, milliyetçilik, siyaset ve devlet-kilise-millet ilişkilerinin yeniden şekilleneceği dönem olan 1934 sonrası anlamlandırılmasına zemin hazırlamak için iki temel alanın incelenmesi gerekir. Birincisi Sırp Ortodoks Kilisesi tarihi diğeri de Birinci Yugoslavya'nın siyasi tarihidir. Sırp Ortodoks tarihi 1918 öncesini kapsamakla beraber Yugoslavya Krallığı dönemindeki yapısı, siyaseti, iç düzenlemeleri çerçevesinde ve çoğunlukla da kilise rahipleri ve üst düzey yöneticilerin düşünceleri etrafında incelenecektir. Siyasal tarih ise Sırp isyanlarıyla başlayarak iki dünya savaşı arası dönemin tüm siyasal olaylarının detaylı şekilde incelenmesini içerecektir. Sırp-Hırvat siyasal mücadelesi siyasal analizlerin merkezinde olacaktır. Birinci Yugoslavya dönemi yaygın olan dönemlendirme çerçevesinde irdelenecektir: 1918-1929 devlet, millet ve kilisenin birleştiği yıllar, 1929-1934 diktatörlük yılları ve 1934-1941 milli kimlikler üzerinden siyasetin üretildiği yıllar.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öne çıkan millet ve milliyetçilik kuramları ile din ve milliyetçilik ilişkisine dair teorik tartışmalar analiz edilmektedir. Millet ve milliyetçilik kuramları İlkçiler, Modernistler ve Etno-Sembolcülerin görüşleri ve tanımları çerçevesinde incelenerek Sırp milleti ve Sırp milliyetçiliği ile ilgili teorik zemin inşa edilmeye çalışılmaktadır. Din ve milliyetçilik ilişkisine dair yapılan tartışmalar ise milliyetçilik ile sekülerleşme ilişkisi, din olarak milliyetçilik, milliyetçiliğin dini kökenleri, din ve milliyetçiliğin etkileşimi ve dini milliyetçilik kategorileri çerçevesinde irdelenmiştir. Anthony Smith ve Adrian Hastings'in millet ve milliyetçilik olguları ile ilgili tanımları ve dinin millileştirilmesi, milletin kutsanması gibi kavramsallaştırmalar Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp milliyetçiliğin ilişkisinin anlamlandırılmasında büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümü Birinci Dünya Savaşı'na kadar Sırp tarihinin, Sırp Ortodoks Kilisesinin ve 19.yüzyıl milliyetçi düşüncenin inşasının genel hatlarıyla incelenmesini kapsamaktadır. 19. yüzyıl öncesine kadar Sırp milli bilincin oluşumunda ve devam ettirilmesinde tek kurumsal yapı olarak kalan Sırp Ortodoks Kilisesinin önemi vurgulanarak Osmanlı millet sisteminin bu noktadaki payına dikkat çekilmektedir. 19. yüzyılda milliyetçi düşüncenin inşası ile birlikte modern Sırp milletinin ortaya çıkışı, dinin Sırp kimliğinin belirleyici unsuru olma konumunu kaybetmesine neden olduğu gözlemlenmektedir. Fakat bu dönemde modern devlet ve milletin özgürlük ve bağımsızlık söylemi ve hedefi kilisenin bu konum kaybını net bir şekilde ifade etmesini engellemiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Birinci Dünya Savaşı'ndan sonuna kadar Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığın nasıl kurulduğunu açıklarken aynı zamanda milli ideolojilerin ve Yugoslavyacılık düşüncesinin temel özellikleri üzerinde durmaktadır. Milli ideolojiler ve devletin Yugoslavyacılık düşüncesi, siyasi hayatın en temel uzlaşmaz alanlarının başında olurken merkezîyetçi-federal devlet yönetim tarzı tartışmaların en önemli ayağını oluşturmaktadır. İkinci kısım 1918-1929 yılları arasında krallık içerisinde Sırp ve Hırvat milliyetçiliğinin beslendiği siyasal hayatı, Yugoslav millet inşa süreçlerini ve Sırp Ortodoks kiliselerin birleşme süreçleri üzerinde durmaktadır. Ayrıca devletin uyguladığı millet inşa sürecinin sekülerleşmeyi içerdiğinden kilisenin tepkisinin yavaş yavaş ortaya çıktığı dönemi kapsamaktadır. Bu anlamda bu bölümde Doğu Hıristiyanlığın devlet ve millet ile olan ilişkisi teorik anlamda ve kilise mensuplarının makaleleri üzerinden de incelenmektedir. Üçüncü kısım ise siyasal istikrarsızlığın sonucunda kralın Meclisi feshedip birleşik Yugoslavyacılık ideolojisini uygulamaya çalıştığı diktatörlük yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde siyasal partilerin tamamen yasaklanmış, devlet tüm aygıtları ile birlikte Yugoslav millet inşa sürecini yoğun bir şekilde yürümüştür. Bu anlamda birleşik Yugoslavyacılık ideolojisi dini kurumlara ve dini gruplara bazı alanlar açtığını ve bu dönemde kamusal alanda kiliselerin güçlendiği ve faaliyetlerde bulunduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında bu alt başlıkta Sırp Ortodoks Kilisesinin modernleşme ve sekülerleşme süreçlerine tepkisi incelenmekle birlikte rakip kurum ve ideolojilere olan ilişkisi irdelenmektedir.

Çalışmanın dördüncü bölümü Sırp Ortodoks Kilisesinin kurumsal faaliyetleri, din-devlet, din-millet ilişkilerinin teorik tartışmaları, Svetosavlje, Ljotić örnekleri ve mit oluşturucu ayin, kutlamalar üzerinden din ve milliyetçiliğin etkileşimi analiz edilmektedir. Kral Aleksandar'ın ölümüyle birlikte siyasal hayatın reel Yugoslavyacılık üzerinden şekillenmesi bunun da milli kimliklerin tanınmasını sağlaması uluslararası ve iç siyaset koşulları nedeniyle Hırvat sorununun çözümünü gündeme getirmiştir. Bu çözüm ilk önce Katolik kilisesinin devlet içindeki konumunun Roma Katolik kilisesi ile düzenlenmesini sonra da Hırvat siyasiler ile Hırvatistan özerk bölgesinin oluşturulmasını içermektedir. 1934-1941 yılları arasında devletin bütünlüğünü ve istikrarını koruma adına merkezi hükümet tarafından atılan bu adımlar, Sırp sorunu ve aynı zamanda Sırp Ortodoks Kilisesinin muhalefetini oluşturmuştur. Bu bölümde Sırp sorunu etrafında Sırp Ortodoks Kilisesinin kaybettiği devletin kilisesi olma durumunu milliyetçilik ideolojisini Ortodoks düşünceye eklemleyerek tekrar kazanmaya çalıştığı iddia edilmektedir. Sekülerleşmeye karşın üretilmiş bir cevap niteliğini de barındıran bu durum dinin millileştirilmesi, milletin kutsanması, Sırp Ortodoks milliyetçiliğini üretmesi gibi durumları da içermektedir.

Çalışmanın temel inceleme alanı din ve milliyetçiliktir. Bu alana binaen din-devlet ve din-millet ilişkileri Ortodoksluk ve Sırp Ortodoks Kilisesi çerçevesinde incelenmeye çalışıldığından konu ile alakalı bazı alanlar ve değişkenler incelenmeye dahil edilmemiş veya yüzeysel olarak değinilmiştir. Örneğin bölgesel düzeyde millet-milliyetçilik, din, sekülerleşme ilişkilere kısaca değinilmiş olsa da bu konu başka bir çalışmada daha detaylı ele alınabilir. Bunun yanında Birinci Yugoslavya döneminde her ne kadar Müslümanlara bazı noktalarda değinildiyse de İslam-devlet, İslam-millet ilişkisi ile Müslümanların bu dönemdeki durumları, sıkıntıları gibi konular inceleme dışında bırakılmıştır. Yugoslavya Krallığında uluslararası boyutun arka sahnede hep kendini gösterdiği, kendi çıkarları noktasında kurumları ve kişileri etkilediğini belirtmekle beraber konunun uluslararası boyutunun diğer araştırmacılar tarafından incelenmesi için ilgi uyandırılmaya çalışılmıştır. Ekonomik değişkenlerin toplumun dönüşümünde, siyasal olayların ortaya çıkışında mutlaka rollerinin olduğunu da not etmemiz gerekmektedir. John Lampe'nin bu konuda önemli

çalışmaları mevcut olsa da konu daha kapsamlı çalışmalar ile irdelenmeye açıktır. Konumuzda kilise mensuplarının felsefi görüşleri, düşünceleri önemli bir yer kaplamaktadır, bu anlamda bu rahiplerin düşünce dünyasının ne oranda Rus Ortodoks Kilisesi mensupları tarafından şekillendirildiği de dikkatli bir şekilde incelenmeyi bekleyen konuların başındadır.

Çalışmanın iskeletini oluşturacak temel kaynaklar Sırp Ortodoks Kilisesinin gazete yayınları, kilise çevrelerinin katkısı ile çıkan dergiler, gazete yayınları olacaktır. Bunlardan bazıları; 1920-1941 yılları arasında yayın yapan *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, 1989-1914, 1921-1935 yılları arasında birçok rahibin güncel siyasi ve toplumsal olaylar ile ilgili yazılarının bulunduğu dergi *Vesnik Srpske Crkve*, 1935-1941 yılları arasında kilisenin siyasete müdahil olduğu yıllarda yayın yapan *Hrišćansko Misao* dergisi ve Svetoslavje ideolojisinin oluşturulduğu ve teorik anlamda Aziz Sava milliyetçiliği ile ilgili önemli çalışmaların yer aldığı Belgrad Teoloji Bölümü öğrencilerinin çıkarttığı *Svetosavlje* dergisi (1932-1941). Bunun yanında Sırp Ortodoks Kilisesi ile ilgili Radmila Radiç'in önemli çalışmaları, Dejan Djokiç, İvo Banac, Alex Dragnich'in siyasi hayat ile ilgili önemli eserlerin yanında Sırpça ve İngilizce ikincil kaynaklarda yoğunlukla kullanılmıştır.

BÖLÜM I

MİLLİYETÇİLİK VE DİN

Bu bölümde milliyetçilik olgusu ile din ve milliyetçilik ilişkisine dair yapılan araştırmalar, tespitler, değerlendirmeler irdelenecektir. İki kısımdan oluşan birinci bölümün birinci kısmında milliyetçilik kuramının önde gelen isimlerinin yaklaşımlarına yer verilirken ikinci kısmında ise din ve milliyetçiliğin ilişkisine dair yapılan çalışmalara değinilecektir. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp milliyetçiliğinin ilişkisi, etkileşimi bu anlamda yapılan teorik tartışmalar çerçevesinde üzerinde durduğu zeminin resmi çizilmeye çalışılacaktır.

1. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI

1.1. Millet ve Milliyetçilik

İnsanlık tarihi üç asırdır en çarpıcı siyasal, sosyal, iktisadi dönüşümlerinden birini yaşamış ve yaşamaktadır. Bu dönüşüm sonucunda asırlarca var olan kurumlar, alışkanlıklar, örgütlenmeler, yapılar değişime uğradığı gibi bu dönemin ruhuyla da inşa edilmiştir. Modern dönem olarak da adlandırılacak olan insanlık tecrübesinin bu yeni durumu Bilim devrimi, Sanayi devrimi, Fransız devrimi gibi sütunlerin üzerine bina edilmiştir. Bu anlamda Fransız devrimi ile modern dönemin büyük ölçüde şekillendirdiği ve ürettiği siyasal örgütlenme şekli olan millet ve milliyetçilik bu dönemin öne çıkan en önemli unsurlarındandır. Milli devlet olgusu etrafında şekillenen yeni siyasal düzen milletleri ortaya çıkardığı gibi milliyetçi düşüncenin üretilmesine de olanak sağladı. Modern dönem olguları olarak karşımızda duran bu yapıların ne zaman ortaya çıktığı, kökenleri, türleri, tanımları hem birkaç asırdır insanlık tarihini şekillendiren durumun anlaşılması açısından önemlidir hem de modern dönem öncesi ve sonrasının birbirine etkisi veya kopuşunun karşılaştırılması için önemlidir.

Millet ve milliyetçilik; etnik grup, etnik kimlik, modernleşme, din, dil, gelenek tartışmaları üzerinden şekillendiğini belirtmek gerekir. Bunun yanında millet ve milliyetçiliği modern öncesi dönemden tamamen kopuk, modern öncesi dönemle ilişkili ve ebedi olgular olarak değerlendiren yaklaşımlar mevcuttur. Bu anlamda millet ve milliyetçilik üzerinde yapılan araştırmalar son dönemdeki çatışmalar, ötekileştirmeler üzerinden yol aldıysa da bu noktada bir asırdır oluşan zengin bir literatürün varlığından da bahsetmek gerekir.

Millet ve milliyetçiliğin Balkanlar'ın anlaşılmasında kilit rol oynadığını belirtmek gerekir. Her ne kadar Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşananlara literatürün yoğunlaştığı açık bir gerçek ise de milliyetçilik ve millet olgusunun doğuşundan bu yana Balkanların siyasal, toplumsal, sosyal hayatını şekillendiren en temel olgulardan biri olduğu şüphesizdir. Bu anlamda çalışmanın bu kısmında millet ve milliyetçilik hakkında bir literatür taraması yapılacaktır.

1.2. İlkçiler (Primordialism)

1945 sonrası milliyetçilik ile ilgili öne sürdüğü savlar itibariyle dikkat çeken milliyetçilik kuramlarından biri İlkçiler olarak bilinen araştırmacı grubudur. İlkçi yaklaşımı olarak milliyetçilik literatüründe yer edinmiş bu bakış açısına göre milletler doğal ya da eskiçağlardan beri var olan yapılardır. Bu yaklaşıma göre millet verili bir yapıdır, ilk olma niteliğini taşıdığı gibi, her şeyden önce varmış gibi algılanır. Aynı zamanda milletin verili olma durumu; din, dil, kan bağı ve toplumsal alışkanlıklar gibi verili olan öğelerle de bağlıdır.¹³

İlkçi yaklaşım etnik grup, etnik kimlik, milli kimlik ve etnik kimlik arasındaki bağlar gibi milliyetçiliğin etnisite kuramlarıyla da yakında ilişkilidir. İlkçi yaklaşımı benimseyen milliyetçilik ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların Özkırımlı'ya göre ilkçi yaklaşımının üç farklı bakış açısı mevcuttur. Bunlar doğalcı, biyoloji ve kültürel bakış açılarıdır. Doğalcı bakış açısı ilkçiliğin en aşırı bakış açısı olarak

¹³ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2009, s.81-83

nitelendirilir. Buna göre etnik kimlik, konuşma yeteneği, cinsiyet, görme duyuları kadar doğaldır. Kişilere ait etnik topluluk önceden belirlenmiş olduğu gibi bu gruplar doğal düzenin parçasıdır ve kökene, kişiliğe, misyona ve kadere sahiptirler. Bu aşırı ilkçi yorumun dışında eskilci ilkçi yaklaşımı denilen bir yaklaşım tarzı da mevcuttur. Eskilcilere (perennialism) göre milletlerin kökeninin eski çağlara uzandığına inanmak, milletlerin “doğal” düzenin bir parçası olduğunu kabul etmeyi gerektirmez. Eskilciler, milletin değişmezlik ve kadim olan özelliğini öne çıkararak milletlerin eski çağlardan beri var olduklarını ve o günlerden bu günlere fazla değişikliğe uğramadan ”özünü kaybetmeden” geldiğini savunurlar. Milletin biçimsel değişikliklere uğradığını ifade etseler de eskilciler, milli özün aynı kaldığını ve milletin ortak bir kültür, tarih, dil ve toprağı paylaşan insanlar tarafından oluştuğunu belirtmişlerdir.¹⁴ Milletin kökenini ise modernleşmenin ötesine geçerek eski çağlarda ararlar ve 18. yüzyılın sonrasına odaklanmayı sosyolojik bir felaket olarak değerlendirirler.¹⁵

İlkçiliğin bir diğer bakış açısı ise biyolojik ilkçi yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre etnik bağlılıkların kökenleri genetik özelliklerde ve içgüdülerde aranmalıdır. Milletlerin geniş ölçekli aileler olarak değerlendirildiği bu yaklaşımda, insanın çoğalması ve üreme güdüsü etkilidir. Üreme eyleminde kültürel benzerlikler üzerinden inşa edilen bireylere yakınlık bu mekanizmayı inşa eder. Bu genetik ve kültürel yakınlık etnik topluluklara ve millete güçlü duygular beslenmesine neden olur. İnsan ilişkilerinin egemen olduğu üç duygu üzerinden giden ilkçiler akraba olanın seçilmesi, karşılıklılık ve zorlama gibi güdüler ile etnik topluluklar arasındaki ilişkileri tanımlarlar. Etnik toplulukları süper aileler olarak tanımlar ve etnik grup içi ilişkilerde akrabalık-yakınlığın ön plana çıktığını gruplar arası ilişkilerde ise işbirliği ve çatışmanın ağır bastığını söylerler.¹⁶

İlkçi yaklaşımının bir diğer türü de kültürel ilkçi bakış açısıdır. Kültürel ilkçi bakış açısında etnik bağlılıklarda inanç ön plana çıkar. Bireyleri etnik topluluğu ya da milleti ötekilerden ayırdığı düşünülen din, dil, ortak geçmiş gibi öğelere sınıksız

¹⁴ Özkırımlı, a.e., s.85-87

¹⁵ Özkırımlı, a.e., s.89

¹⁶ Özkırımlı, a.e., s.91

bağlayan bu öğelerin ilk olma niteliğini taşıdığına, her şeyden önce var olduğuna duyulan inançtır. Bu inanç söz konusu öğelere mistik bir hava, tinsel bir önem kazandırır.¹⁷

İlkçi yaklaşım ile ilgili yoğun bir eleştirel literatürün varlığından bahsedilebilir. Bu literatürün sonucunda ilkçi yaklaşımın milliyetçi teorilerden silinmesi gerektiğini dile getiren araştırmacılar bile ortaya çıkmıştır. Bu araştırmacılara ait, ilkçi yaklaşımın öne sürdüğü savların birçoğunun yanlışlığı noktasında ciddi delilleri bulunmaktadır. Örneğin etnik kimliğin ve onu oluşturduğu düşünülen öğelerin değişmezliği noktasında son dönemde yapılan çalışmalar bunun yanlışlığını ispatlamışlardır. Etnik kimliklerin verili değil toplumsal ilişkiler çerçevesinde yapılandıkları, kurgulandıkları ve her kuşakta yeniden tanımlanıp içeriklerinin sürekli değiştiği konusu son dönemde yapılan araştırmalar ile ifade edilmiştir. Bunun yanında etnik ve milli kültürü oluşturan öğelerin hiçbir şeyden türemediği her şeyden önce var olduğuna dair ilkçi savlar yanlışlanmıştır. Hem etnik kültürler hem de bu etnik kültürlerin değişmez olduğu iddia edilen özellikleri etnik grupların isteklerini siyasal alana taşıyacağını öngörmemektedir. Bunun yanında Gellner'in de ifade ettiği gibi kendini ifade etmeye başaran her milliyetçiliğin başarıya ulaşmadığı gibi bir etnik grubun kendi kendinin bilincine varırken çoğunun varmadığını belirtmiştir.¹⁸

1.3. Modernistler

Bu bölümde ilkçilerin aksine millet ve milliyetçilik olgusunu dünya tarihinin son iki-üç asırlık yaşadığı sürece bağlayan araştırmacılar incelenecektir. Modernistler olarak nitelendirilen bu araştırmacılar, modernleşme sürecini millet ve milliyetçilik çalışmalarında ana öge olarak belirlemişlerdir. Millet ve milliyetçiliğin modern çağa ait yapılar olduğunu iddia eden bu yaklaşım, son dönemde büyük ilgi uyandırmıştır. Millet ve milliyetçiliği kapitalizm, sanayileşme, merkezi devlet, şehirleşme, sekülerleşme gibi modern süreçler ile birlikte ortaya çıkan veya onların ürünü olduğunu belirten bir yaklaşımdır. Milliyetçiliği modern öncesi dönemde

¹⁷ Özkırımlı, a.e., s.94

¹⁸ Özkırımlı, a.e., s.94-104

düşünmenin mümkün olmadığını belirten bu yaklaşım modern öncesi dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullarının milliyetçiliğin ortaya çıkmasına engel olduğunu belirtir. Modernistlere göre milletler ancak milliyetçilik çağında sosyolojik bir gereklilik olarak ortaya çıkar, bir başka deyişle milletleri milliyetçilik değil, milliyetçilik milletleri yaratır.

Bu bölümde her ne kadar birçok modernist araştırmacının yaklaşımı kayda değer ise de millet ve milliyetçilik araştırmaların üç önemli isminin yaklaşımları sadece incelenecektir. Bunlar “yüksek kültür” tanımlamasıyla sanayileşme olgusu etrafında millet ve milliyetçiliği inceleyen Ernest Gellner, milliyetçiliği “geleneğin icadı” çerçevesinde değerlendiren Eric Hobsbawm ve milletleri “hayali cemaatler” olarak isimlendiren ve kapitalist yayıncılık ile de milliyetçiliği ilişkilendiren Benedict Anderson olacaktır.

1.3.1. Yüksek Kültürler ve Ernest Gellner

Milliyetçiliğin anlaşılmasında önemli bir yere sahip olan Çek asıllı sosyal bilimci Ernest Gellner teorisini toplum bilimci geleneğin (Durkheim, Weber) üzerine inşa eder. Gellner bu geleneğin en önemli özelliği olan insanlığın gelişiminin evrelere ayrılması doktrinini milliyetçiliğin açıklanmasında merkezi konuma koyar. Modelinde geleneksel toplum ve modern endüstriyel toplum arasındaki farklar en belirleyici farklılıklardır. Gellner’e göre milliyetçilik ‘siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilkedir’ ve modern çağa özgü bir olgudur.¹⁹ Siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması ise Gellner’e göre sanayileşme çerçevesinde toplumların geçirdikleri evrim ile açıklanmalıdır. Bu evrim süresince toplumsal hareketlilik ve kültürel homojenizasyon süreçleri milliyetçilik olgusunun ortaya çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Bu anlamda Gellner modern ve modern öncesi durumları inceleyerek milliyetçiliğin ortaya çıkış sebeplerine bakar

¹⁹ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1992, s.19

ve siyasi örgütlenmelerin insanlık tarihinin hiçbir zaman diliminde milliyetçi ilkelere göre şekillenmediğini belirtir.²⁰

Gellner insanlık tarihini üç evreye ayırarak milliyetçiliği bu dönemlerin aralarındaki farklılıklar üzerinden anlamlandırmaya çalışır ve milliyetçiliğin gelişmesinin nasıl olanaklı hale geldiğini ifade etmeye çalışır. Bu dönemler avcı-toplayıcı, tarımsal ve endüstriyel-modern dönemdir.²¹ Modern dönem öncesinde milliyetçilik gibi bir olgunun ortaya çıkmamasının nedeni Gellner'e göre böyle bir ihtiyaca gerek duyulmamasıdır. Avcı-toplayıcı toplumları küçük toplumlar olarak tanımlayan Gellner, bu toplumların devlet-millet gibi aygıtın eksikliklerini fark etmediklerini belirtmiş, tarım toplumlarının ise merkezi siyasi yapıları veya devletleri ortaya çıkardığını fakat iletişim biçimleri, ekonomik yapıları ortak, türdeş bir kültür üretmelerine olanak sağlamadığını belirtmiştir.²² Sanayileşmiş toplumlarda ise millet ve milliyetçiliğe ihtiyaç duyulmuştur, bunun sebebi sanayileşmiş toplumların kültür ile toplumsal yapı ve siyaset arasındaki ilişkinin değişmesi sonucunda toplumsal hareketliliğin oluşması, sınıflar arası geçiş artması, iletişimin yaygınlaşması, dilin standartlaşması özetle yeni bir yüksek kültür oluşturulmasıdır. Kısacası bu oluşan yeni yüksek kültürü destekleyecek yeni siyasi yapılara ihtiyaç duyulduğundan millet ve milliyetçilik olguları ortaya çıkmıştır.²³

Millet ve milliyetçiliğin modern dönemlerde siyasal zorunluluk olarak ortaya çıkmasının bir başka nedeni de yüksek kültür ile eğitimin ilişkisidir. Modern toplumun hareketli yapısı üretimin sürekli değişen bir yapıda işbölümünü gerektirdiğinden uzmanlaşmayı ön plana çıkartıyordu. Uzmanlaşmanın tarım toplumuna göre daha yakın ve benzer olması halka verilen genel eğitimin disiplinli olmasını içerirken türdeş, standart bir yapının ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bunun yanında eğitim, aileye bağımlı halden çıkıp ortamdan bağımsız iletişimi sağlamaya yönelikti. Bu eğitim sisteminin temel amacı iyi bir vatandaş ve niteliklere sahip olan bir işçinin nasıl yaratılacağı konusuydu.²⁴ Yüksek kültür ve eğitim bireyi

²⁰ Özkırımlı, **a.g.e.**, s.152

²¹ Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, s.25

²² Gellner, **a.e.**, s.,40

²³ Gellner, **a.e.**, s.46

²⁴ Gellner, **a.e.**, s.74-76

inşa ederken bu eğitimi ve kültürü ayakta tutabilecek ve denetleyebilecek bir siyasi örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuş, oda modern devlet olgusu ile karşılanmıştır. Modern devlet merkezi yapılanması ile birlikte eğitim hizmetini verebilecek kültür ile devleti bir araya getirebilecek güce ve büyüklüğe sahip olduğundan birbirine bağımlılığı, karşılıklılığı üretmiştir.²⁵ Tam da bu noktada millet ve milliyetçilik merkezi konumunu inşa etmiştir. Endüstriyel veya modern toplum düzeninin bir sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik Gellner'e göre düşük kültürden yüksek kültüre dönüşmenin olmazsa olmaz koşuludur. Bazı kültürlerin millet olma potansiyeline sahip olsa da bunu başaramadığını ifade eden Gellner bunların vahşi, kendiliğinden beslenmeyen, yönetilemeyen kültürler olduğunu belirtmiştir. Devletin özenle beslediği ve koruduğu bahçe-yüksek kültürlerin ise millet ve milliyetçilik olgusunun temel yapı taşları olduğunu belirtmiştir. Devletin bu kültürü korumasının temel nedeni ise milliyetçilik söylemi ile meşruiyetini kazanmasıdır.²⁶

Kısacası Gellner'e göre milletler standart bir eğitimden sonra, türdeş bir yapıda ve merkezi bir devlet tarafından kontrol edilen yüksek kültürler üzerinden ortaya çıkabilirdi. Bir başka deyişle millet milliyetçiliği değil milliyetçilik milleti oluşturmaktaydı. Milliyetçilik birçok alt kültürden oluşan topluma yüksek kültürün empoze edilmesini içerdiği gibi bireylerin ortak bir toplumda bir arada tutacak yüksek kültürün siyasi içeriğinin doldurulmasıydı.²⁷

1.3.2. İcat Edilen Gelenekler ve Eric Hobsbawm

Millet ve milliyetçilik tartışmalarının bir diğer önemli ismi tarihçi Hobsbawm'dur. Hobsbawm milletin bugünkü anlamda geçmişte bulunmadığını ve milletlerin devamlı değişiklik içinde varlıklarını koruyup devam ettiklerini ifade etmiştir. Hobsbawm'a göre millet milliyetçilik aracılığıyla yaratılmıştır ya da kendi deyimiyle icat edilmiştir. İcat edilen gelenektir. Bu geleneğin icadı ile millet oluşumu yön alır. İcat edilmiş gelenek demek törensel ya da sembolik bir nitelik taşıyan ve

²⁵ Gellner, a.e., s.77-78

²⁶ Gellner, a.e., s.95-96

²⁷ Gellner, a.e., s.104-105

açıkça ya da örtülü bir şekilde kabul edilmiş kuralları olan bir dizi alışkanlık ve uygulamadır.²⁸ Bu uygulamaların sürekli tekrarlanması ile birlikte belirli davranış ve değerler içselleşir ve geçmiş ile bugün arasında köprü kurularak sürekliliğe dair algı oluşur. Modern dönemde icat edilen bu gelenekler bugüne uygun bir geçmişe bağlayarak toplumsal gruplar arasındaki birlik ve dayanışmayı artırır.

Hobsbawm millet ile milliyetçiliğin tam bu noktada geleneğin icadı ile kesiştiğini ifade eder. Milletin geçmiş ile bağlarından hareketle toplumun aşağı ve genel kısmına tekabül ettiğini, milliyetçiliğin ise daha çok yukardan beslenen ve dağıtılan bir şey olduğunu ve bunların icat ile kesiştiğini ifade eder. Fakat milletlerin modern dönemde aşağıdan bir bakışla şekillendirilmelerine rağmen özünde tepeden oluşturulmuşlardır ve milliyetçilik ile yakından ilişkilidirler. Gellner'in tanımını kullanan Hobsbawm milliyetçiliğin milleti oluşturduğunu ve milliyetçiliğin siyasi ve milli birimin uyumlu olması gerektiğini savunan ilke olduğunu belirtmiştir.²⁹ Bunun yanında da Hobsbawm millet ve milliyetçiliğin varsayımları, umutları, ihtiyaçları, özelemleri ve çıkarları temelinde analiz edilmediğinde anlaşılabilen olgular olacağını ifade etmiştir.³⁰

Hobsbawm'a göre millet olgusu modernleşme ve modernleşmenin ürettiği liberalizm, sosyalizm gibi olgular ve kavramlar ile ilişkilendirilerek anlaşılabilir. Toplumsal değişimin önemli aktörleri olan bu akımlar hızlı sanayileşmenin yol açtığı bölünme ve çözümler karşısında toplulukların ortak değerler oluşturarak yeni yapılar çerçevesinde bir millet bilinci ve milli topluluk düşüncesini oluştururlar.³¹ Millet ve milliyetçilik öncesi toplumlar etnik gruplar çerçevesinde örgütlenirken modern çağda yeni oluşan geniş ve kapsamlı ortak değerlerin standartlaşmış görüntüleriyle ve geleneklerin düzenlenmiş biçimleriyle karşı karşıya kalırlar. Bu da kültürel unsurlara dayalı etnik grupların milliyetçi hareketlerin kampanya ve mitleri ile geçiş sürecinde dil ve gelenekleri temellendirerek millet olgusunu güçlendirmelerine neden olur. Özetle toplumsal değişimin yoğun olduğu modern

²⁸ Eric, J. Hobsbawm, **Geleneğin İcadı**, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s.3

²⁹ Özkırımlı a.g.e., s.149

³⁰ Eric Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s.25

³¹ Hobsbawm, a.e., s.55-57

dönemlerde yönetici elitler alt sınıfların siyasete dahil edilmesi karşısında halkın enerjisini toplu ritüellere, belirli aralıklarla tekrarlanan törenlere kanalize ederek ve alışkanlıklar oluşturarak bu değişimi kontrol etmeye çalışmışlardır.³² Bu da geleneklerin icat edilmesine neden oluyordu. Millet ve milliyetçilik bu anlamda icat edilmiş gelenekler olarak karşımızda dururken toplumsal mühendislik ürünü olarak kimi grupların, seçkinlerin çıkarları doğrultusunda bilinçli ürettikleri olgulardı.³³ Hobsbawm icat edilmiş geleneklerin üç türünden bahseder bunların ilki toplumsal birliği veya -gerçek ya da yapay- topluluklara üyeliğini kuranlar/sembolize edenler, ikincisi otorite ve kurumlarla ilişkileri veya statüleri meşrulaştıranlar ve üçüncü olarak da temel amacı inançların, diğer sistemlerinin davranış ve geleneklerinin toplumsallaştırmasına yön vermek olanlar diye sıralar.³⁴

Hobsbawm'ın üzerinde durduğu bir diğer önemli konu da millet ve milliyetçiliğin gelenek olarak icat edilmesi sürecinde ön-millî duyguların oynadığı roldür. Toplum mühendisliğine soyunan milliyetçiler millet öncesinden kalan ve geleneklerin icat edilmesinde başlangıç noktasını oluşturan etnik, köken ve kimlik, ön millî sembol ve değerler gibi unsurları araçsal olarak kullanabilmişlerdir. Etnik kökenin paydaşlarının bir bölge ile özdeşleşmesi, o etnik grubun üyelerinin bağlılığını yükseltebilecek bir zemin olduğunu vurgulayan Hobsbawm ayrıca etnik kökeni geniş topraklarında hatta dağınık yaşayan ve ortak bir yönetim yapısından yoksun olan insanları, ön-millet denebilecek şekilde birbirine bağladığını, bağlayacağını belirtmiştir.³⁵ Ön millî semboller olarak tanımladığı dil, din üzerinde de duran Hobsbawm çalışmasında bu ön-millî bağların nasıl milliyetçi elitler tarafından kullanılarak millî bilincin vazgeçilmez unsurları haline dönüştüğünü anlatır.

Kısacası Hobsbawm milliyetçiliği siyasi alandaki dönüşümler üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Milleti verili bir kategori değil inşa edilen bir olgu olarak görür ve milletlerin belirli, tarihsel açıdan fazla “uzak olmayan” bir döneme ait olduğunu ileri sürer. Aynı zamanda milletlerin toprağa bağlı devletlerden sonra

³² Hobsbawm, **a.e.**, s.102-103

³³ Özkırımlı, **a.g.e.**, s.148

³⁴ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik.**, s.(gelenekğin icadı kitabına bak)

³⁵ Hobsbawm, **a.e.**, s.85

ortaya çıktığını belirtir ve milliyetçiliğin önceden var olan kültürleri millete dönüştürdüğünü bazen milleti icat ettiğini ya da çoğu zaman kültürleri çarpıttığını belirtir.³⁶

1.3.3. Hayali Cemaatler ve Benedict Anderson

Millet ve milliyetçiliği modernist bakış açısından açıklamaya çalışan bir diğer ünlü kuramcı Benedict Anderson'dur. Anderson'un yaklaşımının özünde millet ve milliyetçiliğin özel bir kültürel yapı olduğu düşüncesi yatar ve teorisini bu yapının tarihsel birer varlık olarak nasıl geliştiğini, zamanla nasıl farklı anlamlandırmalar kazandığı ve neden derin bağlılıklar ile güçlü bir meşruiyet oluşturduğunu anlama üzerine kurar.

Anderson, millet ve milliyetçiliği modernleşme sürecinin toplumlarda oluşturduğu değişiklikler ile açıklamaya çalışır ve bunların arasındaki ilişkinin toplumsal dönüşümün koşullarını oluşturduğunu öne sürer. Ona göre bu değişim toplumların örgütlenme biçimlerine milliyetçilik olarak yansır, milliyetçiliğinde toplumsal mühendislik çerçevesinde milletleri oluşturduğunu iddia eder. Anderson siyasi ve kültürel etkenlerin millet ve milliyetçiliğin anlaşılmasında yeterli olmadığını belirterek bu denli güçlü tutkulu duyguları üreten durumun nasıl oluştuğunu anlamaya ve millet ile milliyetçiliği tanımlamaya çalışır.³⁷

Milliyetçiliğin ideoloji olarak görülmemesi gerektiğini söyleyen Anderson milliyetçiliğin faşizm, liberalizm gibi ideolojiler ile değil din, akrabalık gibi olgular ile açıklanması gerektiğini savunur. Gellner'in dışında milliyetçiliğin milletlerin kendi öz bilinçlerine uyanma süreci olarak değil, milletlerin mevcut olmadığı yerde, onları icat eden söylem olarak açıklar ve milleti hayal edilmiş siyasi bir topluluk olarak tanımlar.³⁸ Bu siyasi topluluğun hem sınırlı hem de egemen olacak şekilde hayal edildiğini ifade eden Anderson hayal edilmişliği, milletin üyelerinin birbirini

³⁶ Hobsbawm, a.e., s.24

³⁷ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis yayınları, 2011, s.19

³⁸ Anderson, a.e., s.20

tanımasının mümkün olmamasından, sınırlılığı en büyük milletin bile sınırlarının olmasından, egemenliği ise Aydınlanma felsefesi ve devrimlerinin sonucunda güçlerini Tanrı'dan alan hanedanların meşruiyetinin yerle bir olduğundan, millet olgusunu belirlemişlerdir. Bu anlamda millet özgürlük, kardeşlik, yoldaşlık duyguları ile derin bir duyguyu inşa ederek insanların milletleri uğruna canlarını vermeye sağlayan duygudur.³⁹

Anderson bu noktadan sonra hayal edilmiş toplulukların yani milletlerin nasıl doğduğunu inceler. Bu doğumun koşullarını siyasi ideolojilerde değil milliyetçilikten önce gelen geniş kültürel sistemlerde yani din ve hanedanlığın gerilemesinde aranması gerektiğine inanır.⁴⁰ Anderson'a göre hanedanlığın ve daha çok da dinin gerilemesi milletin ihtiyaç duyduğu tarihsel ve coğrafi yerin oluşmasına neden olduğunu belirtmiştir. Dinin gerilemesinin coğrafi keşiflere ve kutsal dil olan Latincenin gerilmesine bağlayan Anderson dinin kader anlayışı üzerinden hayatın anlamsızlığı, rastlantısallığına dair önermelerinin ortadan kalkması ile ölümlülüğü sürekliliğe dönüştürecek yapının yani milletin oluşmasına neden olduğunu belirtmiştir. Millet bu anlamda ezeli bir geçmiş ve sonsuz bir gelecek tasavvuru ile rastlantıyı kadere dönüştürmekteydi.⁴¹

Anderson millet ve milliyetçiliğin doğumunu bu iki değişkene bağlamamış modern dönemdeki zaman tasavvurunun değişmesiyle milletin hayal edilebilirliğinin önünün açıldığını belirtmiştir. Orta Çağdaki eşzamanlılığın yani olayların eşzamanlı olarak yaşanması, Tanrı tarafından önceden belirlenmesi, geleceğin geçmişte söylenenlerin gerçekleşmesinden ibaret sayılması biçimde bir zaman algısından modern dönemde saat ve takvimle ölçülebilen türdeş, içi boş bir zaman algısına dönüşmesi tarih içinde yolculuk eden geçmişten geleceğe uzanan bir topluluğun hayal edilmesine neden olmuştur.⁴² Anderson zaman tasavvurundaki bu değişimi örnekler vererek açıklamaya çalışır. Bunlardan biri gazetedir. Gazetelerin eş zamanlı kitlesel olarak tüketilmeleri hayal edilmiş bir topluluğun en önemli açıklayıcısı olduğunu belirtir. Anderson'a göre gazeteler büyük sayıda satılan kitaplar gibidir,

³⁹ Özkırımlı, **a.g.e.**, s.82

⁴⁰ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.26

⁴¹ Anderson, **a.e.**, s.28-32

⁴² Anderson, **a.e.**, s.39

sabahın belirli saatlerinde yüz binler tarafından okunması sessiz ve kişisel bir tören gibidir ve adlarının hiç bilinmediği birçok yoldaşlar ile yapılan bu tören hayali dünyanın gündelik kökenine inmiş olur.⁴³ Anderson bunu şöyle ifade eder.”Kurgu sessizce ve sürekli biçimde gerçekliğe sızar ve modern milletin ayırt edici özelliklerinden olan anonim topluluğa duyulan güveni artırır.⁴⁴

Anderson milliyetçiliğin oluşuma katkı sunan bir diğer gelişme olarak kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesini verir. Yayıncılığın uzun yıllar Latince bilen okurlara yönelik yayın yapması piyasa bu dilde yayınların doyuma ulaşmasına neden olmuş kapitalizmin kar amacı ile yayıncılık kendini halk dillerine yöneltmiştir. Bu sürecin hızlanmasına neden olan gelişmeler; Latince dilinin gündelik hayattan hızla çıkması, reforma hareketinin kendi düşüncelerini kitlelere duyurmak adına halk dillerini kullanması ve yönetimlerin halk dillerini idari merkezileşmenin aracı olarak yararlanmasıdır. Yeni teknolojik gelişmeler eşliğinde kapitalizmde de halk dillerinin araçsal olarak önemli bir yer edinmesi iletişim teknolojisi ve dilsel çeşitliliği üretmesine neden olmuş bu da milli toplulukların hayal edilebilirliğine olumlu bir şekilde katkıda bulunmuştur. Bir başka deyişle icat edilen dil ve önem kazanan yayın dünyası ortak toplumsal zihniyetlerin oluşmasına neden olmuştur.⁴⁵

Anderson’a göre yayın dilleri üç farklı yoldan milli bilincin temellerini atmıştır. Bunlardan en önemlisi, Latincenin altında, ama halk dillerinin üzerinde bir düzeyde, birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratması...İkinci olarak, kapitalist yayıncılığın dile standart (sabitlik) kazandırması. Bu sabitliğin de uzun vadede, öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulunması...Üçüncü olarak, kapitalist yayıncılığın eski idari halk dillerinden farklı bir iktidar dili yaratması.⁴⁶

Kısaca özetlemek gerekirse modernleşmenin getirdiği değişikliklerle birlikte millet ve milliyetçilik, kapitalist bakış açısı, dilsel çalışmalar, yayın etkinliği gibi

⁴³ Anderson, a.e., s.,48-50

⁴⁴ Anderson, a.e., s.51

⁴⁵ Anderson, a.e., s.54-55

⁴⁶ Anderson, a.e., s.59-60

olgular ile birlikte yeni bir topluluk olarak hayal edilmesiyle oluşmuştur.⁴⁷ Bu bakış açısı Anderson'un millet ve milliyetçilik tartışmalarında özgün bir yere sahip olmasına neden olmuştur.

1.4. Etno-Sembolcüler

Modernleşme sürecini merkeze alarak millet ve milliyetçiliği açıklayan yaklaşım ve teorilere tepki olarak ortaya çıkan etno-sembolcü yaklaşımın özünde modernizm eleştirileri bulunmaktadır. Etno-sembolcü yaklaşımın en belirleyici unsuru millet ve milliyetçiliğin anlamlandırılmasında etnik geçmişe yaptığı vurgudur. İlkliği reddeden modernist yaklaşımı da yetersiz bulan bu yeni yaklaşım millet ve milliyetçilik tartışmalarında orta yolu bulmaya çalışır. Etno-sembolcülere göre modern milletin doğuşunda etnik geçmişin oynadığı rol milletlerin gelişim sürecinin geniş bir zaman dilimi içinde ele alınma zorunluluğunu ortaya çıkartır. Etnik kimlikler ile modern milletler arasında sadece gelişmişlik düzeyi açısından fark vardır. Kendi özlerini koruyan etnik kimlikler modern dönemde mitler, semboller, töreler ile milliyetçiliğin içeriklerinin ve söylemlerinin ana öğelerini belirlerler. Bunun yanında etno-sembolcü yaklaşım modernist bakış açısının etnik kimliklerin sürekliliğini göz ardı edeceğinden milletin ve milliyetçiliğin daha geniş bir tarihsel perspektiften bakılarak oluşum süreçlerinin, ne zaman doğduğunun daha kolay anlaşılacağını belirtmektedir.⁴⁸ Bu noktadan sonra etno-sembolcü yaklaşımın en önemli ismi olan Anthony Smith'in çalışmaları ve düşünceleri üzerinden etno-sembolcü yaklaşımın millet ve milliyetçilik ile ilgili varsayımları ve tanımlamaları incelenecektir.

1.4.1. Etnik Kimlik, Millet, Milliyetçilik ve Anthony Smith

Gellner'in öğrencilerinden biri olan Smith millet ve milliyetçilik tartışmalarına yeni bir boyut kazandırdığı şüphesizdir. Modernleşme sürecinin sadece millet ve milliyetçilik olgularını ortaya çıkardığı önermesinin yetersiz olduğunu iddia eden

⁴⁷ Özkırımlı, a.g.e., s.187

⁴⁸ Özkırımlı, a.g.e., s.209-211

Smith, modern dönem öncesi etnik grupları tartışmanın içine dahil ederek yeni bir yaklaşımın doğmasında önemli bir rol oynamıştır. Etnik grup veya etnik kategori bu anlamda Smith'in çalışmalarında ana konudur ve bu konu üzerinden etnik kategorinin millet olgusunu ne tür bağlantılar ile şekillendirdiğini veya etkilendiğini açıklamaya çalışır.

Smith'e göre tüm modern milletler zengin bir etnik mirasa sahiptirler. Aynı zamanda da milli toplulukların derinine inince etnik bileşenle yoğruldukları görülecektir. Smith'e göre etnik bir topluluğun temelini oluşturan özellikler, kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla öne çıkaran unsurlar, özel bir "yurt"la bağ ve nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusudur.⁴⁹ Bu tanımlama etnik grupların insanlık tarihinin başlangıcından bugüne var olmadıklarını ifade ederken aynı zamanda da bu ortak unsurların etnik kimlik ve etnik topluluk duygusunu artırdığını ifade eder.

Smith etnik kimliği tanımladıktan sonra etnik toplulukların oluşum süreçlerini ve bu süreci etkileyen biçim ve değişiklikleri inceler. Bu anlamda bu etnik toplulukların oluşum sürecini etkileyen iki biçimden söz edilir. Birleşme ve bölünme. Birleşme, ayrı birimlerin bir araya gelmesiyle etnik grupların oluşması ki buna şehir devletlerin bir araya gelmesi örneği verilebilir, bölünme ise etnik bir cemaatin bir bölümünün yeni bir grup kurmak üzere ayrılması suretiyle alt bölümlere ayrılmasıdır.⁵⁰ Smith her ne kadar etnik kimliklerin dayanıklı olduklarını belirtse de değişimlerden kurtulmadığını ifade etmiştir. Bu anlamda savaş, istila, sürgün, kölelik, göçmen akımları ve din değiştirme gibi durumların etnik kültürde değişikliklere neden olduğunu belirtmiştir. Fakat Smith etnik kimliklerin tüm bu saldırılar karşısında devamlılık ve süreklilik noktasında direnç göstererek kendisini yenileyebildiğini belirtmiş ve bu yenilemeyi sağlayan unsurlar olarak dini reformu, kültürel ödünç mekanizmasını, halk katılımını ve etnik seçilmişlik mitlerini saymıştır. Burada kültürel ödünç mekanizması farklı etnik gruplar arasında alışverişi ifade ederken halkın katılımı ise halk kitlelerinin kültürel ve siyasal hayata katılımının çoğu etnik grubu kaybolmaktan kurtardığı vurgusu yapılmıştır, etnik

⁴⁹ Anthony Smith, **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Şina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, s.42

⁵⁰ Smith, a.e., s.46

seçilmişlik mitlerin ise etnik grubun varlığını sürdürücü etkenlerin başında geldiği belirtilmiştir.⁵¹

Smith bu kapsayıcı ve birleştirici mekanizmaların aracılığıyla etnik toplulukların varlığını sürdürdüğünü ve bu süreçler içerisinde millet olgusunun önemli etmenlerinden biri olan etnik çekirdeklerin oluştuğunu belirtir. Bu etnik çekirdeklerin birbirine bağlı ve farklılıklarının bilincinde olan etnik topluluklar olduğunu ifade eden Smith bunların aynı zamanda ileride kurulacak pek çok imparatorluk ve devletin temelini oluşturduğunu söyler. Modern milletler her ne kadar etnik kökene sahip olsalar da, her modern milletin temelinde etnik çekirdek bulunmamaktadır. Smith bunun nedenlerini şöyle açıklar: Tarihsel olarak ilk milletlerin bu tür etnik çekirdeklerin çerçevesinde kurulması, bunların güçlü olmasının etkisiyle, sonradan oluşan milletlere model oluşturmuştur. Bu modelin gelişimi dünyanın çoğu bölgesinde hala rastlanabilen modern öncesi dönemden kalan “halk tipi” topluluklara uymasındır. Halk tipi, etnik toplulukların millete dönüşüm sürecini en iyi anlatan modeldir. Bu modele göre zengin bir etnik mirasa sahip olmayan milletlerin bile kendilerini, ellerindeki kültürel malzemeden bir tarih yazmaya, mitler ve semboller üretmeye zorunlu hissetmişlerdir.⁵²

Smith, etnik çekirdeklerin millete dönüşümünün nasıl ve neden oluştuğunu açıklama adına iki tip etnik topluluğu tanımlar. Bunlar yatay ve dikey etnik topluluklardır. Yatay etnik topluluklar genelde aristokratlardan, din adamlarından, bürokratlardan, zengin tüccarlardan oluşurken, dikey etnik topluluklar halka ait topluluklardı. Yatay etnik topluluklar esnek bir yapıya sahip iken dikey etnik toplulukların kültürü tüm tabakalara yayılmış yoğun ve dışlayıcıdır. Bu noktada bu iki etnik grubun millete dönüşüm modellerinin farklı olduğunu ve iki farklı model oluşturduğunu belirtmek gerekir. Yatay etnik toplulukların gelişim modelini Smith “bürokratik dahil etme” ismini verir. Bu model Batı Avrupa’daki gelişen devrimlerin sonucunda bürokratik devletin askeri, idari, mali ve hukuki aygıtlar ile hâkim etnik çekirdeğin sembolleri, mitleri, gelenekleri ve anıları üzerinden orta ve alt sınıfları kendi bünyesine katmasıdır. Aristokratik etnik devletin bu kolektif kimliği toplumun

⁵¹ Smith, a.e., s.62

⁵² Özkırımlı, a.g.e., s.220

geneline yaydığını ve kitlesel bir eğitim sistemi ve yoğun siyasallaşma ile laik, kitlesel milletleri yaratabilmiştir.⁵³ Dikey etnik toplulukların millete dönüşüm modeli ise “yerli olanın seferber edilmesi” süreci etrafında tanımlanmıştır. Milleti merkeze alan ve topluluğun tüm kesimlerine ulaşmayı hedefleyen bu modele göre entelektüeller en önemli role sahiptiler. Örgütlü dinin kısılcacında olan bu tür etnik topluluklar inananlar topluluğundan-cemaatten tarihsel kültürel topluluğa geçiş süresinde, entelektüeller pasif olarak kalan gruplara hedef belirleyerek ve o süreçte aktif hale getirerek yani seferber ederek etnik topluluğun siyasi millete dönüşümünü sağladılar. Bu noktada entelektüeller edilgen topluluğu etken hale dönüştürme noktasında ya halkın doğaya şiirsel mekana dönmesini sağladılar ya da milli özellikleri oluşturacak şekilde köken, soy, ortak kahramanlar vasıtasıyla gelenekler ve ayinlerin canlandırılması ile altın çağ miti inşa ederler.⁵⁴

Smith tüm bu süreçleri açıkladıktan sonra milliyetçiliği tanımlayarak ve irdeleyerek milletin ne zaman ortaya çıktığı konusunu açıklamaya çalışır. Smith teker teker dönemleri ve bölgeleri inceleyerek milliyetçiliği tanımlamaya çalışır. Bunun sonunda milliyetçilik kavramının beş şekilde kullanıldığını ifade eder: milletleri kurma ve ulus devletleri ayakta tutma süreci olarak, bir millete ait olma bilinci, millete ilişkin bir dil, bir sembolizm olarak, milli iradeye ilişkin bir kültürel doktrin olarak, milli hedeflerin gerçekleşmesine yönelik reçeteleri içeren bir ideoloji olarak ve milletin hedeflerini-millî iradeyi-hayata geçirmeyi amaçlayan bir toplumsal ve siyasal hareket olarak.⁵⁵ Bu milliyetçilik kavramının bu kullanımlarını verdikten sonra milliyetçiliği tanımlar. Ona göre milliyetçilik bazı üyelerin hal-i hazırda ya da potansiyel bir millet olarak gördükleri topluluk adına özerklik, birlik, özdeşlik⁵⁶ arayan ve bunu korumaya çalışan ideolojik bir harekettir.⁵⁷

Smith'e göre iki tür milliyetçilik vardır. Toprağa bağlı milliyetçilikler ve etnik milliyetçilikler. Bu iki tip milliyetçiliği bağımsızlık öncesi ve sonrası durumlar ile

⁵³ Smith, a.e., s.92-102

⁵⁴ Smith, a.e., s.103-112

⁵⁵ Smith, a.e., s.119

⁵⁶ *Özerklik* kendi kaderini tayin etme hakkının ve milli iradenin gerçekleşmesine yönelik kolektif mücadeleyi, *birlik* milli birliğin sağlanmasını ve milleti oluşturan tüm bireylerin hiçbir farklılık gözetilmeksizin eşitliğini ve *özdeşlik* de milleti oluşturan bireylerin benzerliğini, ortak yönlerini ve milli özün keşfini, ona dönüşünü simgelemek olarak tanımlanmaktadır. Özkırımlı, a.g.e., s.226

⁵⁷ Smith, a.e., s.121

beraber incelemiştir. Toprağa bağlı milliyetçilikler bağımsızlık öncesi millet kavramını esas olan sivil ve toprağa bağlı hareketlerdir. Bu hareketler öncelikle yabancı yöneticileri kovmaya ve eski sömürge ülkeyi yeni bir devletsel milletle ikame etmeye çalışırlar ve anti-sömürgeci milliyetçiliklerdir. Bağımsızlık sonrası bu tür hareketler ise etnik farklılıklar arzeden nüfusu yeni bir siyasi topluluk halinde bir araya getirmeye ve bütünleştirmeye çalışır bunun yanında eski sömürge devletin dışında yeni bir toprağa bağlı millet yaratmaya çalışırlar. Etnik milliyetçilikler ise bağımsızlık öncesi millet düşüncesi temelde etnik ve şecerecidir. Daha büyük bir siyasi birimden ayrılmaya ve onun yerine yeni bir siyasi “etno-millet” kurmayı çalışır. Bunlar Smith’e göre ayrılıkçı ya da diaspora milliyetçiliklerdir. Bağımsız sonrası ise bu tür milliyetçi hareketler “etno-millet”in o andaki sınırlarının dışında bulunan etnik akrabaları ve onların yaşadıkları toprakları ilhak etmek veya kültürel ve etnik bakımdan benzer “etno-milli” devletlerin birliği yoluyla daha geniş “etno-milli” devlet kurmak suretiyle genişlemeye çalışırlar. Bunlar Smith’in kavramsallaştırmasına göre irredentist ve pan milliyetçiliklerdir.⁵⁸

2. DİN VE MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ

Din ve milliyetçilik ilişkisine dair teorik tartışmaların son döneme kadar yetersiz olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar din ve milliyetçiliğe dair önemli bir literatüre sahip olsak da milliyetçiliğin modern dönemde dinin yerini aldığına dair ön kabul ile modern dönemde dinin hayattan tamamen çekileceği varsayımı bu ilişkinin detaylı bir şekilde irdelenmesinin önünü kapatmıştır. Fakat son dönemde bu varsayımların yanlış olduğuna dair yaşanan tarihsel olaylar ile birlikte bir konsensus oluşmuştur. Din ve milliyetçilik ilişkisine dair çalışmaların artması ile birlikte bu ilişkinin kapsamı birbirine nüfuzu, milliyetçiliğin ortaya çıkışında dinin rolü gibi değişkenler üzerinden bu anlamlandırma ve kavramsallaştırma her geçen gün artarak devam etmektedir. Çalışmanın ana konusu Doğu/Ortodoks Hıristiyanlığın önemli bir temsilcisi olan Sırp Ortodoks Kilisesi ile Sırp milliyetçiliğin ilişkisinin irdelenmesi olduğundan bu konunun teorik tartışması önem arz etmektedir.

⁵⁸ Smith, a.e., s.133-134

Din hiç kuşkusuz insanlık tarihinin en önemli unsurlarından biridir. İnsan-tanrı ilişkisi ile tanrı-insan ilişkisinin sonucunda insanın bireysel ve toplumsal hayatının şekillendiren yapılar ortaya çıkmıştır. Din, modern dönemlere kadar toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel vs. hayatın en temel belirleyicisi olmuştur. Avrupa tarihindeki gelişmeler sonucunda farklı bir dünya tasavvurunun ortaya çıkışıyla birlikte din ile ilgili değerlendirmeler de değişmiştir. Din nedir sorusunun cevabı noktasında ciddi bir tartışmanın olduğunu ve bu noktada belirli bir tanımın olmadığını belirtmek gerekir. Özsel, işlevsel ve çok yönlü⁵⁹ tanımların bulunduğunu belirtmekle beraber çalışmada din; kurumsallaşmış geleneksel din, dini topluluklar ve bireylerden eklenmiş ve şekillendirilmiş inançlar, düşünceler ve ibadetlerin bütünü olarak algılanacaktır. Din çalışmada en geniş anlamıyla yani hem siyasal hem de toplumsal rolüyle ele alınacaktır. Modern toplumun ortaya çıkmasıyla birlikte modernleşmenin sonucu olarak ifade edilen milliyetçilik ise düşünce ve ideolojilerin bütünü algılandığı gibi bir yandan sosyal dönüşüm süreci olarak diğer yandan da devlet güdümlü politikaların sonucu olarak da değerlendirilecektir.

Din ve milliyetçilik ilişkisi ilk önce sekülerleşme bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Sekülerleşme düşüncesinin bu ilişkiye nasıl etki ettiğine göz atıldıktan sonra din ve milliyetçilik ilişkisi dört ana sınıflandırma üzerinden incelenecektir. Bunlar din olarak milliyetçilik, milliyetçiliğin dini kökenleri, din ve milliyetçiliğin etkileşimi ve dini milliyetçilik olacaktır.

2.1. Din, Sekülerleşme ve Milliyetçilik

Din ve milliyetçilik ilişkisinin incelenmesinde en belirgin rollerden birine sahip olan sekülerleşme olgusu veya sekülerleşme teorileridir. Din ile ilgili önermelerinden ötürü sekülerleşme teorileri din ile milliyetçiliğin ilişkisinin anlaşılmasında uzun bir süre engelleyici bir yapıya sahip olmuştur. Dinin siyasal, toplumsal, kültürel hayattan tamamen çekileceğini ve çekildiğini iddia eden sekülerleşme teorileri milliyetçiliğin

⁵⁹ Abdurrahman Kurt, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, C.17, S.2, s.74-75

bir din veya seküler yapay bir din olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Bu anlamda dinin milli bilinç, milli kimlik milliyetçi ideoloji ile ilişkisinin incelenmemesine neden olmuştur. Fakat beklentilerin aksine modern dönemde dinin ortadan kalkmaması ve hayatın içerisinde aktif olarak yer edinmesi dinin milliyetçilik ile ilişkisinin sekülerleşme teorilerinin dışında irdelenmesi gerektiğine dair ortak bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştur. Bu bölümde modernleşme, sekülerleşme, milliyetçilik gibi modern dönemin ürettiği durumların din ile ilişkisini ve bunun sonucunda da din ve milliyetçilik ilişkisinin anlaşılmasında ortaya çıkan sınırlayıcı, ön açıcı taraflar irdelenmeye çalışılacaktır.

Milliyetçilik teorileri olduğu gibi sekülerleşme teorileri de birebir modernleşme olgusu ile iç içedir. Modernleşme olgusuna kısaca değinmek gerekirse Avrupa’da bilimsel devrim, sanayi devrimi, Fransız devrimi gibi süreçlerden sonra oluşan kültürel, sosyal, ekonomik, siyasal dönüşümdür. Modern öncesi dönemlerden her yönüyle farklılaşan bu yeni yapının en çarpıcı özelliklerinden biri devlet ve dinin (kilisenin) ilişkilerinin tamamen ayrışması ve aşkın olanın dünya ile ilişkisinin kesilmesi olmuştur. Bu anlamda modernleşmenin sekülerleşmeyi ürettiğini ifade etmek gerekir. Sekülerleşme dünyevi alanın dini alan ya da kurumdan (kiliseden) ayrılması ya da bağımsızlaşması ve farklılaşması olarak tanımlanmaktadır.⁶⁰ Daha genel ifade ile ahlakın, eğitimin ve devletin dini ilkelere dayalı olmaması ve devletin tüm dinlere eşit mesafede durması gerektiğini savunan bir öğretilerdir. Farklılaşma(kilisenin devletten net bir şekilde ayrılması), rasyonelleştirme, dünyevileşme, özerkleşme, çoğulculuk, dinin özel alana itilmesi ve dini ritüellerin azalması⁶¹ gibi özelliklerle de çerçevesi çizilen sekülerleşme daha da ileri giderek temelde ekonomik modernleşmenin toplumların varoluşsal güvenlikleri ile ilgili sorunlarını azaltacağından dinin toplumdaki yerini kaybedeceğini varsaymıştır.⁶² İlk dönem sekülerleşme teorileri dinin tamamen ortadan kalkacağı önermesine binaen inşa edilmiştir.⁶³ Fakat 1960’lardan sonra sekülerleşme teorilerin bu varsayımının

⁶⁰ Sevinç Alkan Özcan, **Rusya ve Polonya’da Din, Kimlik, Siyaset**, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s.128-136

⁶¹ Özcan, **a.g.e.**, s.138

⁶² Jonathan Eastwood/Nikolas Prevelakis "Nationalism, religion and secularization: An opportune moment for research", **Review of religious Research** , 2010, C.52, S.1, s.91

⁶³ Eastwood/Prevelakis, **a.g.m.**, s.94

geçerliliği noktasında geri adım atarak sekülerleşme olgusunun kurumsal farklılaşma, epistemolojik dönüşüm kavramsallaştırmaları üzerinden açıklanmaya başlamasıyla sonuçlanmıştır. Luckman, Berger, Martin, Casanova gibi sekülerleşme olgusunu araştıranlar sekülerleşmenin dinin tamamen ortadan kalkacağına delalet etmediğini, sekülerleşmenin dinin sosyal fonksiyonlarının azalacağını ifade ettiği gibi, dinin genelleşerek sivil din gibi yapıların altında yaşayacağını ya da dinin özel alana itilmesi sürecinden sonra tekrar kamusallaşacağını iddia etmişlerdir. İlk dönem sekülerleşme teorilerini eleştiren bu araştırmacılar modernleşmenin dini tamamen ortadan kaldıracağını iddia etmediğini, bunun Avrupa modernleşmesi içerisinde anlam içerebileceğini fakat Avrupa dışındaki toplumların modernleşme süreçlerini anlamada yetersiz olacağını bildirmişlerdir.⁶⁴

Modernleşme sürecinin bir diğer ayağı olarak öne çıkan milli kimlik, milli devlet, milliyetçi düşünce bu noktada sekülerleşme ile ilişkilendirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Modernleşme, sekülerleşme süreçlerinin sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik dinin gerileyeceği önermesi ile yeni bir din çerçevesinde bakılmasına neden olduğu gibi dinin etkisinin, din ile etkileşiminin önüne geçmesine neden olmuştur. Eastwood ve Prevalakis kamusal hayatın düzenlenmesinde merkezi bir konum ile milli kimliğin ortaya çıkması otoritenin dini anlayışlarını kenara ittiğini iddia etmişlerdir.⁶⁵ Bunun yanında Asad, milliyetçilik ile seküler bakış açısının iç içe geçmişliğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Tek tek insanların kendi dünyevi varoluşlarını yaşadıkları milli toplumlardan oluşan evren anlayışına (devlet bunların tam eklemlenişi için zorunlu addedilir) sahip olan milliyetçilik, sekülerin bir anlam ifade etmesini zorunlu kılar. Milliyetçi birey doğrudan doğruya ve yalnızca devlete sadakat borçludur. Tanrının yönetiminde olduğu söylediğinde bile, millet yalnızca “bu dünya”da -özel türde bir dünyada- varlığa sahiptir. Her milli toplumdaki erkek ve kadınlar kendi tarihlerini yaparlar ve kendi tarihlerine kendileri sahip olurlar.”⁶⁶

Modernleşmenin sonuçları olarak ortaya çıkan sekülerleşme ve milliyetçilik yeni siyasal, toplumsal, kültürel durumda dinin yerinin olmadığını düşünerek din ilişkisini değerlendirmeye almamışlardır. Fakat 1960 yıllardan sonra Avrupa'nın

⁶⁴ Alkan, **a.g.e.**, s.145-151

⁶⁵ Eastwood/Prevelakis, **a.g.m.**, s.103

⁶⁶ Talal Asad, **Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik**, Çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul, Metis yayınları, 2007, s.230

dışındaki yerlerde dini grupların ortaya çıkması ve dinin toplumsal ve kamusal alanda görünürlüğünün tekrar artması, sekülerleşme, modernleşme ve milliyetçiliğin din ile ilişkisinin incelenmesine neden olmuştur. Din ve milliyetçilik ilişkisini inceleyen Brubaker, Moro, Gentile, Eastwood, Prevalakis gibi araştırmacılar kendi çalışmalarında bu yeni dönemde sekülerleşme teorilerini eleştirerek konuya başlarlar ve sekülerleşmenin ilk dönemki varsayımlarının hem milliyetçiliğin anlamlandırılmasına hem de dinin bu süreçlerde oynadığı rolün belirlenmesinde olumsuz etkide bulunduğunu ifade ederler. Dinin modern toplumlarda sekülerleşmenin etkisi ve milli kimliğin ortaya çıkmasıyla beraber dönüşüm sağladığının genel kabul görmesi, din ve milliyetçilik ilişkisi milliyetçilik bir dindir veya modern dönemlerde dinin milli kimliği etkisi yoktur gibi önermelerin dışına çıkılarak incelenmesine neden olmuştur. Dinin millileşmesi, milletin dinsel yapıları, milletin kutsanması, mitlerin kutsal ile ilişkisi, milliyetçi hareketlerin dini ve dini yapıları kullanması gibi birçok değişik yapı etrafında konu incelenmeye başlamıştır.

Talal Asad ve Mark Edward Ruff⁶⁷ tam bu noktada sekülerleşmenin farklı noktalarına dikkat çekerler. Asad'a göre milliyetçiliğin bir din olarak tanımlanması veya dinin milliyetçiliği şekillendirdiğinin kabul edilmesi modern seküler öğretiler ve pratikler tarafından kolektif temsiliyet yapısı içerisinde devrimin özünü ve sonucunu kaçırmak anlamını ifade etmektedir.⁶⁸ Mark Edward Ruff'a göre ise sekülerleşme ve dinin gerilemesine yönelik söylemler genelde dış dünyadaki düşmanın tanımlanması ve bunun üzerinden de dini kimliğin yaratılması için hizmet etmişlerdir. Sekülerleşme söylemlerinin dini kimliğin yaratılmasında ve dini kurumların kenetlenmesindeki rolünden ötürü hemen göz ardı edilmemesi gerektiği de açıktır. Ruff, Sırp Ortodoks Kilisesinin ve onun mensuplarının iki asır boyunca dinin gerilemesi konusunu ana öykülerden biri haline dönüştürmede neden önemli bulduklarının incelenmesi gerektiğini bunun yanında da bu olgu etrafında nasıl kendi

⁶⁷ Talal Asad, **Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik**, 2007; Mark Edward Ruff, *"The postmodern challenge to the secularization thesis: A critical assessment"* SZRKG, 2005

⁶⁸ Asad, a.e., s.231-232

söylevlerini ve programlarını yenileyerek şekillendirdikleri tarihçilerin detaylı bir şekilde irdelenmesi gerektiğini belirtir.⁶⁹

2.2. Din Olarak Milliyetçilik

Milliyetçiliğin bir din olduğu tespitinin önünü açan Emilie Durkheim'in 20. yüzyılın başlarında “*Dini Hayatın Başlıca Şekilleri*” adlı eserinde milliyetçiliği anomi ve atomizasyon çağında büyük bir birleştirici güç olarak değerlendirmesi ile modern dönemde milliyetçiliğin dinin yerini alacağı tespiti olmuştur. Bu tespit ileriki dönemde milliyetçilik üzerine çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiş, din ve milliyetçiliğe dair çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Bu araştırmacıların ortak noktası dinin gerilemesi sonucu oluşan boşluğu milliyetçiliğin doldurduğunu ve de milliyetçiliğin geleneksel dinlerin birleştirici işlevlerinin bünyesinde barındırmasından ötürü modern bir dine dönüştüğünü iddia etmeleridir.

Milliyetçiliğin din olduğu tespitini en güçlü şekilde dile getiren Carlton Hayes olmuştur. Hayes'e göre milliyetçilik diğer dinler gibi geniş kapsamda sosyal bir işleve sahiptir, başlıca ayinleri kamusal ayinler olup tüm toplumun kurtarılması adına ve kurtarılması için gerçekleşir. Hayes “*Milliyetçilik: Bir Din*” adlı eserinde bu tespitini şu şekilde detaylandırmaktadır:

“Her hangi bir din gibi milliyetçilik de, sahneye yalnızca iradeyi değil zeka, hayal gücü ve duyguları da çağırılmaktadır. Zeka, milliyetçiliğe dair spekülasyon bir teoloji ve mitoloji oluşturur. Hayal gücü, insanların milliyetine sonsuz bir geçmiş ve ezeli bir gelecek etrafında görünmeyen dünya inşa eder. Duygular tamamıyla iyi ve koruyucu bir ulusal tanrıya karşı bir sevinç ve heyecan, bahsettiklerine bir özlem, menfaatleri için şükran, onu gücendirme korkusu ve gücünün ve bilgiliğinin büyüklüğüne bir hayranlık ve saygı hisleri uyandırır. Bu duygular kendilerini doğal olarak hem özel hem de kamusal alanda ibadet şeklinde ifade ederler. Milliyetçilik yine bütün diğer dinler gibi toplumsaldır ve en önemli törenleri bütün bir topluluk adına ve onun kurtuluşu için yapılan kamusal törenlerdir.”⁷⁰

⁶⁹ Mark Edward Ruff, “*The postmodern challenge to the secularization thesis: A critical assessment*” SZRKG, 2005, s.385-401

⁷⁰ Carlton Hayes, **Milliyetçilik: Bir Din**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, s.228

Hayes milliyetçiliğin din gibi en derin duyguları harekete geçirdiğini ve insanların bireysel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşıladığı için modern dönemde dinin işlevsel yerini aldığını belirtmiştir. Bunun yanında milliyetçiliğin diğer dinler gibi bazı olağanüstü güçlere inanmayı, saygıyı ve ululama duygularını ve bayrağa odaklanmış resmi ayinleri içererek milliyetçiliğin kendi tanrılarını da oluşturduğunu belirtmişti.⁷¹

Milliyetçiliği modern dönemlerin dini olarak ilan eden bir diğer yazarda Llobera'dır. Milliyetçiliğin başarısını büyük ölçüde dinden kalan milletin kutsal yapısına dayandıran Llobela, milleti modern zamanların sekülerleşmiş Tanrısı olarak tanımlamıştır. Hayes gibi Llobera'da milliyetçiliğin bir dinin ritüelleri, törenleri gibi işlevlerinden dinin yerini almadığını, milliyetçiliğin insanlığın en derinindeki duygulara dinin nüfuz ettiği gibi nüfuz edebildiğinden dinin işlevsel rolünü aldığını ifade etmiştir.⁷²

Milliyetçiliğin din gibi temel duygulara dokunmasını ve dinin yerini almasını psikolojik etkenler üzerinden açıklayan bir diğer araştırmacı da Tamir'dir. Tamir'e göre milliyetçiliğin modern dönemde bu denli ilgi uyandırması insanlara sonsuzluğu vaat ettiği kolektif kurtuluş söylemlerine bağlıdır. Tamire göre millete üye olma kişisel kayıtsızlıktan, yabancılaşmaktan, yalnızlıktan, bilinmemezlikten kurtulmayı içerir. Bunun yanında milli yenilenme üzerinden kişisel yenilenme umudu verir. Buna göre milliyetçilik modern asrın patolojisi değil modern zamanların özelliği olan kayıtsızlığa, yabancılaşmaya, sinir bozukluğuna ve anlamsızlığa üretilen bir cevaptır. Tamire göre milliyetçilik bireylerin bir yere ait olma ve grupların yaşamını sürdürme için gerekli psikolojik ihtiyaçlarını karşılayarak modern toplumun atomlaşmasına yönelik işlevsel bir cevap verir.⁷³

Anthony Smith'e göre ise milliyetçilik diğer dinler gibi insanları birbirine bağlayan, ayinlerle tekrarlanan ve kolektif bir şekilde coşturan özelliklere sahiptir.

⁷¹ Hayes, **a.g.e.**, s.229-239

⁷² Josep Llobera, **Modernliğin Tanrısı: Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Phoneix yayınları, 2007, s.156,

⁷³ Genevieve Zubrzycki, "*Religion and Nationalism: A critical re-examination*", http://www.academia.edu/1108590/Nationalism_and_Religion_A_Critical_Reexamination Çevrimiçi:02.03.2013, s.608

Smith'e göre milliyetçilik hem asli hem de işlevsel olarak bir dindir. Bir çeşit kolektif dünyevi kurtuluş arayışı içerisinde olması onu asli olarak bir din yaptığı gibi aynı zamanda kutsal ile kutsal olmayanı birbirinden ayırmak için inanç ve ibadetler bütününe içermesi ve taraftarlarını tek bir imanlı-sadık topluluğun etrafında birleştirmesi milliyetçiliği işlevsel olarak da bir din haline getirir.⁷⁴ Smith'e göre bu yeni dinde gerçeklik kutsallığın işlevsel karşılığıdır; bu gerçekliğin içinde cisimleşen ve örnek gösterilen aynı zamanda toplum için kendilerini kurban eden vatansever kahramanlar ve milli dahiler İsa'yı kurtaranlara ve peygamberlere denktirler. Milliyetçiliğin ürettiği bu efsanelerin eylemleri öbür dünyadaki davranışlara denktir.⁷⁵

Diğer yazarların aksine Brubaker din ve milliyetçiliğin aynı olgular olduğu önermesini inanç, yücelik, ayin, Tanrı, kurtuluş, kutsal kitap, kutsal nesnelere gibi olguların dışında daha kapsamlı ve kavramsal çerçevede incelemeye çalışmıştır. Brubaker'e göre kimlik, sosyal örgütlenme ve siyasal iddiaların yapısı, dinin ve milliyetçiliğin aynı olgular olduğunu ispatlama adına önemlidir. Etnisite ve milliyetçilik sosyal ve kültürel kimliğin en temel unsurları ve kaynakları olarak ifade edilebildiğinden başkalarına göre farklılığı, aynılığı, kendini konumlandırma ve yerleştirme yollarını içerir. Din de aynı şekilde temel sosyal grupları tanımlar, isimlendirme yollarını üretir aynı zamanda da toplumun hayal gücü için güçlü çerçeve çizer bunun yanında da sosyal dünyanın anlaşılması için planlar, şablonlar ve metaforlar inşa eder.⁷⁶ Milliyetçilik gibi din de sosyal ilişkilerin bir yapısı, yönlendiricisi ve örgütleyicisi olarak anlaşılabilir. Kiliselere, etnik ve milli örgütlenmelere atıf yapmadığını belirten Brubaker dini, etnik ve milli çizgilerin tam manasıyla belli olmadığı durumlarda bile dinin, etnisitenin ve milliyetin heterojen toplumlarda daha az veya daha çok sosyal katmanlara nüfuz etmeyi sağladığını belirtir. Son olarak Brubaker, siyasal bakış açısından din veya dini gruplar adına yapılan iddiaların aynı zamanda etnisite, ırk, milliyet adına yapılan iddialar olarak tanımlanabileceğini ifade eder. Bunun nedeninin iddiaların tamamıyla ekonomik

⁷⁴ Anthony Smith, **Chosen People**, London, Oxford University Press, 2003, s.4-15

⁷⁵ Smith, **a.e.**, s.40

⁷⁶ Roger Brubaker, "*Religion and Nationalism: Four Approaches*", **Nation and Nationalism**, 2011, s.3

kaynaklar, siyasal temsiliyet, sembolik tanınma veya kültürel üretim üzerinden yapılması olduğunu belirtir.⁷⁷

Fakat milliyetçiliğin bir din olduğunu iddia etmek, beraberinde birçok soruyu ve sorunu getirmektedir. Bu anlamda Zubrzycki şu tespitleri yapmaktadır. Milliyetçiliği ve dini eşitlemek bu olguların birçok farklı özelliklerini ortadan kaldırmak anlamına gelir. Diğer yandan piskososyolojik ihtiyaçların doğal olduğunu varsaymak açıklayıcılıktan ziyade kafa karışıklığına neden olur. İhtiyaçları maddeleştirmek ve ilkleştirmek milli kimliği insan eylemlerinin ürünü olarak değil doğal bir olgu olarak nitelendirilmesini sağladığı gibi milliyetçiliği tarihsel tesadüfi bir olgu olarak değil kaçınılmaz bir süreç olduğunu önerir. Son olarak Batının tarihsel sekülerleşme hikâyeleri üzerine milliyetçilik ve dini işlevsel olarak denkleştirmek Zubrzycki'ye göre şüpheli bir önermedir çünkü bu dönemde Batı'da oluşan bu boşluğu milliyetçilik doldurmuştur.⁷⁸

Zubrzycki milliyetçiliğin din olduğu varsayımının hem eksik hem de yanlış olduğunu belirtir. Ona göre din açık bir şekilde eski çağların bir parçası değil tam aksine modern zamanlarda daha görünür hale gelen ve milletin ve millet söylevlerinin tanımlanmasında önemli bir yer kaplayan aynı zamanda milliyetçi eylemlerin şekillendirici olgusudur. Milliyetçiliğin din olarak algılanması Zubrzycki'ye göre milli kimlik ve milliyetçilikte sessiz rol oynayan dini inançların, sembollerin ve ibadetlerin açıklanmasını ve anlamlandırılmasını engellerken aynı zamanda dinin modern öncesi dönemin kalıntısı olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır. Zybrzycki din ve milliyetçilik ilişkisinin yeniden incelenmesi gerektiğini bunu yaparken din ve millet ilişkisinin tarihsel sürekliliğini, kurumsal ve kültürel iç içe geçmişliğini ve sosyal dinamiklerinin irdelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu noktada Zubrzycki'ye göre sorulması ve incelenmesi gereken konu din ve milliyetçiliğin etkileşiminin, iç içe geçmiş durumunun hangi tarihsel şartlarda gerçekleştiğidir.⁷⁹

⁷⁷ Brubaker, **a.g.m.**, s.4-6

⁷⁸ Zubrzycki, **a.g.m.**, s.609

⁷⁹ Zubrzycki, **a.g.m.**, s.609

2.3. Milliyetçiliğin Dini Kökenleri

Milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu belirtmekle beraber son dönemde milliyetçiliğin dini kökenlerine vurgu yapan veya dinin milliyetçiliğin ortaya çıkışında ve gelişiminde önemli rol oynadığını belirten araştırmacıların sayısı artmıştır. Smith, Hastings, Perkins, Brubager gibi milliyetçilik üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar milliyetçiliğin önemli unsurlarının din veya Hıristiyanlık ile ilişkili olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Anthony Smith dinin rolünü azaltan modern milliyetçi teorileri eleştirerek milletin kültürel kaynaklarının ve geleneklerinin etnisite ve din üzerinden inşa edildiğini iddia etmiştir. Hastings ise Hıristiyanlığın ve kilisenin milletin inşa edilmesi süreçlerinde oynadığı role dikkat çekmiş, İncilin millet ile ilişkisine, milletin kökeninin kutsanmasına, mitlerin din ile ilişkisine vurgu yaparak milliyetçiliğin şekillenmesinde veya kendi kavramsallaştırması ile kimliğin istikrara kavuşmasında dinin veya Hıristiyanlığın konumunu gündeme getirmiştir. Diğer araştırmacıların ortak paydada buldukları konular ise dini semboller ve motiflerin milliyetçilik inşa süreçlerinde kullanılması, milli kiliselerin oluşumu, Reformasyon dönemi ile İncilin ana dillere çevrilmesi ve ana dillerin standartlaşması bunun sonucunda milletin tahayyül edilmesinin başlanması, modern milli dilin Hıristiyan sembollerin dönüşümünde ve yeniden üretiminde yollar açtığıdır.

Anthony Smith din ile milliyetçilik arasında sürekliliğin varlığından bahsederek eski dini toplulukların ürettiği materyallerin ileriki dönemde modern milletin inşasında zemin oluşturduğunu ifade etmiştir. Modern millet ile modern öncesi toplumların tarihsel sürekliliğini sağlayan yapıları etniste kavramı ile açıklamıştır.⁸⁰ Smith'e göre din ve milliyetçilik ilişkisi üç analitik düzeyden incelenebilir: Resmi, popüler ve basit düzeyler. Resmi düzey, rejimler, liderler ve elitlerden; popüler düzey, insanların veya halkın dini inançları ve ibadetlerinden; basit düzey ise dört katmandan (toplum, vatan, tarih, kader) oluşan kutsal kuruluşlar düzeyinden oluşmaktadır.⁸¹ Resmi analiz düzeyi rejimler, liderler ve elitler tarafından

⁸⁰ Anthony D. Smith, **Chosen peoples**, s.4-7

⁸¹ Smith, **a.e.**, s.28

milletin tanımlanmasını ve milli hedeflerin belirlenmesini inceler. Aynı zamanda dini hareketlerin ve dini kurumların kamuoyu tarafından belirlenen milli hedeflere ve kimliklere etkisi incelenir. Bu etki daha çok devlet ve elitlerin bildirimlerine ve ritüellerine yoğunlaşmaktadır. Bu ilişkinin ikinci analitik düzeyi olan popüler düzey ise Smith'e göre dini düşüncenin gösterileri ve "popüler" ifadeleri ile milli idealler ile ilişkilidir. Bir başka deyişle milli toplumun gelişmesinden bu yana insanların dini inançlarının ve ibadetlerinin saf milli kimliği ve milletin düşüncelerini ve popüler fikirlerini nasıl desteklediğini ve tanımladığını inceler. Üçüncü analitik düzey ise milliyetçiliğin kutsal temelleridir. Smith kutsal temelleri, milliyetçiliğin inanç sisteminin temel öğeleri olan hatıraların mirası, mitler, semboller, değerler ve kutsanmış olan toplumun gelenekleri olarak tanımlar. Bu kutsal temeller millete üye olanların milli kimliğinin devamı için önemli gördükleri derin kültürel kaynaklara atıfta bulunmayı sağlar. Bu derin kültürel kaynaklar ise milleti oluşturan dört katmandır: Toplum, vatan, tarih ve kader. Bunların milliyetçiliğin inanç sistemi olduğunu belirten Smith bu katmanların din veya kutsal olan ile ilişkisine vurgu yapar.⁸²

Milliyetçiliğin dini kökenlerini inceleyen bir diğer araştırmacı Adrian Hastings'tır. Hastings'e göre dinin milletin şekillenmesinde büyük etkisi vardır. Bu etki şu başlıklar etrafında incelemiştir: kökenin kutsanması, milli kimliğe yönelik büyük tehditlerin mitleştirilmesi ve kutlanılması, papazların sosyal rolü, ana dilde literatürün oluşturulması, İncil'de milletin karşılığı, kendi kendini yöneten-özerk kiliselerin oluşturulması ve tek milli kaderin icat edilmesi.⁸³ Kökenin kutsanması ve milli kimliğe yönelik büyük tehditlerin mitleştirilmesi, milli kimliğin temel parçalarını oluştururlar. Mit inşa süreçlerinde ise din ve dini kurumlar önemli rol oynarlar. Hastings bu konularla ilgili birçok örnek verir. Bunlardan bazıları Frenk Kralı Clovis'in 496 yılında vaftiz edilmesi ile Fransız milliyetçiliğinin ilişkisi, Nemanja Hanedanı ile Aziz Sava'nın kutsanması ile Sırp milliyetçiliğinin ilişkisi, Büyük tehditlere ise Kosova Savaşını, İngiltere'deki Barut komplosunu, Derry kuşatmasını örnek verir. Bu örneklerin biz ve onlar duygusunun oluşmasını,

⁸² Smith, a.e., s.29-30

⁸³ Adrian Hastings, **The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism**, s.187

diğerlerinden farklılaşmayı, özgürlüğe tehdit olan durumu ve Tanrı'nın bizden yana olduğu durumları ürettiğini ifade eder ki bunlar millet olma durumunun vazgeçilmezleridir.⁸⁴

Milletin oluşumunda papazların rolü, ana dilde literatürün oluşturulması ve kendi kendini yöneten kiliselerin oluşması Hastings gibi Brubager'in de üzerinde durduğu gelişmelerdir. Aslında bu üç değişkenin Avrupa'daki Reformasyon süreci ile yakından ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Brubaker'e göre Reformasyon ve mezhepleşme süreci sosyal ve siyasal ilişkinin inşasına yönelik yeni usullerin ortaya çıkmasına, edebi yazınsal kültürün yükselmesi ile yerel-ana dillerin standartlaşmasına neden olduğu gibi yönetim ve kültürü sıkı bir hizaya getirmiştir. Reformasyon ve mezhepleşme süreci İncil'in ana dillere çevrilmesine bunun da insanların doğrudan İncil'e her hangi bir aracıya ihtiyaç duymadan ulaşmalarını sağlaması bunun yanında mezhepleşme süreci ile cemaatlerin kendi kendi yöneten yapısının tanınması millet ile milletin kendi kendi yönetme yollarının modelleri üretilmiştir. Edebi yazınsal kültürün teşvik edilmesi ve Hıristiyanlığın öğretilerinin yayılmasına yönelik kilisenin telkinleri yerel dillere ve yerel dini literatürün üretilmesine neden olmuştur. Bu da ana-yerel dillerin standartlaşarak papazların 16. yüzyıldan itibaren yerel, ana dilde ve milli kavramlar üzerinden düşünmeye başlamalarına neden olmuştur. Mezhepleşme süreci ile Protestanlıkta ortaya çıkan fakat Protestanlık öncesinde Ortodoks geleneğinde oluşan kendi kendini yöneten özerk kiliseler milli bilincin oluşmasında veya milliyetçiliğin üretilmesinde büyük katkıya sahiptir. Bu aynı zamanda da büyük oranda eski İncil'de millet olarak ifade edilenin Yeni İncil'de kendi kilisesi ve insanların kilisesi ile eşitlenmesi anlamına geliyordu. Dinin bölgeselleşmesi ve çeşitlendirilmesi ile bireyler bağlamında dini ve milli kültürel homojenlik kazanılmış iken dini çeşitlilik devlet sistemi düzeyinde kurumsallaşmıştı.⁸⁵

15-16.yüzyıllarda yaşanan reformasyon ve mezhepleşme süreci millet olgusunun oluşmasında önemli rol oynamıştır. 19.yüzyılda papazların etkisinin

⁸⁴ Hastings, **a.g.e.**, s.188-191

⁸⁵ Rogers Brubager, "*Religion and Nationalism: Four Approaches*", **Nation and Nationalism** C.18, S.1, 2012, s. 9-11

tekrardan görüldüğü ve yeni bir mezhepleşme sürecinin yaşandığını da belirtmek gerekir. Bu yeni mezhepleşme süreci etnik ve dini kimliklerin iç içe olduğu Ortodoks dünyasında daha sık görülmüştür. 19.yüzyıl yaşanan dini, siyasal, kültürel ve sosyal dönüşümünün kavramsallaştırılmasında kullanılan millet mezhepleşmesi 19.yüzyıl sonrası milli devletlerin oluşumunu açıklamada kullanılmıştır. Reinhard ise mezhepleşmenin devlet inşa süreçlerini ortaya çıkardığı gibi devlet inşa süreçlerinin de mezhepleri oluşturduğunu iddia etmiştir.⁸⁶

Milliyetçiliğin dini kökenlerine bir başka örnek Avrupa’da milliyetçiliğin Hristiyan-Yahudi gelenek ve kültürü ile ortak paydalarının söz konusu olmasıdır. Mary Anne Perkins’e göre bu gelenek ve kültürün oluşturduğu miras ile milliyetçiliğin farklı şekil ve ifadeleri arasında ortak bir öz bulunmaktadır. Bu kullanılan ortak sembollerde, alegorilerde, temalarda, motiflerde ve göndermelerde kendini yansıtmaktadır. Perkins’e göre bunun en güçlü modellerden biri kuşkusuz hala İncil’in konu aldığı İsrail’deki “seçilmiş insanlar” hikayesidir. Bu seçilmişlik hikayesi insanların kendilerini benzersiz, bağımsız, egemen bir millet olarak değerlendirmesine neden olurken devrimci Avrupa’daki Hıristiyan milletlerin kendi milli bilinçlerinde merkezi bir rol oynamıştır. Bir yandan Romantizmin dinamikleri ile karışmış bir yapı diğer yandan yeni ve reforme edilmiş sosyal ve siyasal düzenin güçlükleri “seçilmişlik” konusunu büyük geçmiş ve gelecek misyonu ile güçlü bir şekilde ilişkilendirilmeyi sağlamıştır.⁸⁷ İncil’in millet ile olan ilişkisini ele alan bir diğer araştırmacı Hastings’tir. O yeni ve eski Ahit’lerin farklılıklarını ortaya koyarken Hıristiyan milleti ile birden fazla milletin dile getirildiği Yeni Ahit’in dönüşümüne vurgu yapmıştır. Hastings yeni milliyetçiliğin peygamberi olan Rousseau’nun bile yeni bir millet nasıl olur sorusuna İncil’den atıfta bulunarak Musa’yı ideal millet inşacısı olarak örnek verdiğini belirtmiştir. Kurucu kralların kutsanması, büyük tehlikelerin mitleştirilmesi, İncilin herkesin kendi diline çevrilmesi, herkesin kendi bağımsız ve milleti ile içselleşmiş Kilislerin oluşturması ve sonunda İncil’deki seçilmişlik konusunun millet ile ilişkilendirilmesi milletin

⁸⁶ Wolfgang Reinhard, “*Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment*”, *The Catholic Historical Review*, C.75, S.3, s.399

⁸⁷ Mary Anne Perkins, *Nation and Word 1780-1850: Religious and Metaohisical Language in European National Consciousness*, Ahgate, Aldershot, 1999, s.155

kutsallaştırmasına ve millete özel bir kader icat edilmesine neden olmuştur. Bu her milletin seçilmiş, kutsanmış ve özel vazifeler ile Tanrı tarafından görevlendirilmiş olma iddialarını dile getirmesine neden olarak gelecek ile ilgili milletin diğerlerine olan üstünlüğü vurgulanmaya çalışılmıştır.⁸⁸ Milletin oluşum süreçlerinde İncil'deki seçilmiş insanlar konusundan milli kaderin şekillenmesine, ilk kralın kutsanmasından büyük savaşların mitleştirilmesine kadar gerçekleşen süreçlerin Hıristiyanlık ile ilişkili olması Hastings'in millet ve milliyetçiliğin Hıristiyanlığın bir sonucu olup olmadığı tartışmasını açmasına neden olmuştur.

2.4. Milliyetçilik ve Dinin Etkileşimi

Din ve milliyetçilik ilişkisinin incelendiği bir diğer kavramsal çerçeve dinin ve milliyetçiliğin etkileşimi, iç içe geçmiş yapısı ya da bir başka deyişle dini ve milli kaynakların birbirine karşılıklı olarak nüfuz etmesidir. Bu durum 19.yüzyıl ve 20.yüzyılda Avrupa tarihindeki gelişmeler sonucu ortaya çıkmış toplumsal ve dini hareketler üzerinden kavramsallaştırıldığı gibi sekülerleşme süreçleri sonucunda din, siyaset ve millet ilişkisinin ortaya çıkardığı sonuç olarak da ifade edilebilir. Bu dönemde din ve milliyetçilik arasında gerçekleşen etkileşim din ve milliyetçiliği ya tamamen ayrıştırmış ya sentezleştirmiş ya da melezleştirmiştir. Bu da birçok farklı dini ve milli kimliklerin oluşmasını sağlamıştır. Milliyetçiliğin dini kökenlerini veya kurumsal dinin millet inşa süreçlerindeki rolünden ziyade Ortaçağdaki din ve siyasetin iç içe geçmiş yapısının sekülerleşme çağında nasıl bir din ve siyaset ilişkisi ürettiğini inceleyen araştırmacılar olmuştur. Sekülerleşme dönemindeki bu din ve siyaset ilişkisi din ve milliyetçilik ilişkisi ile yakından ilişkilidir. Bu anlamda bu dönemde milletin kutsanması, dinin millileştirilmesi, dinin siyasallaşması, siyasal din, siyasetin kutsanması, kutsalın siyasallaşması gibi birbiriyle ilişkili kategoriler ortaya çıkmıştır. Bu bölümde sekülerleşme ile ortaya çıkan bu olguları tanımlamaya ve birbiriyle olan ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. 1934-1941 yılları arasında Sırp

⁸⁸ Hastings, **a.g.e.**, s.196

Ortodoks Kilisesinin ve Sırp siyasal hayatın iç içe geçmişliği konusunda önemli bir teorik çerçeve sunacağı açıktır.

Din ve milliyetçilik ilişkisi üzerine en ciddi çalışmalar yapan Almanlar olmuştur. Dinin Alman milliyetçiliğindeki yeri ile ilgili yapılan çalışmalar bu anlamda büyük öneme sahiptir. Martin Schulze Wessel din ve milliyetçiliğin birbirine nüfus eden yapısının ortaya çıkardığı milletin kutsanması sürecine atıf yapmıştır. Ona göre milletin kutsanması dinin görünen form ve işlevlerinin millete aktarılmasıdır ve bu aktarımın sonucunda da modern millet ve din arasında yapısal benzerlik ortaya çıkar. Bu da milletin kutsal varlık haline dönüşmesine neden olur.⁸⁹ Renato Moro bu anlamda siyaset, din ve sekülerleşmenin Katolikler ve Katolik kilisesi çerçevesinde nasıl bir algıyı ve dönemi ortaya çıkardığını incelediği çalışmasında Katolik kilisesi ve Katolik genç hareketlerin milli çağırışmlar ile “kutsal kalbe” sadakat ile savaşlardan galip çıkacakları konusunda kuşkuları olmadıklarını belirtmiş ve kutsal ile millet arasında bu dönemde ilişkinin birbirine nüfuz ettiğini ifade etmiştir.⁹⁰ Milletin kutsanması dinin millileştirilmesini de ortaya çıkartmıştır. Dinin millileştirilmesi ise bir intibak sürecinin sonuçlarını ifade eder. Buna göre dindar insanlar milli değerleri kendi düşünce ve eylemleri ile birleştirirler. Bunun amacı ise sekülerleşmek değil tam tersi dinin tekrar önemini kazanması için modern bir gerekçe bulmaktır. Svetosavlje örneği bu anlamda dinin millileştirilmesine örnek olduğu gibi 1948 yılında Katolik eylemi noktasında Katolik kilisesi ve Katolik gençlerin milli kimlik ve milli bilinç ile dini birleştirdikleri kutlamalar ve gösteriler bu olguya önemli örneklerdir.⁹¹ Dinin millileştirilmesi noktasında katkı sunan bir diğer gelişme de diğer bölümlerde değindiğimiz mezhepleşme sürecidir. Modern dönemde milletin ve siyasetin mezhepleşmesi farklı mezhepler tarafından millet için birçok hikâye ve söylevler geliştirmesine neden olmuştur. Bu sürecin de dinin millileştirilmesi olgusunda önemli katkılar sağladığını belirtmek gerekir. Brubager ise dinin millileştirilmesinin dinin devletleştirilmesi gibi

⁸⁹ Schulze Wessel, “*Nationalisierung der Religion und Sakularisierung der Nation*”: **Maria, Falina** “**Svetosavlje: A case study in the Nationalization of Religion**” Çevrimiçi:06.05.2012, http://www.timeandspace.lviv.ua/files/library/Falina_SZRKG_101.pdf, s.526

⁹⁰ Renato Moro, “*Religion and politics in the time of secularisation: The sacralization of politics and politicisation of religion*”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, C.6, S:1, s. 72

⁹¹ Moro, **a.g.m.**, s.73

bir süreçle iç içe olduğunu belirtmiştir. Millileştirme ile birlikte devletin kilise üzerinde etkisini artırdığını kilisenin işlerini, atamalarını ve mülklerini kontrol altına almaya çalıştığını ifade etmiştir. Bunun yanında Brubager Ortodoks Hıristiyanlığın millileştirilmesi sürecinde Doğu Hıristiyanlığın kendi kendini yöneten milli kiliselerin oluşturulmasıyla birlikte parçalanmayı içerdiğini vurgu yapmıştır. Böylece hem milli hareketlere anahtar bir kurumsal yapı oluşturmuş hem dei dini ve milli geleneklere güçlü bir ortak hissiyat vermiştir. Dinin millileştirilmesi aynı zamanda da dini düşünce ve ibadetlerin farklı devletlerde ve milli bağlamlarda kültürel eğimlerinin değiştirilmesi konusunu da içinde barındırır.⁹²

Modern dönemde sekülerleşme olgusunun din ve milliyetçiliğin ilişkisini algılanmasında olmazsa olmaz olgulardan biri olduğu belirtilmişti. Orta çağlarda kutsalın otorite ile olan ilişkisi kutsalın siyasallaşması sürecini ortaya çıkartmıştı. Sekülerleşme süreçlerinde ise siyasetin kutsanması, siyasal din gibi olgular ortaya çıkmış kutsalın kamusal alandan ortadan kalkacağı öngörüsünün aksine kutsal, geleneksel dinlerden bağımsızlaşarak siyasal ve kamusal alanda farklı kutsallaştırılma örnekleri ile yer almıştır⁹³. Siyasetin kutsanması bu anlamda önemli bir örnektir. Siyasetin kutsanması siyasal din tartışmaları⁹⁴ içerisinde ortaya çıkmış olsa da din ve milliyetçiliğin modern dönemde nasıl dönüştüğünü anlamada önemlidir. Siyasetin kutsanması dinin millileştirilmesinin aksine geleneksel dinlerin siyasal hareketine atıfta bulunmamaktadır, siyasetin kutsanması modern siyasal

⁹² Brubaker, **a.g.m.**, s.16

⁹³ Emilio Gentile, "*Political Religion: a concept and its critics- critical survey*", **Totalitarian Movements and Political Religions**, C.6, S.1, s.31

⁹⁴ "Siyasal Din"i tanımlama ve çerçevesini belirleme tartışmaları son dönemde hızlı bir şekilde artan ve araştırmacıların dikkatini çeken tartışmalardan bir tanesidir. Din ve milliyetçilik tartışmasını dolaylı bir açıdan içinde barındıran Siyasal din üzerine tartışmalar 1938'de Eric Vogelin tarafından kullanılmış ileriki dönemde ise totaliter rejim ve ideolojileri inceleyen araştırmacılar bu kavramsallaştırma üzerinde durmuşlardır. Kavram ile ilgili genel bir uzlaşının sağlanamadığını belirtmekle beraber "Siyasal Din" in sözde bir din olduğu ve kült, ayin ve kurtuluşlarının dini karaktere sahip olmakla tanımlanan bir olgu olduğunu belirtmek gerekir. Siyasal Din tartışmalarını özetleyen en önemli çalışmalardan biri Emilio Gentile'nin çalışmalarıdır. Gentile, *Political Religions and its Critics* adlı çalışmasında siyasal din kavramının her ne kadar totaliterliliğin öncesinde kullanılmış olduğu belliyse de Bolşevizm, Nazizm, Faşizm ile ilişkilendirildikten sonra daha yaygın kullanıldığını belirtmiştir. Gentile'ye göre siyasal din bu totaliter ideolojilerin açıklanmasında ve tanımlanmasında parti ve devletlerin mutlak yüceliği, lider kültü, kitlelerin fanatizmi, ortak komünyonlar, ayin ve semboller kullanılmıştır. Siyasal dinin sekülerleşme ve modernleşme süreçlerinden oraya çıktığı aşikar olup siyasal ideoloji ve rejimlerin yeni bir "doğru din" oluşturmaya yönelik girişimleri olarak da tanımlanabilir. Gentile, **a.g.m.**, s.25-28

ideolojilerin ve hareketlerin dini alışkanlıkları seküler çıkarlarına uyarlamasını içerir.⁹⁵ Gentile, siyasetin kutsanması sürecinin modern toplumlara has bir süreç olduğunu ve geleneksel metafizik dinlerden aldığı özerklik sonucunda siyasal boyut üzerinden kendi dini kimliğini inşa ederek tipik bir dinin özellikleri ve işlevleri gibi özelliklere sahip olduğunu belirtir. Bu anlamda yeni sistemin inançlarının, mitlerinin ve ayinlerinin anası olur. Gentile siyasetin kutsanması ile oluşan bu yeni yapının ya geleneksel dinlerden özerk ya da onlara düşman olduğunu ifade eder.⁹⁶

Renato Moro tam bu noktada dinin (Katolikliğin) sekülerleşme ve siyasetin kutsanması süreçlerine karşı cevap verdiğini ifade eder. Bu cevap dinin siyasallaşması olarak ortaya çıkar. Dinin millileştirilmesine yakın bir olgu olan dinin siyasallaşması kült ve dini sembollerin açık siyasal anlamlar kazanması şeklinde tanımlanır. Bunun tarihin beklenmedik bir anında gerçekleştiğini belirten Moro tarihin bazı dönemlerinde Tanrı ve Tanrı'ya karşıt sloganların ve Pazar günkü ayinlere katılımların sadece bireysel inancın pratikleri olarak değerlendirilmekten ziyade siyasal ve ideolojik anlamlar da kazandığını belirtir.⁹⁷

Din ve milliyetçiliğin etkileşiminin sonucunda milli gruplar veya milliyetçi söylem dinin kurumsal yapısını, gücünü, etkinliğini kullandığı gibi dini grupların sekülerleşme olgusu ile birlikte devlet ve millet içerisindeki kaybettiği konumlarını tekrar kazanması için milli sembolleri, değerleri yani milliyetçiliği kullandığı aşikârdır. Yapılan çalışma bu anlamda Sırp Ortodoks Kilisesi özelinde dinin milliyetçiliği nasıl kullandığı, dine eklemlendirdiğini ve dini ve milli sembolleri, kişileri, ayinleri birleştirdiğini açıklamayı içermektedir.

2.5. Dini Milliyetçilik

Dini milliyetçilik kavramı 1990 sonrası ortaya çıkan yeni gelişme ve durumların tanımlanmasına yönelik daha çok kullanılmıştır. Din ve milliyetçilik tartışmalarının içinde yer alan bu kategori Soğuk Savaş sonrası seküler milliyetçilik,

⁹⁵ Gentile, **a.g.m.**, s.29

⁹⁶ Gentile, **a.g.m.**, s.29

⁹⁷ Moro, **a.g.m.**, s.77-78

Batılılaşma gibi olgulara Batı dünyası dışındaki toplulukların verdiği tepkilerin anlamlandırılmasında kullanıldığı söylenebilir. Sırp milliyetçiliğin ve Sırp Ortodoks Kilisesinin iç içe geçmişliğinin dini milliyetçilikle açıklanması 1990'larla birlikte ortaya çıkan durumun anlamlandırılmasında daha uygun olduğu belirtilebilir. Hem devletin hem de kilisenin bir bütün içerisinde siyasal, dini ve milli konulardaki rolü dini milliyetçilik kategorisinde görülebilir. Fakat dini milliyetçilik kavramı bu çalışmanın konusu olan 1918-1941 yılları arasında Yugoslav Krallığının hem siyasal hayatı hem de kilisenin tarihsel gelişimi ile olaylara bakış açısının irdelenmesinde belli başlı bazı değişkenlerin açıklanmasında işlevsel olabilecektir. 1918-1941 yılları arasındaki durum devlet, siyaset, kilise ve millet arasında 1990'lar gibi bir uyumun söz konusu olmadığını da belirtmek gerekir.

Dini milliyetçilik kısaca Roger Friedland ve Mark Juergensmeyer görüşleri üzerinden tartışılacaktır. Friedland milliyetçiliği devletçi kavramlarla tanımlar ve milliyetçiliğin özelliklerini şu şekilde sıralar: milliyetçilik, kolektif özne oluşumunun devlet merkezli şeklidir, aynı zamanda devletin ortak anayasası için ve birbiriyle bölgesel/ülke bağlarıyla bağlanmış insanlar adına konuşan bir programa sahiptir ve son olarak milliyetçilik devletin ülke kimliği ile insanların kültürel kimliklerinin kolektif temsiliyetinin tek gerçek olarak oluşturduğunu iddia eden söylemsel eylemlerin kümesidir.⁹⁸

Friedland milliyetçiliği devlet merkezli tanımlarken dini milliyetçiliği de bir formu olarak kavramsallaştırır. Milliyetçilik, farklı içeriklere sahip bir form/şekil olarak algılanır. Form/şekil devletin, bölgenin ve kültürün birleşmesini öngörür fakat nasıl birleşeceklerini açıklamaz. Tam bu noktada devlet merkezli kolektif özne oluşumunun içeriği ile ilgili açık kapı bırakır, bu içerik ise devletin teritoryal kimliği ve insanların kültürel kimliğinin tek bir bütün halinde iç içe geçtiğini ifade eden söylemlerden oluşur.⁹⁹ Friedland'a göre din, bu içeriğin belirlenmesine yönelik bir yol üretir. Daha doğrusu din; devletin, ülkenin ve kültürün birleşmesi için özel veya birçok özel yol üretir.

⁹⁸ Roger Friedland, "Religious Nationalism and the Problem of Collective Representation", **Annual Review of Sociology**, S.27, s.137-138

⁹⁹ Roger Friedland, "Money, Sex and God: the Erotic Logic of Religious Nationalism" **Sociological Theory**, S.20, s.387-388

Friedland'ın bakış açısına göre din bunu kendi üretimi olan egemenlik modelleri ve gücün düzenlenmesine yönelik iddiaları ile yapabileceğini iddia eder. Kısacası ona göre din, hayatın tüm yönlerini düzenlemeye yönelik iddialarıyla devletin, kültürün, ülkenin birleşmesi için farklı yollar üretme kapasitesine sahiptir. Friedland dini milliyetçiliğin devleti, ülkeyi ve kültürü ilk önce aileye, cinsiyete ve cinselliğe odaklanarak birleştirdiğini belirtir. Aynı zamanda sosyal üretimin ve ahlakın sosyalleştirilmesinde anahtar üretici unsur olarak geleneksel aileyi korur. Bunun yanında işgücünün cinsiyetlere bölünmüş geleneksel yapısını aile içinde ve aile dışında destekleyerek dini milliyetçiliğin üretildiğini ifade eden Friedland son olarak dini milliyetçiliğin cinselliği aile içine hapsedmek adına cinsellik ile ilgili kısıtlayıcı tedbirler getirdiğini ifade eder.¹⁰⁰

Juergensmeyer' göre dini milliyetçilik milliyetçiliğin alt türüdür. Bu anlamda Juergensmeyer milliyetçiliğin bazı örneklerinin farklı özelliklere sahip ve doğası gereği ne seküler ne de dini bir yapıda olduğunu belirtir. Juergensmeyer Avrupa'nın büyük kısmı ile Amerika milliyetçiliğinin ağırlıklı olarak seküler olduğunu belirtir. Bu ülkeler tarafından seküler milliyetçiliğin sömürgecilik ile dünyanın diğer bölgelerine götürüldüğünü ve son dönemde ortaya çıkan çağdaş dini hareketlerin devlete karşı alternatif dini milliyetçiliği oluşturduklarını belirtir. Ona göre ortaya çıkan dini hareketlerin bu şekilde bir milliyetçiliği üretmeleri seküler ve dini ideolojilerin temel siyasal geriliminden kaynaklanır.¹⁰¹

Juergensmeyer'e göre din ve seküler milliyetçilik sosyal ve siyasal düzen inşa etme noktasında rakip ideolojilerdir. Bu ideolojier özlerinde meşru siyasal otoriteyi oluşturmak için birbirlerinden farklı kaynaklara bakarlar. Dini eylemci için ideal düzen meşru otoritenin tek kaynağının kutsal olduğu düzen iken seküler milliyetçi için ideal düzen meşru siyasal otoritenin kaynağının hukuk ve insanların milli tarihi mitlerinin karışımından olmalıdır. Buna göre bu birbirinden ayrılan iki farklı kaynağa

¹⁰⁰ Roger Friedland, **a.g.m.**, s.390

¹⁰¹ Mark Juergensmeyer, **Yeni Soğuk Savaş: Dini milliyetçilikler seküler devleti tehdit ediyor**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2001, s.28-30

referans eden düzen inşa edici ideolojiler birbirinden farklı siyasal toplumları da üretebilirler.¹⁰²

Bu anlamda dini milliyetçilik, Juergensmeyer'e göre din ve milli devletin sentezidir. Hem milli olanı yani milletin hem de millet üstü devletin kurulması hayalini içerir. Ona göre dini milliyetçilik üçüncü dünya ülkelerinin seküler milliyetçiliğe, dini görüşlerini merkeze alarak başkaldırısıdır.¹⁰³ Dini milliyetçilik veya din, bu noktada seküler milliyetçilik ile oluşan rahatsızlığa cevap üreteceğini iddia eder. Bu cevap bazen şiddet ile iç içe olsa da, toplumun ahlakını, ekonomisini ve sosyal kurumlarını koruyarak üretilen bir karşı duruştur.¹⁰⁴

¹⁰² Juergensmeyer, a.e.,s.56-60.

¹⁰³ Juergensmeyer, a.e.s.227-228

¹⁰⁴ Juergensmeyer, a.e.,s.250-264

BÖLÜM II

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNE KADAR SIRP TARİHİ, MİLLİYETÇİLİK VE KİLİSE

1. 19. YÜZYILA KADAR SIRPLAR VE SIRP ORTODOKS KİLİSESİ

Sırp milli kimliğinin inşası adına en önemli dönem 19. yüzyıldır. Sırp milli hareketlerinin yükselişi, modern Sırp dilinin oluşturulması, Sırplığa dair hikaye ve mitlerin geliştirilmesi ve sonunda bağımsızlığın kazanılması gibi milli kimliğin inşasını mümkün kılan gelişmelerin tamamı 19.yüzyıl içerisinde tecrübe edilmiştir. Sırp milli kimliğinin inşası sadece o yüzyıldaki milli hareketlere, isyanlara, iktisadi ve sosyal duruma bağlanmamalıdır. Sırp kimliğinin asırlarca belirli ilişki ağlarının etkisiyle varlığını koruyabildiği gözlemlenmektedir. Bunu sağlayan en önemli nedenlerinin başında Sırp'ların yüzyıllarca içinde varlıklarını devam ettirdikleri Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının siyasi ve sosyal düzenleridir. Bu bölümde, Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarında Sırp'ların durumları incelenecek ve Sırp kimliğinin 19.yüzyıla hangi süreçler ve kurumlar üzerinden taşındığı tespit edilecektir.

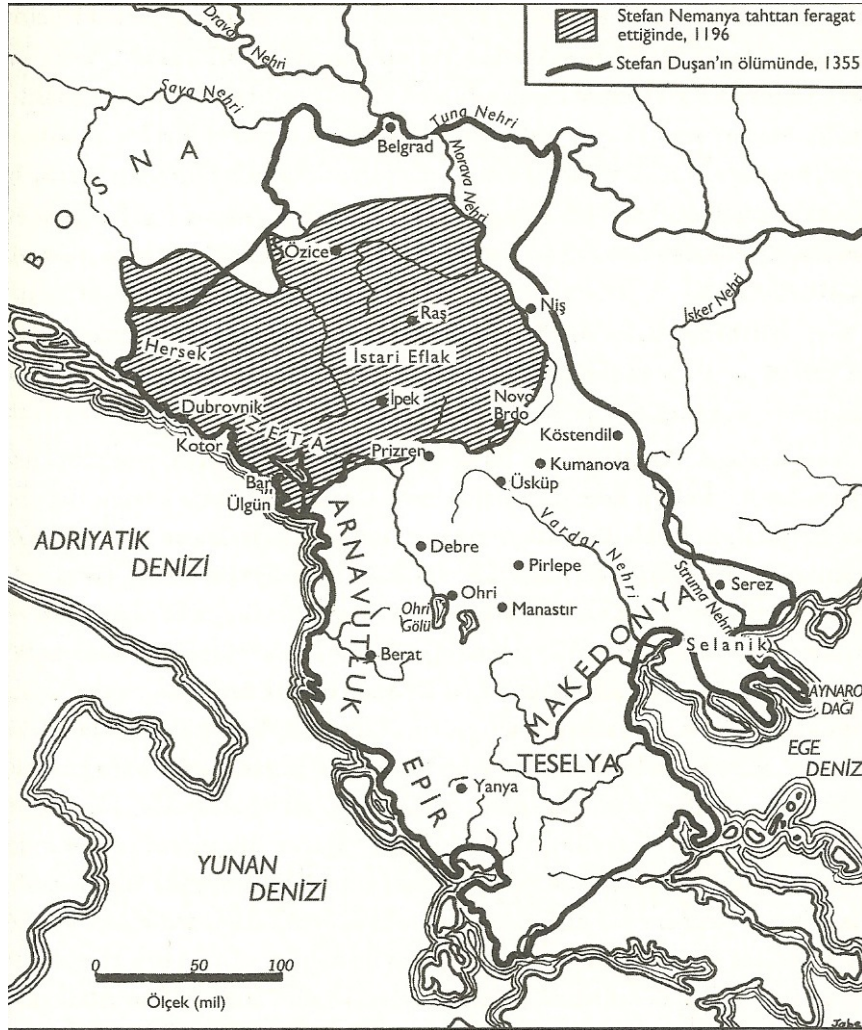
1.1. Ortaçağda Sırp'lar

Hint-Avrupa halklarından olan Slavların 6. ve 7.yüzyıllarda Tuna sınırını geçmesiyle birlikte Slav kökenli Sırp'lar¹⁰⁵ Balkan¹⁰⁶ yarımadasına

¹⁰⁵ Sırp kelimesi ile ilgili birkaç iddia bulunmaktadır. Bazılarına göre Servus kelimesinden türemiştir ki Latince köle anlamına gelir bazılarına göre "Srb" kelimesinden türemiştir ki anlamı özgürdür. Temperley'e göre ise bu kelime ilk Procopius'ta kullanılmıştır ve Güney Slavlar anlamını içermektedir. Harold, W. Temperley, **History of Serbia**, London, 1919

¹⁰⁶ Balkanlar'ın veya coğrafi adla Balkan Yarımadası'nın doğu, güney ve batı sınırları hakkında mevcut görüş birliğine rağmen, kuzey sınırları tartışmalıdır. Bazı coğrafyacılar kuzey sınırını Tuna ve Drava nehirleri olarak kabul eder, bazıları da sınır Karpat Dağları'nın doğusundan

yerleşebilmişlerdir. Sırlar 9.yüzyılda Ortodoklaşmış, 12.yüzyıla kadar da çoğu, Bulgar ve Bizanslıların yönetimi altında yaşamışlardır. 11.yüzyılda kurulan küçük prensliklerin yönetimini de ele geçirerek tarihte ilk Sırp Krallığını kuran Nemanja hanedanı olmuştur. Modern dönemde Sırp tarihinin önemli mitleştirici unsurlarından biri olacak Sırp Ortaçağ devletinin temellerini atan I.Stjepan Nemanja (1168-1196) 12.yüzyıl sonlarında yönettiği toprakları Adriyatik'e kadar genişletmiştir.¹⁰⁷

Şekil 1 – Nemanja Hanedanı altında Sırlar¹⁰⁸

geçirir. Detaylı bilgi için bakınız. Kemal Karpat, *Balkanlar*, **İslam Ansiklopedisi TDV**, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s. 25

¹⁰⁷ Barbara Jelavić, **Balkan Tarihi**, İstanbul, Küre Yayınları 2009, C.1 s. 19; Leften S. Stavrianos, **The Balkans Since 1453**, Dryden Press, 1958, s.27

¹⁰⁸ Jelavić, a.g.e.,s.21

Torunlarından Stefan Duşan ise (1331-1355) ülke topraklarını Adriyatik'ten Teselya, Epir ve Makedonya'ya kadar genişleterek Romalıların İmparatoru olduğunu ilan etmiştir.¹⁰⁹

14.yüzyılda Sırp Ortaçağ devletinin en parlak dönemini yaşatmıştır.¹¹⁰ Bosna-Hersek'in Sırbistan'a ilhak edilmesiyle birlikte de Stefan Duşan, krallığı bir imparatorluğa dönüştürerek kendisinin Sırp ve Sırp Ortaçağ devletinin iki yüzyıllık süreçte Balkanlar'ın en önemli imparatorluğu haline gelmesiyle birlikte o asırlarda tarih sahnesine Anadolu'dan bir beylikten çıkararak her geçen gün büyüyen ve Balkanlara doğru ilerlemek isteyen Osmanlı ile karşılaşmaması pek mümkün değildi. 14.yüzyıl sonlarına doğru Balkanlar'ın büyük bir bölümünü yönetimine katacak olan Osmanlı, Sırp ile ilk teması Edirne'de Bizanslıların Osmanlı'dan Sırp'lara karşı yardım talep etmesiyle gerçekleşmiştir.¹¹¹ Sırp İmparatoru Duşan'ın İstanbul hayali ve seferi Sırp Ortaçağ devletinin bir bakıma sonunun başlangıcı olacaktır. Seferin ertesi gününde yolda Stefan Duşan'ın ölmesi Sırp ortaçağ krallığını istikrarsızlığa sevk etmiştir. Sırp Kralından sonra tahta geçenlerin iç sorunlar ve dış baskılar nedeniyle ülkeyi kontrol altına alamamaları imparatorluğun küçük prensliklere ayrılmasına neden olmuştur.¹¹² Osmanlı, Sırp Krallığının bölünmesi, Avrupa'daki siyasal ve sosyal karışıklıklar ve sıkıntıları iyi değerlendirerek 14.yüzyıl sonlarında Balkanlar'ın büyük bir bölümünü ele geçirmiştir.¹¹³

1.2. Osmanlı Döneminde Sırp'lar

Sırp'ların 14.yüzyıldaki mevcut durumları ile Osmanlı'nın her geçen gün Balkanlara yayılma isteği bu iki gücün birbiriyle karşılaşmasının koşullarını oluşturmuştur. Bu karşılaşma 1389 yılında Kosova Polje'de (Karkuş Tarlası) gerçekleşmiştir. 1389 yılı haziran ayında gerçekleşen savaşta Osmanlı, Sırp'ların en

¹⁰⁹ Dennis Hupchik P., **The Balkans: From Constantinople to Communism**, Palgrave 2002, s.82

¹¹⁰ Stefan K. Pawlowitch, **Serbia: The History of an İdea**, New York, New York University Press, 2002, s.1-2

¹¹¹ Ferdinand Schevill, **A History of the Balkans**, Dorset Press, 1991, s.185

¹¹² Jelavić, **a.g.e.**, C.1, s.33; Hupchik, **a.g.e.**, s.111

¹¹³ 1360'ta Edirne'yi, 1371'de Bulgaristan, Makedonya ve Güney Sırbistan topraklarını alan Osmanlı, 1385'te Sofya'yi, 1386'da Niş, 1387 de Selanik'i ele geçirmiştir.

güçlü prensliği olan, Lazar Prenslığı etrafında birleşen Boşnak ve Arnavutlardan oluşmuş bir orduyu mağlup etmiştir. Bu mağlubiyet Sırp prensliklerini ortadan kaldırmış ve dört asır sürecek olan Osmanlı idaresini resmen başlatmıştır.¹¹⁴ Kosova *Polje*'de gerçekleşen bu savaş sonrası Sırp'lar kuzey bölgelere doğru büyük çaplı göçler gerçekleştirmiştir. Gelecek asırlarda Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları arasında kalacak Sırp toplulukları bu göçlerle oluşmuştur. Bunun yanında bu savaş ilerde alt başlık olarak inceleyeceğimiz Kosova mitini üretecektir.

Osmanlı Balkanlar'a yayılmaya devam etmiş 15.yüzyılın ikinci yarısında Bosna ve Hersek'i bunun yanında 16.yüzyıl başlarında stratejik konuma sahip Belgrad'ı da kendi topraklarına dahil ederek Balkan nüfusunun büyük kısmını yönetimi altına almıştır.¹¹⁵ 1878 Berlin Kongresine dek Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kendine yer bulacak olan Sırp'lar, Osmanlı yönetimi ile kısmi bir özerklik çerçevesinde ilişki tarzı geliştirecektir. Osmanlı'nın yönetim¹¹⁶ tarzından kaynaklanan bu yapı Sırp'ların geleneklerini, yaşam tarzlarını, dinlerini kısacası milli bilinçlerine ait "durumları-kurumları" korumasına neden olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı döneminde Sırp'ların ekonomik, idari yapılanmaları ile kilisenin konumunu ve ürettiği bilinçliğe göz atmamız gerekmektedir.

Osmanlı askeri-idari teşkilatlanmasının, miri arazi sisteminin, köylü-çiftçilerin statüleri, ödeyecekleri vergiler gibi konularda büyük öneme sahip olan¹¹⁷ tımar sistemini,¹¹⁸ bu bölgeye yerleştirmeye çalışmıştır. Sırp'lar tımar sisteminin merkezde olduğu bir yapıyla yönetilmişlerdir fakat bazen bazı ayrıcalıklar da kendilerine sunulmuştur. Osmanlı yönetimi ilk dönemlerinde Sırp'ların asırlarca yaşadığı ekonomik düzeni değiştirme adına o güne kadarki toprak sahiplerinin ellerinden toprakları alıp çiftçilere dağıtmış ve bu durum halkın Osmanlı'ya karşı olumlu bakmasını da sağlamıştır. Belgrad'taki tımar sistemine göz atıldığında diğer bölgelere göre sistemin daha ayrıcalıklı olduğu görülmektedir. Sırp köylüsünü bu

¹¹⁴ Jelavić, **a.g.e.**, C.1, s. 33

¹¹⁵ Jelavić, **a.g.e.**, C.1, s. 35

¹¹⁶ Osmanlı'da ki Millet sistemi insanları inançlarına göre beş büyük gruba ayırmıştır: Müslümanlar, Ortodoks Hıristiyanlar (Rumlar), Yahudiler, Ermeniler ve Süryani Ortodokslar: Hupchik, **a.g.e.**, s.135

¹¹⁷ Halil İnalcık, "*Timar*", İslam Ansiklopedisi TDV, Türkiye Diyanet Yayınları, C.41, s.168, 2012

¹¹⁸ Tımar sistemi kamu arazisi (*miri*) dahilinde, yönetimi sipahiye bırakılmış olan verimli topraklara verilen addır.

anlamda bir *serf*¹¹⁹ olarak nitelenmek doğru olmayacaktır. Tımar sisteminde köylünün vergi ödemesi gerekliliğine rağmen pratikte bu farklı bir hal almıştır. Köylüler tahsis edilen toprağı kendi isteklerine göre kullanmış, dilediğı ürünü ekmiş, istediğı şekilde satabilmişlerdir. Tımar sistemine binayen bazen elden çıkarabilmiş ve varislerine miras olarak bırakabilmiştir.¹²⁰ Bu ekonomik yapı Bizans ve Yunanlıların ürettiğı ekonomik baskılar ile karşılaştırıldığında köylülere daha özgür bir yaşam alanı sağlamıştır. Bunun da Sırlara gelenek ve kültürünü korumada önemli bir özgürlük alanı oluşturduğunu belirtmek gerekir.

Sırların kendi geleneklerini korumalarını sağlayan diğeri bir kurumsal faktör de Osmanlı'nın bu bölgede kurduğı yerel idari yapıydı. Yerel idari sistemine göz atıldığında diğeri Balkan halkları gibi sıkı bir idari sisteme sahip oldukları ancak bu sistemin kendileri içinde önemli artılar sağladığı görülmektedir. Yerel idari sistem incelendiğinde temel ayağın *knezlik* olduğunu, knezliklerin köylerden, köylerin de *zadrugalar*dan (geniş aile birliklerinden) oluştuğı gözlemlenmektedir. Her knezliğin meclisi ve meclis tarafından seçilen knezi bulunmaktadır. Knezin başlıca görevleri Osmanlı yetkilerini temsil, vergileri tespit ve tahsil etmektir. Bu idari yapı¹²¹ kısmi bir özerklik durumunu ortaya çıkarmıştır. Yoğunlukla sadece Sırların oluşturduğı zadrugarlar ve knezlik yönetimleri Sırp örfi hukuk geleneğini koruyarak Sırp hayat biçimini yaşamayı ve yeniden üretmeyi sağlamıştır. Buna örnek olarak çoğu adli vakaların Sırların örfi hukukuna göre karar verilerek çözüldüğü söylenebilir.¹²²

19.yüzyıl öncesi Sırp milli bilinçliğini koruyan en önemli kurum olarak Sırp Ortodoks Kilisesini gösterilebilir. 12.yüzyılda Sırlar'ın Ortodoklaşmalarından sonra Sırp kimliğı ile Ortodoksluk iç içe geçerek Sırp tarihinin ayrılmaz bir bütünü oluşturmuşlardır. Osmanlı'nın millet sistem yapılanması ile birlikte Ortodoks kilisesi Sırların tek kurumsal yapısı olmuştur. Bu tarihin ve durumun oluşması ilk Sırp Kilisesinin Stefan Nemanja'nın döneminde 1219 yılında keşiş olan küçük oğlunun

¹¹⁹ Serf, Ortaçağ Avrupası'nda, miras yoluyla kendisine tahsis edilen kiralık arazide toprak sahibinin adına çalışan köylüdür.

¹²⁰ Jelavić, a.g.e., C.1, s.100

¹²¹ Müge Taşar, **The Development of Serbian Nationalisms within the Ottoman Empire and Habsburg Monarchy**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s.69-70

¹²² Jelavić, a.g.e., C.1, s.101

otoritesi altında Zica'da bağımsız bir piskoposluk olarak kurulmasıyla başlamıştır.¹²³ Stefan Duşan 1346'da ise İpek başpiskoposluğunu İpek Patrikliğine terfi ettirmiştir. Roma Katolik Kilisesi ile İstanbul'daki Rum patrikliğinin mücadelesinde taraf tutmayan Sırp Ortodoks Kilisesi İstanbul'daki Patrikhane tarafından aforoz edilmişti. Bu durum Osmanlı'nın o bölgeye yerleşmesinden sonra İpek'teki Sırp Patrikliğinin Sırp milletin birleştirici tek kurumsal yapısı olarak kalmasını sağlamıştır. Ancak 1453 sonrası İpek'teki Patriklik İstanbul'daki Fener Rum Patrikliğine bağlanmıştır.¹²⁴

Osmanlı millet sistemi,¹²⁵ dini tanınma ve kurumsal özerklik sağladığından kiliselerin görevleri ve üstlendikleri sorumluluklar büyüktü. Kilise ve patrik vergi toplamadan, evlilik, aile gibi adli durumlara hatta ticari konularda bile Hıristiyanlar üzerinde tam yetkiye sahipti.¹²⁶ Sırp Ortodoks Kilisesi Sırpların yoğunlukla yaşadıkları yerlerde sadece Sırpları değil bölgedeki tüm Hıristiyanları içerecek şekilde idari ve yargısal özerkliğe sahip olmuştur. Bu bağlamda İvo Banac Osmanlı'daki millet sisteminin, eski Sırp devletinin neredeyse tüm sivil otoritesini İpek patrikliğine aktardığını bunun yanında Sırp patriğinin Ortaçağ devletlerindeki Sırp Krallarının yetkileri kadar bir yetkiye sahip olduklarını iddia eder.¹²⁷ Kilisenin dünyevi yetkilere bürünmesi ile birlikte kilise toplantılarının gündemi sadece kilisenin iç sorunları veya papaz seçimleri ile belirlenmemiş bunun yanında halkın genel sorunlarını içerecek şekilde genişletilmiştir. İpek'teki Sırp patrikliği bu özerklik ve yetki çerçevesinde Ortaçağ devletinin hatırasını hep canlı tutmuştur. Sırp

¹²³ Stavrianos, **a.g.e.**, s.27

¹²⁴ Taşar, **a.g.e.**, s.71

¹²⁵ İslami literatürde din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden millet kelimesi, Osmanlı Devleti'nde de klasik dönemden itibaren dini zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı'da millet sistemi ise bir bögenin darülslama katılmasından sonra buradaki ehl-i zimmenin bir ahidname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahidle İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır. Etnik ve dil aidiyetine değil din ve mezhep aidiyetine bağlı olarak şekillenen millet sistemi Rum Ortodokslar, Yahudiler, Ermeniler, Süryaniler olarak ayrılmıştır. İlber Ortaylı, "*Osmanlılar'da Millet Sistemi*" İslam Ansiklopedisi TDV, Türkiye Diyanet Yayınları, 2005, C.30, s.64-65; Osmanlı'daki millet sistemi ile ilgili çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Millet sisteminin 19.yy tasavvuruna göre sınıflandırıldığı dile getirilmektedir. Goffman Osmanlı'da bu sınıflandırmanın net çizgiler ile belirlenmediğini iddia etmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Daniel Goffman, **The Otoman Empire and Early Modern Europe**, Cambridge University Press, 2002

¹²⁶ Jelavić, **a.g.e.**, C.1, s.58

¹²⁷ İvo Banac, **The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics**, USA, Cornell University Press, **1992 s.**

gelenek ve göreneklerini koruyan, milli mitleri ve anma törenlerini oluşturan Sırp milli bilinçliliğin en önemli yapı taşı haline gelmiştir. Petroviç kilisenin bu durumu nasıl ürettiğini tasvir etmektedir.

Sırp kilisesinin takviminde; St. Sava ve babası Nemanya ile başlayan ve aralarında on sekiz çarın ve krallarının, kraliçelerin ve lordların da yer aldığı elli sekiz Sırp azizi yer almaktadır. Sırp sarayına mensup azizler kültü-“kutsal Nemanya silsilesi”-Sırp halkına sürekli olarak Bizans ritüelinin görkem ve güzelliğini, Sırpların bir zamanlar keramet ehli azizleri vasıtasıyla takdis edilmiş bağımsız bir krallıklarının bulunduğunu hatırlatmaktaydı¹²⁸

1.3. Habsburg İmparatorluğu Yönetimi Altında Sırplar

Kilisenin Osmanlı idaresi altında durumunu inceledikten sonra Sırpların kilise ile ne denli iç içe olduğuna dair 17.yüzyıl tecrübesine ayriyeten değinmekte fayda vardır. Çünkü bu dönemde hem gelecekte Sırpların siyasal, kültürel ve sosyal durumlarını etkileyecek hem de kilisenin konumu ve etkisini belirleyen önemli olaylar yaşanacaktır. 17.yüzyılda yaşananlar Sırpların yeni bir imparatorluk ile etkileşime girmelerini sağlaması açısından önemlidir. Bu etkileşimin sonucu Sırpların kültürel dini merkezlerinin yer değiştirmesine neden olacaktır. Kısacası Habsburg imparatorluğu altında Sırpların konumları ve ürettikleri, 19.yüzyıl bağımsızlık hareketlerinde ve millet inşa süreçlerinde ciddi bir rol oynayacaktır.

Osmanlı döneminde Ortodoks mezhebine ait Hıristiyan çevreleri, bir başka deyişle İstanbul, İpek ve diğer kilise çevreleri, Osmanlı hâkimiyetini geçici bir durum olarak görmekteydiler. Bu çevrelerce uzun dönemde Balkanlar’da Ortodoksların en ciddi rakibi Katolik kilisesi olduğu düşüncesi yaygındı. Bu düşüncenin ciddi bir şekilde karşılık bulmasının nedeni de iki mezhebin Bosna’da çarpışması sonucunda Ortodoks nüfuzunun, Katoliklerin nüfuz alanına girerek sürekli ve ciddi bir baskı oluşturmasıydı. Bu baskıyı oluşturan siyasal faktör Habsburg İmparatorluğu¹²⁹ Habsburg İmparatorluğu Balkanlar’da Osmanlı ile

¹²⁸ Jelaviç, **a.g.e.**, C.1, s.101-102

¹²⁹ Temperley, **a.g.e.**, s.128

birçok kez karşı karşıya gelmiş Balkanların kuzey kısımlarında toprakların zaman zaman el değiştirmesine neden olmuştur.

Habsburg imparatorluğu ile Sırlar arasında mezhep farklılığı ve savaşlara rağmen kayda değer işbirliğinin ve temasın varlığından bahsedilebilir. Kutsal ittifak savaşı esnasında Sırların bu savaşa iştiraki sonucunda işbirliği doruk noktasına çıkmıştır. 1688 yılında Habsburg askerlerinin Belgrad'ı işgal ettiklerinde İpek Patriği III. Arsenij'in halktan Osmanlı idaresine isyan etmelerini talep etmesiyle bu durum farklı bir hal alacaktır. Fakat Habsburg ordusunun başlangıçtaki zaferinden sonra durumlar değişmiş, Osmanlı tekrar kaybettiği toprakları ele geçirmiştir. Bu yeni durum isyan eden Sırların Osmanlı'nın intikam almasından korkmasına sebep olmuş ve III. Arsenij'in Habsburg İmparatoru I. Leopold'tan yardım istemesine neden olmuştur.¹³⁰ III. Arsenij liderliğinde toplanan Sırp liderleri, I. Leopold'tan dini özgürlük konusunda teminat alarak, kilisenin özerk idaresinin tanınması karşılığında kendisini, kendilerinin yöneticisi olarak kabul edeceklerini belirtmişlerdir. Leopold bu durumu kabul ederek Sırlara daha düşük vergi, kiliseye özerklik ve Sırp yöneticilerin Sırlar tarafından belirlenmesini kabul ettiğini ilan etmiştir. Sırlar dini ve idari ayrıcalığı olarak 30.000 Sırp ailesinin Habsburg imparatorluğuna göç etmesini sağlamıştır¹³¹

Habsburg bölgesine doğru bu göç Sırların o bölgede özerklik tesis etmesine ve dini kültürel merkezin yavaşça Karlofça bölgesine kaymasına neden olmuştur. Aynı zamanda göç, İpek patrikliğinin güç ve konum kaybı yaşamasına da neden olmuştur. Göç sonrası bölgeye Arnavut nüfusun gelmesi ve Osmanlı yönetiminin İpek Patrikliğine Rum papazları ataması, ki ileride İpek Patrikhanesini lağvedecektir, Karlofça'daki kilise ve kültür hayatını Sırp mili bilinçliliğinin en önemli merkezlerinden biri haline dönüşmesini sağlamıştır.¹³² Karlofça'nın Avrupa'daki gelişmelerle etkileşim halinde olan yapısı Sırların ticari ve yazınsal canlanma yaşamalarını sağlamıştır.¹³³ Bu 19.yüzyılda Sırların bağımsızlıklarını önemli derecede etkileyecek siyasi, sosyal ve iktisadi alt yapıyı oluşturmuştur. Sırların

¹³⁰ Pawlowitch, **a.g.e.**, s.19

¹³¹ Pawlowitch, **a.g.e.**, s.20; Temperley, **a.g.e.**, s.129; Jelavić, **a.g.e.**, C.1, s.102

¹³² Temperley, **a.g.e.**, s.130; Jelavić, **a.g.e.**, s.106

¹³³ Banac, **a.g.e.**, s.65

Osmanlıdaki millet sisteminin kendilerine sunduğu özerk yönetim yapısını Habsburg İmparatorluğuna taşıma arzusu başlarda gerçekleşmiş gözükse de ileriki dönemde istedikleri şekilde olmamıştır. Habsburg İmparatorluğunun Osmanlı ile savaşları doğrudan Sırların konumunu etkilemiştir. Osmanlının Habsburg savaşlarında üstünlük kurması yeniden toprakların düzenlenmesini ve Sırlara affı getirmiştir. Bu yaklaşık elli bin mültecinin tekrar Osmanlı topraklarına dönmesi sonucunu doğurmuştur. Sırlar 19.yüzyıl başlarında Habsburg ve Osmanlı hâkimiyeti arasında kalmanın bedelini öderken tekrar kendilerini kurban edilmiş ve terk edilmiş olarak görmüşlerdir.¹³⁴

Sırlar yukarıda değinilen yapılardan dolayı 19.yüzyıldaki milliyetçilik hareketlerine dek Osmanlı ve Habsburg hâkimiyeti altında milli bilinçlerini koruyabilmişlerdir. Bu anlamda Ortodoks kilisesi Sırp milli bilinçliliğin vazgeçilmez bir parçası olarak bu bilinçliliği üreten ve koruyan en önemli yapıdır. 19.yüzyılda milliyetçilik düşüncesinin gelişimi ile birlikte Sırplık ve Ortodoksluğun birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu söylemi kilise çevrelerinde kısmi olarak da sosyal ve siyasal hayatta yer bulacaktır.

2. 19.YÜZYILDA SIRP İSYANLARI, MİLLİYETÇİLİK VE KİLİSE

Sırların Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları hâkimiyeti altındaki konum ve yapılarını inceledikten sonra 19.yüzyıl gelişmelerine göz atılacaktır. Osmanlı içyapısından kaynaklanan isyanlar ile başlayan süreç, milliyetçilik düşüncesinin üretilmesi ile birlikte Sırp bağımsızlığını getirecektir. Bu bölümde 19.yüzyıldaki gelişmeleri, milliyetçilik düşüncesi ile Sırp Ortodoks Kilisesinin yeni durumdaki yapısına ve düşüncelerine yer verilecektir.

2.1. Sırp isyanları

18.yüzyıl sonları ile 19.yüzyıl dünya tarihini büyük dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı, siyasi devrimler ile sanayi devriminin etkilerinin birleşerek önce tüm

¹³⁴ Jelavić a.g.e., C.1, s.107

Avrupa'yı sonra dünyayı etkilediği bir dönem olarak belirtilebilir. Bu süreçte Avrupa'da sanayi devrimi kurumsallaşmış, yeni bir ticaret sınıfı olan burjuvazi ekonomik ve siyasi bir aktör olarak ortaya çıkmış, kentli yoksulların sınıf bilinci kazanmasıyla Marks ve Engels'in Komünist Manifesto'da bahsettiği "komünizm hayaleti" Avrupa'nın her yerinde dolanmaya başlamış ve bu dinamiklere Fransız

Şekil 2 – Osmanlı Balkanları, 1815¹³⁵

Balkanlar da Batı Avrupa'daki bu gelişmelerin etkisini derinden yaşayacaktır. Bu noktada Jelaviç 19.yüzyıl Balkanlar tarihi ile Avrupa'daki gelişmeleri

¹³⁵ Jelaviç, a.g.e., s.208

ilişkilendirmiştir. Ona göre 19.yüzyılda Balkanlarda yaşananların arka planında milli ve özgürlükçü ideolojilerin geliştirilmesi ve kabul edilmesi, ekonomik koşullar ve uluslararası siyasetin müdahil olması yatmaktadır. Bu üç değişkene kısaca değinmek gerekirse milli ve özgürlükçü ideolojiler milliyetçilik ile liberalizmi üretmiş, ekonomik koşullar Avrupa'daki gelişmelerin bu bölgeye ana aktarım ayağı olacak yeni bir tüccar sınıfı oluşturmuş ve uluslararası siyaset ise bölgenin sorunlarını Doğu sorunu olarak kavramsallaştırmasından sonra bölge bu yüzyılda sürekli olarak güç dengesi ve çıkar çatışmalarının sahası olmuştur.¹³⁶

Tüm bu koşulların 19.yüzyıl Balkanları etkilediğini söylemekle beraber Sırp isyanlarının Balkan yarım adasındaki mevcut koşulların etkisiyle de ortaya çıktığını belirtmek gerekir.¹³⁷ Zayıflayan Osmanlı yönetiminin Balkanlar'da her geçen gün yönetim zaafiyeti göstermesi düzen ve hukuku sağlamada ciddi sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. Bölgede silahlı grupların oluşmasını tetikleyen bu zaafiyetler sonucunda barış isteyen halk da silahlanmış ve alternatif siyasi merkezler ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu merkezlerin halktan sadakat ve itaat talep etmesiyle birlikte Balkanlar'daki durum daha da zorlaşmış ve isyanları ortaya çıkarmıştır. İsyancılar hem Osmanlı yöneticilerinin yanlış uygulamaları hem de Sırp isyancıların silahlı örgüt haline dönüşmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. 1791 yılında Zıştovi anlaşması Sırpların hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Osmanlıya karşı girişilen savaşta her hangi bir çıkar elde edemeyen Sırp, Padişah III. Selim'in yaşadığı iç sorunlardan ötürü 18.yüzyılda bazı özerklikler kazanmışlardır. III. Selim'in Hıristiyan tebaayı sakinleştirme arzusuyla verilen bu haklar Sırpların kendi vergilerini toplama, milis güç oluşturma ve çiftliklerdeki sıkıntılara tedbirler alma gibi hakları içermiştir.¹³⁸ Fakat bu hakların uygulanması konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun yanında yeniçerilerin sebep olduğu sıkıntılar ve baskılar isyan şartlarını oluşturmuştur. İlk isyan Belgrad paşalığında, Karayorgi (Karageorgeviç)

¹³⁶ Jelavić, a.g.e., C.1, s.195

¹³⁷ İsyancıların hangi nedenlerden dolayı çıktığına dair tartışmalar bulunmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için Adanır, Fikret "Fransız İhtilali, Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti "Toplumsal Tarih, Mart 2006, s.147

¹³⁸ Pawlowitch, a.g.e., s.27-28

Petroviç¹³⁹ liderliğinde, 1804 yılı baharında gerçekleşmiştir. Yeniçeri dayılarının Sırp isyancıları öldürmesiyle başlayan süreç Sırp'ların önde gelen temsilcilerinin toplanması ve Karayorgi'yi lider seçip bir milis gücü oluşturmaları ile sonuçlanmış ve isyan fiilen başlamıştır.¹⁴⁰ İsyan süresince Babıali ile görüşen Sırp isyanlarının Sultana değil yerel idarecilere olduğunu belirtmiş Sultan ile anlaşma noktasında kapıyı hep açık tutmuşlardır. Belli hakları isteyen ve sonunda alan Sırp Sultanın yeniçerileri ezme ile görevlendirdiği Bosna veziri Ebu Bekir'in atanması ile isyan sonuçlanmıştır. İlk isyanın bağımsızlık veya milliyetçi bir hareket olduğu noktasında tartışmalar bulunsa da ağır basan görüş bu isyanın Osmanlı'nın iç sorunları ve Balkanlar'daki yönetim zaafı sonucu ortaya çıktığı yönündedir.¹⁴¹ Birinci isyanda elde edilen hakların uygulanamaması ve yeniçerilerin tekrar yönetimi Belgrad paşalığında ele almaları sonucunda Sırp'lar ve Osmanlı'nın düzenli ordusu birkaç kez karşı karşıya gelmişse de, Osmanlı İmparatorluğu bu isyanı bastırmada muvaffak olmuştur. Bu süreçte soruna yapısal bir müdahale anlamına gelecek önemli bir gelişme ise Sırp'ların Rusya'dan yardım talep etmesidir. Böylece Sırp'lar, Rusya'yı Osmanlı'nın iç sorunlarına dâhil etmiş kendilerini de Rusların bölgesel çıkarlarına alet etmişleridir.

İlk isyan sonrasında gelişen olaylarda Sırp'lar uluslararası güçlerin çıkar çatışmalarının ortalarında kalmış, talep ettiklerini alamamışlardır. İkinci isyan ise 1814 yılında Miloş Obrenoviç liderliğinde gerçekleşmiştir. Osmanlı'nın birinci isyanı bastırması ile birlikte Belgrad Paşalığı ile iyi ilişkiler geliştirmek isteyen Babıali genel af ilan ederek o bölgeden kaçan Sırp'ların dönmesini sağlamıştır. Fakat Hıristiyan ve Müslüman tebaanın birbirinden şüphe etmesi ve ilişkilerin gerginleşmesi iki taraftan kaynaklanan bazı ayaklanmaları meydana getirmiştir. Bu ayaklanmaların birinde 1814 yılında Paşanın asileri idam etmesiyle Sırp'lar tekrar korunma refleksiyle Miloş Obrenoviç liderliğinde direniş hazırlıklarına başlamış ve böylece 1814 yılının Nisan ayında yeni bir isyan dalgası başlamıştır. 1814 şartları

¹³⁹ Karayorgi birileri tarafından domuz yetiştiricisi ve haydut olarak nitelendirilen birileri tarafından ise yeniçerilerin baskın uygulamalarına karşı isyan eden bir örgüt lideridir

¹⁴⁰ Misha Glenny, **Balkanlar:1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, İstanbul, Sabah Kitapları 2000, s.29

¹⁴¹ Selim Aslantaş, "Sırp İsyancıları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi, Burjuva Devrimi mi, Köylü Ayaklanması mı?", **Doğu Batı Dergisi**, Milliyetçilik Özel Sayısı 2006, s. 91

1804 şartlarına göre farklı olması Sultanın Miloş Obrenoviç liderliğinde Sırp isyancıların talep ettiklerinin karşılanmasını sağlanmış Miloş Sırbistan'ın hâkim prensi olarak knez ilan edilmiştir. Verilen haklar ile Sırbistan Osmanlı imparatorluğunda yarı özerk yapı ile bir devlet haline dönüşmüştür.¹⁴² Miloş Obrenoviç Karayorgi'yi öldürmesiyle birlikte hem tek başına bölgeyi yönetme durumunu sağlamış hem de 19.yüzyıl boyunca Sırbistan'da Karageorgeviç ve Obrenoviç hanedanlarının çekişmesine sahne olacak yapının ilk ayağını oluşturmuştur. Kendi döneminde Sırbistan'da Karayorgi hanedanının muhalefeti, uluslararası güçlerin Sırbistan ile ilgili konulara önem atfetmemeleri Miloş'un siyasal gündemini zorlaştırmıştır.

1815-1878 yılları arasında Sırlar özerk yapılarını korumaya bunun yanında bu yapıyı daha da geliştirmeye çalışmışlardır. Berlin antlaşması ile bağımsızlıklarını kazanacakları şartları bu dönemde sağlamışlardır. Osmanlı 19.yüzyılın ikinci yarısında teorik açıdan sadece Sırbistan bölgesini hâkimiyet altında tutmaktaydı ve onun dışında bu bölgedeki yerel idareye her hangi bir dahli olamıyordu. Bu yapının oluşumunda siyasal mücadele içinde olan hanedanların büyük etkisi bulunmaktaydı. 1815-1839 yılına kadar tahtta kalan Miloş Obrenoviç Osmanlı paşalarının elinde bulundurduğu yetkiye benzer bir yetki ile güçlü bir knezlik veya krallık yönetimi oluşturmaya çabalamıştır. Yönetimi süresince zenginleşme noktasında her hangi bir tereddüt yaşamamış, Avrupa'nın sayılı zenginleri arasında yer almıştır. Bu dönemde Sırbistan'ın toprak statüsü, Sırların devlet memuru olma durumu, eğitim sistemi, Sırp Ortodoks Kilisesi gibi yapılar ile ilgili düzenlemeler yapmış, durumlarını iyileştirmiştir. Bu noktada bu iyileştirme çabalarını ve Miloş Obrenoviç'i dikkatle takip eden Habsburg imparatorluğundaki Sırların, Miloş Obrenoviç'e insan kaynağı noktasında ciddi bir destek sağladığını da söylemek gerekir.¹⁴³

1829 yılında Osmanlı'nın Rusya'ya mağlup olmasıyla imzalanan anlaşma ile Sırbistan tamamen özerk bir yapı haline gelmiş ve Padişahın fermanıyla da Miloş kalıtsal prens ilan edilmiştir. Padişah imzaladığı fermanla Babıali ve Sırbistan'ın ilişkisini belirlemiş aynı zamanda Knezi kontrol edecek mekanizmalar olarak konsey

¹⁴² Hupchik, a.g.e., s.214; Glenny, a.g.e., s.38-39

¹⁴³ Jelaviç, a.g.e., C.1, s.228

ve meclisi belirlemiştir.¹⁴⁴ Miloş kendi yetkilerinin sınırlanmasından hoşnut olmamıştır. Fakat *Skupština* denen geleneksel meclis yardımıyla muhalefetin ortaya çıkması ve yıllarca süren tartışmalardan sonra Babıali'nin muhalefet ile yeni bir anayasa çerçevesinde anlaşmasını sağlamıştır

¹⁴⁴ Pawlowitch, a.g.e., s.38-39

Şekil.3 Sırbistan'ın genişlemesi, 1804-1913¹⁴⁵

Bu anayasaya göre prens ülkeyi 17 kişilik konsey ile yönetmek zorunda kalıyordu. Bu anayasa 1869'a kadar Sırp devletinin yönetiminin alt yapısını oluşturacaktır. Bu düzenlemeyi kabul etmeyen Miloş Obrenoviç ülkeyi terk edecektir. "Anayasalcılar" diye nitelendirilen muhalefet 1842 yılında ilk isyan lideri Karageorgeviç'in oğlu Aleksandar'ı yönetici olarak seçeceklerdir. 1858 yılına kadar tahtta kalacak olan Aleksandar, 1848 Avrupa devrimleri ve Kırım savaşını geçirecek, bu dönemdeki yetersiz politikalarından ötürü meclis ve dış ülkeler tarafından kendisine şüphe ile bakılacaktır. Bundan dolayı 1858 yılının son ayında meclis Aleksandar'ı tahttan indirip Obrenoviç ailesini tekrar göreve çağıracaktır. 1860 yılında tahta geçen Miloş Obrenoviç'in oğlu Mihajlo Sırbistan'ı Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetini sona erdirmek isteyen milliyetçi ve devrimci hareketlerin merkezi haline getirmiştir. Mihajlo'ya yapılan suikast sonucu tahta geçen yeğeni Milan 1876 yılına kadar Sırbistan'ı her manada Osmanlı'dan koparan ve bağımsızlığa doğru giden milliyetçi politikaları uygulamaya çalışmıştır.¹⁴⁶

1878-1918 yılları arasında Sırbistan, Balkan savaşlarını yaşayacak bölgede yeni oluşan milli devletler ile bölgesel rekabet içine girecektir. Osmanlı'nın bölgede gücünün iyice zayıflamasıyla birlikte Balkanlar uluslararası siyasetin önemli bir rekabet sahası da olacaktır. Bölgesel rekabete uluslararası rekabet de eklenince Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının oluşumuna dek Balkanlar'da savaş durumu sona ermemiştir. Bu dönemde Sırbistan'da Karageorgeviç ve Obrenoviç hanedanların rekabeti devam etmiş, 1889 yılında Milan Obrenoviç'in tahttan indirilmesiyle beraber yerine Aleksandar Obrenoviç geçmiştir. Fakat Aleksandar 1903 yılında ordunun da karıştığı bir suikast sonucu öldürülmüş, bunun sonucunda ise Obrenoviç hanedanı Sırp tarih sahnesinden çekilmiştir. Yerine Petar Karageorgeviç'in geçmesiyle birlikte Karageorgeviç hanedanı ikinci dünya savaşına kadar tahtta kalacaktır. 1914 yılında ise sağlık sorunlarından ötürü Petar Karageorgeviç tahtını

¹⁴⁵ Jelaviç, a.g.e., s.219

¹⁴⁶ Jelaviç, a.g.e., s.264-273

ikinci dünya savaşı arası dönemin en önemli siyasal unsuru olacak oğlu Kral Aleksandar'a bırakacaktır.

2.2. 19.yüzyılda Sırp Milliyetçi Düşüncesinin İnşası

19.yüzyılda yaşanan tüm bu siyasal gelişmeler Sırp'ların ideolojik, iktisadi, kültürel ve sosyal dönüşümlerini de içermektedir. Sırp isyanları ile başlayan hareketlilik 19.yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Sırp'ların bağımsızlığıyla sonuçlanırken Sırp'ların yaşadığı siyasi gelişmelere paralel milli ideolojinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Milli bilinçlerini yıllarca değişik kurumlar üzerinden koruyan Sırp'lar, modern milliyetçi ideolojinin oluşturulması ve geliştirilmesi konusunda bölgedeki birkaç topluluğa ait ayrıcalıklara sahiptiler. Ortaçağ devleti, Sırp Ortodoks Kilisesi gibi tarihsel sürekliliğe vurgu yapacak bir arka plana da sahip olan Sırp aydınlar Büyük Sırbistan,¹⁴⁷ Sırp dili ve edebiyatı, Sırp tarihi gibi konularda çalışmalar yaparak Sırp milliyetçi düşüncesini inşa etmişlerdir.

19.yüzyılda milli ideolojilerin en önemli ayağı kuşkusuz dil ile ilgili ortaya attıkları önerme ve iddialarıdır. Dil ile ilgili yapılan çalışmalar milletlerin sınırlarını ve topraklar üzerinde hak iddiasını meşrulaştırdığından vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Bu bakımdan bu dönemde Balkan milletlerinin hemen hepsinde dil çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Güney Slav dili etrafında yapılan tartışmalar hem 19.yüzyıl savaşlarını büyük ölçüde etkilemiş hem de 20.yüzyılda kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının oluşumu için zemin hazırlamıştır. Güney Slav dili yoğunlukla ilk önce Hırvatlar tarafından tartışılmıştır. 18.yüzyıl sonlarından başlayan bu tartışmalar Hırvatların, Macarlaşıma ve Alman etkisinden kendilerini korumak adına ürettikleri dil ve tarih tasavvurlarıdır. Güney Slavların ataları Hırvatlardır¹⁴⁸ iddiası ile başlayan dil oluşturma ve tarih tartışmalarına zamanla Bulgarlar, Sırp'lar gibi diğer milletler de katılacaktır. Hırvatların, Sırp'lar gibi güçlü kilise yapılanmaları olmadıklarından kendi milli bilinçlerini koruma adına kurumlar oluşturmaya çalıştıklarını gözlemlenmektedir. Sırp'lar ise Sırp Ortodoks Kilisesi etrafında bu

¹⁴⁷ Basilius, "Nationalism and Reconciliation: Orthodoxy in the Balkans", s.123

¹⁴⁸ Banac, a.g.e., s.73

konuda daha avantajlı konuma sahip olmalarından ötürü dil ile ilgili çalışmaları ancak 19.yüzyıl ortalarından itibaren başlatmışlardır. Kısaca milli tarih ve ideolojilerin kurulmasında dili merkeze alan 19.yüzyıl milliyetçiliği Balkanlarda özelde Sırp, Hırvat ve Slovenlerde kajkavyan, čakavyan, stokovyan lehçeleri etrafında tartışmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu lehçeler kajkavyan, čakavyan, stokovyan lehçeleridir. Sırp lar stokovyan,¹⁴⁹ Hırvatlar kajkavian lehçelerini daha yoğunlukla kullanmışlardır. Stokovyan lehçesini kullananlar Kosova ve Bosna bölgelerini içerecek şekilde yayılmış olmalarından ötürü Sırp lar için önem arz etmiştir.¹⁵⁰ Bu noktada modern Sırp dilini oluşturmada ve yaptığı çalışmalar ile Sırp milliyetçi düşüncesine 19.yüzyılda büyük katkı sağlayan Vuk Stefan Karadziç'e (1787-1864) değinmek gerekir.

Karadziç eğitiminin büyük çoğunluğunu Osmanlı sınırları dışında almıştır. İlk isyandan sonra Viyana'ya kaçmış, çalışmalarının büyük kısmını Viyana'da gerçekleştirmiştir. İlk önce epik ve lirik şarkıları derleyen bir çalışma ile başlayan Karadziç daha sonra Sırp Halk Şiirleri, halk yaşamı ve gelenekleri, (1818'de ilk) Sırp sözlüğü, halk hikâyeleri gibi çalışmaları yayınlamıştır.¹⁵¹ Sırp dilini, Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından kullanılan Slav-Sırp yazınsal yapısından çıkarıp Sırp kitleleri tarafından kullanılan Stokovyan lehçesi ile değiştirmeyi amaçlamıştır. Sırp isyanlarındaki çiftçilerin büyük katkısı onu bu konuda cesaretlendirmiştir. 19.yüzyılda Sırp devletinin oluşmasıyla birlikte Sırp Ortodoks Kilisesinin Sırp ların tek milli kurumu konumunu yavaş yavaş kaybetmesi Karadziç'in Sırp lılığını tanımlarken, dini farklılıkları gözetmeden, Stokovyan lehçesini konuşanlar ile ilişkilendirmesini sağlamıştır. Dinin yerine dili merkeze alan bu yeni yaklaşımın Büyük Sırbistan veya Güney Slav devleti fikirlerinin zemininin oluşturulması hedeflenmiştir. Aslında Karadziç'in ortaya attığı bu dilsel Sırp lık teorisi Alman tarihçi Schlözer'in ürettiği bir teoriydi. Lehçelerin konuşulduğu yerin o milletin toprağı olarak görülmesini ve sınırların Balkanlar'da buna göre şekillenmesi

¹⁴⁹ Stokovyan lehçesini yoğunlukla Sırp lar kullansalarda Hırvatlar'ında bu lehçeyi kullandıklarını belirtmek gerekir.

¹⁵⁰ Banac, a.g.e., s.77

¹⁵¹Uğurlu Mesut, **Sırp Milliyetçiliğinde Kosova Efsanesinin Yeri ve Önemi**, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, s. 62-64

gerektiğini iddia etmiştir. Ona göre Hırvatlar Kaykavyan lehçesini konuşmaktaydılar ve o bölge Hırvatların bölgesiydi. Fakat Sırların kullandığı Stokovyan lehçesinin sadece Sırlar tarafından kullanılmaması, Karadziç'in Katolik Sırları, Ortodoks Hırvatları ve Boşnak Müslümanları Sırp olarak tanımlamasına neden olmuştur.¹⁵² Bu anlamda ortak bir dil hangi insanların bir devlet kurması gerektiğini belirlerken ortak tarih ise anayurt olarak kabul edilen toprak parçasını belirlemekteydi.¹⁵³ Bu dönemde Sırp dili ve edebiyatını oluşturma da Petar Petroviç Njegoş ve Dosidej Obradoviç'in de önemli katkıları olmuştur. Obradoviç Sırp dilini Karadziç gibi kilise etkisinden kurtarmak için çalışmalar yaparken Njegoş yazdığı Dağ Çelengi şiiriyle Sırların kültürel hafızalarında yer edinen önemli olayları gündemde tutmuştur.¹⁵⁴

19.yüzyılda Sırp milliyetçiliğini inşa eden diğer önemli bir unsur da İlija Garašanin'in Necertanje¹⁵⁵ adlı gizli çalışması olmuştur. Garašanin Anayasacıların Obrenoviç Hanedanı karşısında elde ettikleri yeni yapının en önemli isimlerinden biridir. 1844 yılında Garašanin Polonya destekli, František A. Zach adlı, Çek danışmanından talep ettiği 10 sayfalık bir çalışmayı gözden geçirerek ve düzenlemeler yaparak bir bildiri haline getirmiştir. Bu bildiri 1906'ya kadar sadece belli siyasal figürler tarafından bilinmiştir. Necertanje¹⁵⁶ çalışması Sırp liderlerinin toprak genişlemesi ve büyük bir devlet kurma arzularının en kapsamlı ve ilk girişimiydi. Bu çalışma tüm Güney Slavların tek ve yeni bir devlette birleşmelerini Pan-Slav anlamında açıklıyordu. Güney Slavların temsilcisi olarak Sırları gören Garašanin, Sırp devletini merkeze alacak bir büyük devlet kurmayı amaçlıyordu.¹⁵⁷ Ona göre Sırp isyanları bütün Sırların yaşadığı bölgeleri içerecek şekilde büyük Sırbistan ile sonuçlanmalıdır. Bu anlamda Karadziç'in ortak dil havzası çerçevesinde inşa ettiği düşüncüyü devam ettiren Garašanin, stokovyan lehçesinin konuşulduğu yerleri bu yeni ve birleştirici devletin sınırları içine alıyordu. Kısacası Kosova,

¹⁵² Banac, **a.g.e.**, s.82

¹⁵³ Jelaviç, **a.g.e.**, s.202

¹⁵⁴ Dosidej Obradoviç 1742-1811 yıllarında yaşamış. İlk sırp eğitim bakanı olan Dosidej Obradoviç, Sırp düşüncesine aydınlatıcı ve rasyonalist fikirleri getiren ilk Sırp yazardır.

¹⁵⁵ Necertanje Sırpça taslak anlamındadır.

¹⁵⁶ Necertanje ve milliyetçilik ile ilgili detaylı çalışma için bkz. Edislav Manetoviç, "İlija Garašanin: Necertanje and Nationalism", **Historical Review**, C.3, 2006

¹⁵⁷ John R. Lampe, **Yugoslavia as History: Twice there was a Country**, UK, Cambridge University Press 2000, s.52

Makedonya, Karadağ, kuzey Arnavutluk gibi bölgeler Sırbistan'ın muhtemel topraklarıydı.¹⁵⁸ Belgenin hazırlandığı dönem göz önünde tutulduğunda özerk Sırbistan'ın Habsburg İmparatorluğunda yaşayan Sırlara bile güven veremediğini söylemek gerekmektedir. Fakat o dönemin koşullarında hazırlanan bu belge Sırların içine kapanık yapısından komşulara bakmasına ve yeni büyük bir devlete nasıl kapı aralanacağına dair önemli siyasal hedefleri belirlemiştir. Bu hedef 1941 yılına kadar siyasal elitlerin Büyük Sırbistan hayali kurmalarına neden olmuştur.

Sırp aydınlarının ve yöneticilerinin teorik olarak inşa etmeye çalıştıkları milliyetçi düşüncenin hayata izdüşümü kurulan milliyetçi örgütlerle gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında da rol oynayacak bu örgütlerin temel amacı Sırp çıkarlarının korunması ve geliştirilmesidir. 19.yüzyılın ikinci yarısında kurulan ilk örgütlerden olan *Ujedinjena Omladina Srpska* (Birleşmiş Sırp Gençleri) Novi Sad'ta kurulan Yugoslavyacılığın özgün örgütlerindendi. Fakat pratikte Güney Slavların birliğinden ziyade Sırp milli propagandasını yayma adına çalışmışlardır.¹⁵⁹ 20.yüzyıl başlarında ise *Narodna Odbrana* (Milli savunma) ve *Ujedijenje ili Smrt* (Birlik veya Ölüm) gibi örgütler hem militer yapı ile iç içe olmuş hem de gizli örgütlenmeler ile Sırp yayılmacılığı için çalışılmıştır. *Ujedijenje ili Smrt* örgütü siyasal hayattan memnun olmayan ordunun üyeleri ile doluydu ve ordu tarafından el altından örgüte destek sağlanıyordu. Bu örgüte göre militarist bir devlet yapılanması ile Sırp çıkarları korunabilirdi. Bu noktada *Mlada Bosna*¹⁶⁰ (Genç Bosna) gençlik örgütünü de değinmek gerekir. Çoğunluğu Sırlardan oluşan fakat bünyesinde Hırvat ve Boşnakları da içeren örgütün temel amacı Avusturya'nın ilhakından toprakları kurtarıp Güney Slav devletini oluşturmaktır. Genç Bosna örgütünün çoğu üyesinin devrimci karaktere sahip olması örgütün, *Ujedijenje ile Smrt* örgütüyle dirsek teması

¹⁵⁸ Banac, **a.g.e.**, s. 82

¹⁵⁹ Banac, **a.g.e.**, s.109

¹⁶⁰ “Genç Bosna” örgütü Avrupa'daki yönetimlere muhafetleri ve edebi akım olma özellikleri ile tanımlanmış ve ün yapmış Genç Almanya, Genç İtalya, Genç Polonya, Genç Türkler gibi örgütlere paralellik gösterir. Bu örgütler siyasi nitelikleri ve edebiyat ile iç içe olmaları en temel özellikleridir. Genç Bosna örgütü bu anlamda Alman romantizmi, Rus sosyalist devrimi, Dostoevsky, Kosova Savaşları gibi öğeler üzerinden ideolojisini oluşturmuştur. Şükrü M. Hanioglu, “*Jön Türkler*” İslam Ansiklopedisi TDV, Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, 2001, s.584; Stevan K. Pavlowitch, **Serbia: The History of an Idea**, New York, New York University Press, 2002, s.90

yaşamısına neden olmuştur. Bu iki yapının iç içe geçmesi ve etkileşim içerisinde olması Franz Ferdinand'ı öldürecek kişinin yetiştirmeyi sağlamıştır.¹⁶¹

2.3. Sırp Ortodoks Kilisesi

1815 yılında II. Sırp isyanından sonra Obrenoviç ve Babıali belirli konularda anlaşmış ve Sırlar kısmı özerkliğe kavuşmuşlardı. Bu görüşmelerde Obrenoviç hem İstanbul'daki kilise çevrelerinde hem de Osmanlı yönetimi ile bağımsız Sırp milli kilisesinin kurulması için görüşmelere başlamıştı. 19.yüzyılda Sırp devletinin oluşum sürecine paralel olarak Sırp milli kilisesinin de oluştuğu görülmektedir. Pedro Ramet, Bulgaristan ve Sırbistan'da kurulan milli kiliselerin devlet inşa süreçlerinin sonucu ve milli kimlik iddialarıyla çok yakın bir bağa sahip olduğunu iddia eder.¹⁶² Daha da ileri giderek milli kiliselerin (kendi kendini yöneten kiliselerin) hem Hıristiyan kültürü ve milli kimliği teşvik ettiği hem de yabancı papazlara karşı hatta siyasal etkilere karşı da güvence sağladığını belirtmektedir.¹⁶³ Sırp kilisesinin Sırp milleti için ifade ettiği anlamı, kilise 19.yüzyıldan itibaren daha yoğun bir şekilde işleyecek, Sırp devleti ve Sırp milletinin bölünmez bir bütün oluşturduğunu yüksek sesle ifade edecektir. Fakat 19.yüzyıl boyunca Sırların özerklik ve sonrasında bağımsızlığı elde etmesiyle beraber, Sırlar adına karar veren ve kural koyucu olarak yeni bir yapının ortaya çıkması Sırp Ortodoks Kilisesinin konumunu zayıflatmıştır. Modern-seküler bir yapı çerçevesinde oluşturulmaya çalışan millet ve devlet, kilisenin hayal kırıklığı yaşamısına neden olmuştur. Bu en çarpıcı şekilde Sırp Ortodoks Kilisesinin tarihi ile ilgili önemli çalışmalardan birine imza atan Djoko Slijepceviç'in çalışmasında belirtilmiştir. O bu yüzyılda Sırların milli özgürlük ve birleşme noktasında önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen dışarıdan gelen yeni fikir ve anlayışların Sırp Kilisesi ve devletinin arasının açılmasına neden olduğunu belirtmiştir. Slijepceviç'e göre milli düşüncenin oluşumunda önemli yeri olan kilisenin bağımsızlık sonrası kendi devletinde farklı konum ve düşünceler ile muhatap olmasına, kilisenin

¹⁶¹ Glenny, **a.g.e.**, s.255-256

¹⁶² Pedro Ramet, **Eastern Christianity and Politics in the 20th Century**, USA, Duke University Press s.7

¹⁶³ Ramet, **a.g.e.**, s.18

devletten ayrıştırılması çabalarına, kilisenin ve papazların o dönem anlam verememiştir.¹⁶⁴ Slijepçević bu yeni yapının yani modern devlet düşüncesinin, hedeflerinin, kültürel ve sosyal ideallerinin dışarıdan geldiğini ve kilise ruhunu bastırıp inananları etkilediğini belirtmiş, bunun da Tanrısız, rasyonalist çoğu zamanda kilise eğitimi ve kültürüne karşı kibirli bir ruh halini oluşturduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵

19.yüzyılda Sırp Ortodoks Kilisesi Osmanlı'daki millet sisteminden, milli devlet yapısına dönüşümünün tüm yönleri ile yüzleşecektir. Yetişmiş insan gücü ve maddi konularda yetersizlik, Belgrad ve Karlovçi gibi iki kilise merkezi etrafında anlaşmazlıklar kilise etkisinin sınırlanmasını sağlamıştır. Sırp Ortodoks Kilisesi 19.yüzyılın büyük bölümünde sekülerleşmenin getirdiği yapıdan rahatsız olacaktır, fakat milli düşüncenin oluşması konusunda her hangi bir büyük tepki göstermeyecektir. Sırp milliyetçiliği düşüncesinin inşasında katkıları olan Karadziç, Njegoş, Obradović gibi isimlerin getirdikleri ve ürettikleri yeni paradigmayı değerlendiren kilise çevreleri Obradović'in modern seküler yapısına karşı büyük bir öfke belirtirken, Njegoş'un dilsel milliyetçiliğine karşı daha ılımlı davranmışlardır.¹⁶⁶

Sırp Ortodoks Kilisesi mevcut oluşan duruma karşın millet ve kilise beraberliğini ve Ortodoks inancın insanların hayatında yer edinmesi hususunda şanlı tarihe, mitlere, milli hikayelere vs. başvurmuştur. Millet ve Ortodoksluğun iç içe geçmiş yönü en ciddi şekilde iki örnek üzerinden işlenmiştir. Bunlar Nemanja hanedanın kutsanması ve Kosova mitidir. Nemanja hanedanı 18.yüzyıl sonlarından itibaren Sırp topraklarında dinsel bir ritüel ile anılmaya başlanmıştır. Bu durum 19.yüzyılda içselleşerek hem kilisenin anma törenlerinde daha geniş bir yere sahip olmuş hem de insanların bilinçlerinde yer edinmesini sağlamıştır. Nemanja hanedanın, daha doğrusu Ortaçağ devleti yöneticilerin azizler olarak kutsanması, şanlı geçmişte sadece Sırp Ortodoks Kilisesinin var olduğunu gösterme amacı güdüyordu. Kosova miti ise Nemanja hanedanın kutsanmasının çok üstünde daha büyük etkileri olan bir kilise faaliyeti idi. Bu olay günümüze kadar hala Sırp

¹⁶⁴Djoko Slijepčević, **İstoriја Srpske Pravoslavne Crkve: Od Pocetka XIX veka Do Kraja Drugog Cvetkog Rata**, Belgrade, 2002, s.7

¹⁶⁵ Slijepčević, **a.g.e.**, s.8

¹⁶⁶ Slijepčević, **a.g.e.**, s.8-9

milliyetçiliğin önemli referans dayanağıdır. Kilise, Kosova mitinin en önemli kişisini kutsamak ile 19.yüzyıldaki millet inşa sürecinin kolektif bilinçliliğine önemli bir katkıda bulunuyordu. Cennet Krallığı için dünya krallığından vazgeçen Kral Lazar mücadele, kendini kurban etme ve ölme gibi motiflerle işlenerek, insanların millet olma farkındalığı artırılmaya çalışılıyordu.¹⁶⁷

Sırp Ortodoks Kilisesi 19.yüzyılda yaşanan siyasal gelişmeleri göz önünde tutulduğunda millet-kilise bir bütündür önermesi çerçevesinde siyasete müdahil olamamıştır. Bunun gerçekleşmemesinin ardında birçok sebep bulunmaktadır. En önemlisi olarak bu siyaseti üretecek yetişmiş kadrolara sahip olmaması gösterilebilir. Bu çalışmada söz konusu süreci daha iyi anlayabilmek için 19.yüzyıl sonlarına doğru yayınlanan Sırp Ortodoks Kilisesinin gazete yayınlarından o dönemde papazların hangi konulardan nasıl bir beklenti ve vizyona, aynı zamanda din, devlet ve millet üçgeninde nasıl bir tasavvura, sahip oldukları incelenecektir.

1890'lı yıllarında yayımlanan Sırp Ortodoks Kilisesi gazetesi başlangıç yıllarında Protiç, Andjelkoviç gibi yazarlar ile toplumun günden güne ahlaki değerlerde ve dini yaşamada geriye gittikleri konusu işlenmiştir. Bu geriye gidişin en önemli nedeni Modernite ve teknik ilerleme olarak görülmekteydi. Miloş Anjelkoviç'e göre dünyada medeniyet ve teknikte ilerleme gözlemlendiği gibi ahlaki konularda bunun gözlemlenmediğini ifade etmiştir.¹⁶⁸ Diğer bir yazara göre ise Rousseau'dan beri bilim ve eğitim, kültür ve medeniyet her yıl büyük adımlar ile önemli bir gelişim göstermiştir. Fakat tüm bu süreçler ateist ve materyalist düşüncüyü de geliştirmiştir. Çağdaş toplumun ahlaki ilkeleri Hıristiyanlığın ahlaki ilkelerine karşıdır ve bencilliği esas almıştır ifadelerini kullanmıştır.¹⁶⁹ Kilisenin toplumsal hayat ile ilgili endişeleri ve tespitleri siyasal hayatın içinde yer edinme arzusunu daha da alevlendirmiştir. Kilise milletin hem ahlaki hem siyasal hem de eğitim yönünden kendini vazgeçilmez konumda görmesi oluşmaya başlayan modern devlet sürecinde tepkisinin artmasına neden olmuştur.

¹⁶⁷Hayden Milica Bakıç, "National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo", **Balkan Identities Nation and Memory**, ed. Maria Todorova, New York, NYU Press, 2004

¹⁶⁸ Miloş Andjelkoviç, "Bez vere nema morala", **Vesnik Srpske Crkve**, 1895, s.916

¹⁶⁹ Petar Protiç, "O moralnom vazpitanju u školama", **Vesnik Srpske Crkve**, 1895, s.4

1903 Obradoviç hanedanına yapılan suikast sonucu Petar Karageorgeviç'in tahta geçmesiyle birlikte hem seküler çevrelerce hem de kilise çevrelerince yeni bir dönem ile ilgili beklentileri artmıştır. Yeni seçilen kralın yurtdışında eğitim alması seküler çevrelerin modernleşme ve sekülerleşmenin hızlı bir şekilde uygulanacağı beklentisini, kilise çevrelerince ise de yeni Sırp Ortodoks Kilisesi ile ilgili kanunun meclisten geçeceği umutlarını yeşertmiştir. Fakat kralın ilk meclis oturumunda kilise ve rahipler ile ilgili her hangi bir düzenlemeden bahsetmemesi hayal kırıklığı oluşturmuştur. Boziç bu noktada kilise ve rahiplerin toplumsal ilerleme için ne kadar büyük öneme sahip olduğunu vurgularken mecliste kiliseden söz edilmemesine anlam veremediğini belirtmiştir.¹⁷⁰ Bu dönem ve öncesinde Radikal Parti etrafında bütünleşen papazlar meclisteki tartışmaların çoğunda yer aldıkları görülmektedir.¹⁷¹ Gazete dikkatle papazların dâhil oldukları konuları ve kilise ilgili her türlü bilgiyi yayınlamaktaydı.¹⁷² Bu dönemde papazların meclisteki görünürlüğü ve etkinliği noktasında liberal çevrelerin eleştiriler yöneltmesi, papazların bu konuda cevap niteliğinde yazılar yazmasına neden olmuştur. Yazıların çoğunda tek bir ağızla yazılmışçasına papazların siyasete müdahil olmalarının iyi tarafları işlenmiştir. Örneğin Boziç papazların siyasette olmalarının anayasal bir hak olduğunu¹⁷³, diğer bir yazara göre ise papazların siyasette yer almalarının vatandaşlık görevi olduğunu ve toplumun daha eğitilmiş kesimi kendileri olduklarından halkı siyasal manipülasyondan uzak tutmaları gerektiğini iddia etmiştir.¹⁷⁴ Papazların siyasette yer almalarının en önemli nedenlerinden biri de Sırp Ortodoks Kilisesinin Sırp milletinin bölünmez bir parçası olarak kendisini algılamasıdır. Sırp milli kimliğinin inşasının en önemli unsuru olarak kendini gören kilise bunu ilk Sırp kilisesini kuran Aziz Sava ile ilişkilendirmiştir. Sırp için siyasal egemenlikten önce Ortodoksluğun geldiğini Kosova Polje de kaybedilen savaşın sırf Ortodoksluktan vazgeçilmemesi sonucu gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Ortodoks inancından vazgeçenlerin artık Sırp değil ya Boşnak ya da Katolik olduklarını ifade etmişlerdir. Bir başka deyişle Ortodoksluğun Sırpların hayatı ile milletin de Ortodoks hayatı ile iç içe olmanın sonucunda Sırpların

¹⁷⁰ Nikola Boziç, "Sveštenicima narodnim poslanicima", **Vesnik Srpske Crkve**, 1903 s. 980

¹⁷¹ Nikola Boziç, "Sveštenici i učitelji u službi narodne prosveta", **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.215

¹⁷² Boziç, "Sveštenicima narodnim poslanicima", **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.984

¹⁷³ Boziç "Sveštenicima narodnim poslanicima", **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.121

¹⁷⁴ D.D. "Pred izbore narodnih poslanika", **Vesnik Srpske Crkve**, 1912, s.98

hayatta kaldıklarını iddia etmişlerdir.¹⁷⁵ Bir başka yazar ise Ortodoks inancının Sırlık ile birbirine bağlı olduğunu Ortodoksluğun terk edilmesinin Sırlılığında terk etme manasına geldiğini, Ortodoksluğu korumanın Sırlılığı koruma anlamı içerdiğini belirtmiştir.¹⁷⁶

Son olarak kilise mensuplarının tartıştığı eğitim konusuna da değinmek gerekir. Bu konuda Cedomir Marjanoviç ile Miloş Andjelkoviç'in düşünceleri önemlidir. Cedomir Marjanoviç yaşadıkları dönemin gelenekleri ortadan kaldırdığı veya korumadığını belirtirken, sosyal grupların birbirinden uzaklaştığını bunun önüne geçilmesi için sosyal farkındalığın geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun da "sosyal eğitim" ile bir başka deyişle din, tarih ve edebiyat eğitimi ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Bu anlamda okulların müfredatında din ve tarih konularının ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁷⁷ Bu konuda düşüncelerini dile getiren bir diğer yazarda Miloş Andjelkoviç'tir. O Marjanoviç'in ifade ettikleri dışında eğitimin milli karakterine daha çok vurgu yapmış milletin eğitilmiş ve medeni olmasında felsefi ve insani düşüncelerin etkisinin değil dini ilkelerin çok daha büyük öneme sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Episkop Timočki, "İstorijske zasluga spskog sveštenstva u sluzbi Sv. Pravoslavlja i naroda svog", **Vesnik Srpske Crkve**, 1899, s.215

¹⁷⁶ Lazar Petroviç, "Beseda na Proglas Kraljevine", **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.622

¹⁷⁷ Cedomir Marjanoviç, "Verenauka u našim srednjim školama", **Vesnik Srpske Crkve**, 1905, s.1068-1072

¹⁷⁸ Miloş Andjelkoviç, "Bez vere nema morala", **Vesnik Srpske Crkve**, 1895, s.918

BÖLÜM III

DEVLET, MİLLET VE ORTODOKS KİLİSELERİN BİRLEŞMESİ VE YENİDEN OLUŞTURULMASI, 1914-1934

1.YUGOSLAVYA DÜŞÜNCESİ İLE SIRP, HIRVAT VE SLOVEN KRALLIĞININ KURULMASI, 1914-1918

1 Aralık 1918'te Sırp, Hırvat ve Slovenlerin Narodni Svet (Milli Konsey) üyeleri ve Kral Aleksandar Karageorgeviç'in önünde Sırbistan ve Karadağ ile birleşip Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığını (SHSK) kurmak istediklerini beyan ettiklerinde, SHSK'nın bir asırlık mücadeleden sonra mevcut duruma üretilen bir çözüm olduğunu düşünüyorlardı. Fakat bu durumun aynı zamanda İkinci dünya savaşına dek yaşanacak tüm istikrarsızlıkları da bünyesinde barındırdığını farkında değillerdi. İkinci bölümde 20.yüzyıl başlarına kadar Sırp milli kimliğinin tarihsel gelişiminin ve milliyetçi düşüncenin nasıl inşa edildiğinin analizi yapılmış, Ortodoks kilisesinin bu süreçlerde ki rolünün önemi vurgulanmıştı. İki dünya savaşı arası dönemde Güney Slav devleti, Yugoslav millet inşa süreci ile milliyetçi düşünceler, dinin siyasal hayattaki konumunu hem etkileyecek hem de tepkilerine maruz kalarak siyasal, sosyal istikrarsızlığa neden olacaktır. İki dünya savaşı arası döneme geçmeden önce bu dönemi derinden etkileyen ve büyük ölçüde şekillendiren Birinci Dünya Savaşı öncesi dönem, savaş ve savaş sonrası gelişmeler incelenecektir. Ayrıca Güney Slav devletinin kurulmasını sağlayan düşünsel ve siyasi arka plan, Güney Slav milletlerinin milli ideolojilerinin içeriği ve hedefleri de bu bölümde analiz edilecektir.

1.1. Yugoslavyacılık ve Milli İdeolojiler

Birinci Dünya Savaşı öncesi Güney Slavların ortak bir devlet kurma hayali Sırp için Büyük Sırbistan hayalini, Hırvat ve Slovenler için ise Güney Slav kardeşliği fikri ile beraber Alman ve Macarlaştırma korkusundan kurtulma durumunu içerdiğinden tüm milletler için bir fayda sağladığı açıktı. Tam bu noktada gelenek,

dil, ırk ve mevcut siyasi durum gibi unsurlar bu üç milleti Yugoslavyacılık düşüncesi etrafında birleştirmiştir. Fakat bu birleşme 19.yüzyılda inşa ettikleri milli kimliklerinden vazgeçmelerini sağlamamış Sırplığı, Hırvatlığı ve Slovenliği esas alan siyasi gelenekler üzerinden siyaset yürütmelerine engel olamamıştır. 19.yüzyıl sonlarına doğru çoğu Slav halkları Sırp, Hırvat veya Sloven olduklarına dair bilinçliğe günden güne genişleyen ilkokul ağlarının etkisiyle de sahip olmaya başladıkları belirtilebilir. Bu gruplar din merkezli veya dil merkezli kimliğe ve “öz-milli bilinçliliğe” sahip olup “bizi onlardan” ayırabiliyorlardı.¹⁷⁹ Güney Slav milletlerinin inşa ettiği Sırplık, Hırvatlık ve Slovenliğin Yugoslavyalılık düşüncesini savunanların karşısında ciddi bir üstünlüğü sahip olduklarını görülmektedir. Rusinow, Yugoslavyacılığın entelektüel uyanış¹⁸⁰ çerçevesinde kaldığını kitlesel bir harekete dönüşmediğini anlatır.¹⁸¹ Diğer millet inşa süreçlerinin ise 19.yüzyılda köylü nüfusu içine alacak şekilde kitlesel ve siyasi formlara dönüştüğünü belirtir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi kısacası milli kimliklerin durumuna, hedeflerine ve nasıl inşa edildiklerine bakılacaktır. Yugoslav milli bilinçliliği ile Güney Slavlar tek devlet altında birleşme fikri ilk önce 1830’lu yıllarda Güney Slavların atalarının İliyalılar olduğunu iddia eden İliyacılık hareketinin önde gelen isimlerinden olan Ljudevit Gay tarafından dile getirilmiştir.¹⁸² O Güney Slavların aynı kökenden geldiklerini, aynı dilin farklı formlarını konuştuklarını, gerçekte aynı insanlar veya millet olduklarını ve bağımsızlık ile kendi devletine sahip olmalarının doğal bir hak olduğunu iddia etmiştir.¹⁸³ 19.yüzyılın ikinci yarısında Yugoslav düşüncesi Josip

¹⁷⁹ Dennison Rusinow, *“The Yugoslav Idea Before Yugoslavia”*, **Yugoslavism:History of Failed İdea 1918-1992**, ed. Dejan Djokić, Budapest, CEU Press, 2003, s.14

¹⁸⁰ Entelektüel uyanış kavramı Miroslav Hroch’a aittir. Ona göre Doğu Avrupa’da ki küçük milletlerin modern milli entegrasyonu üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama “entelektüellerin uyanışı”, ikinci aşama yurtseverlik ajitasyonu, üçüncü devre ise milli hareketin kitselleştirilmesi. Entelektüel uyanış evresinde entelektüellerin kendi, dillerini, kültürlerini ve tarihlerini referans yaparak kendilerini farklı bir millet hissederek değer vermeleridir. Yurtseverlik ajitasyonu devresinde ise vatanseverlerin tarafından düşüncelerin propaganda aracılığıyla yaygınlaştırılması ve hareketlerin partiler kurma evresidir. Üçüncü devrede ise hareket kurumsallaşarak kitle hareketlerine ve partilere dönüşmektedir. Daha detaylı bilgi için Bkz: Miroslav Hroch, **Avrupa’da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011

¹⁸¹Rusinow, **a.g.m.**, s.13

¹⁸²Güney Slav milletlerinin İliya kavramını kazandıran Napolyon’dur. 19.yüzyıl başlarında Fransa bu düşüncüyü Adriyatik sahili ve iç bölgelerde ki Hırvat ve Slovenler için kullanıp merkezi bir idari yapılanma kurma arzusunda idi. 1809-1813 yılları arasında İliya hakimiyeti altında bu toprakları yönetmiştir.

¹⁸³Rusinow, **a.g.m.**, s.12

Strossmayer ve Franjo Raçki tarafından güncellenerek tekrar gündeme getirilmiştir. Ortak kültür ve yazınsal dil temelinde (literya-edebi) Güney Slavların ruhani birleşme sağlamaları gerektiğini savunmuşlardır. 19.yüzyıldaki Yugoslavyacılık fikri Alman ve Macarlaşma tehdidinden Hırvat kimliğini koruma adına Hırvat entelejiyansiyası tarafından işlenmiştir.¹⁸⁴

Sırpın millet inşa süreçleri ikinci bölümde detaylı şekilde incelenmişti. 20.yüzyıl başlarında Sırbistan hala merkezi bir devlet yapısına sahip olmamakla beraber irredantist bir milli programa sahipti. İkinci Balkan savaşı sonrası topraklarını Makedonya ve Kosova'ya kadar genişleten Sırpın, siyasi hedefleri Ortaçağ'daki devlet topraklarını tekrar ele geçirmektir. Bunun Büyük Sırbistan hedefi ile gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Habsburg imparatorluğunda yaşayan Sırpın ise hem büyük Sırbistan hayali içerisinde hem de Yugoslavyacılık düşüncesi etrafında Güney Slav milletlerini kapsayacak bir ortak devlet kurma arzusundaydılar. Fakat "İtalya birleşmesinden" etkilenen Habsburglu Sırpın, böyle bir devlette Piedomont'un üstlendiği bir merkezi rolü Sırpınlara yüklüyorlardı.¹⁸⁵ Sırpın Birinci Dünya Savaşı öncesi kısacası Büyük Sırbistan ve Yugoslavyacılık ideolojileri ile iki farklı yolla kendi milli ideolojilerini gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.¹⁸⁶

Hırvatlar Habsburg imparatorluğu ve Avusturya hâkimiyeti altında Alman ve Macarlaşma korkusu içerisinde kendi milli bilinçlerini inşa etmeye çalışmışlardır. Avusturya ve Macaristan'ın ortasında sıkışmış Hırvatlar, Hırvatistan, Slavonia gibi bölgelere ayrılmış aynı zamanda Bosna ve Dalmaçya'da da azımsanmayacak derecede bir nüfusa sahiptiler.¹⁸⁷ Bu dağınkılık Hırvat entelijiyansiyasının Sırpınlara göre çok daha önceden bu konularda fikir üretmeye başlamasına neden olmuştur.¹⁸⁸ Bütün toprakları birleştirerek homojen bir nüfusa sahip olacak Büyük Hırvatistan

¹⁸⁴Banac, **a.g.e.**, s.89

¹⁸⁵Rusinow, **a.g.m.**, s.23

¹⁸⁶Yugoslavyacılık da büyük ölçüde Büyük Sırbistan fikri ile ortak noktalar içermekteydi, temel farklılığı topraklar konusundaydı. Yugoslavyacılık büyük Sırbistan'ı içine alıyordu fakat Büyük Sırbistan Slovenya'yı ve Zagreb etrafında kaykavyan lehçesini konuşan Hırvatları dışarıda bırakıyordu.

¹⁸⁷Pawlowitch St. Kosta, "*The Firsrt World War and the Unification of Yugoslavia*", **Yugoslavism:History of Failed İdea 1918-1992**, ed. DejanDjokiç, Budapest, CEU Press, 2003, s.29

¹⁸⁸Daha detaylı bilgi için bkz: İvo Banac, **The National Question in Yugoslavia:Origins, History, Politics**, USA, Cornel University Press, 1992

kurma hayalinden Yugoslavyacılık düşüncesine kadar birçok farklı ideolojilerin ve hedeflerin içerisinde zengin bir siyasi kültüre sahiptiler. Bu ideolojiler yazma okuma bilmeyen köylü çevrelerde daha az yaygındı. Milli programlar ve siyasal partilerle ilişkili olan bu ideolojiler temelde üçe ayrılabilir: Habsburg imparatorluğu içinde özerk bir yönetim altında Güney Slavları birleştirme fikrini savunanlar, Büyük Hırvatistan fikrini savunanlar -ki Ante Starceviç'in Hırvat Adalet Partisi (Hrvatska Stranka Prava-HSP) etrafında ideolojileri kurumsallaşacaktır- Hırvat Köylü Partisi, Sosyal Demokratlar ve gençlik hareketleri gibi örgütlenmelerin desteğini aldığı federatif Yugoslav düşüncesini savunanlar.¹⁸⁹

Slovenler ise 19.yüzyıl ikinci yarısına kadar okuryazarlığı olmayan aynı zamanda birbirinden farklı birçok lehçeyi konuşan köylü bir nüfusa sahipti. Habsburg imparatorluğunda Alman ve İtalyan üst sınıfın etkisi altında kalan Slovenler, eğitim ve idari dil olarak ya Almanca ya da İtalyancayı kullanıyorlardı. Bu anlamda 19.yüzyıl ikinci yarısıyla birlikte milli bilinçlerini oluşturma adına yaptıkları ilk şey Sloven dilini yayma ve standartlaştırma faaliyetlerine başlamak ve eğitim ile idari dili Slovence olarak kabul edilmesini yönelik adımlar atmak olmuştur. 19.yüzyıl ikinci yarısına kadar Sloven entelektüelleri Güney Slavlardan ziyade Ruslar ve Avusturya Slav çözümü için Viyana ile iç içe idiler. Birinci Dünya Savaşı'na doğru Sloven milli kimliğini oluşturan Slovenler, Güney Slav birliği düşüncesini ancak genç örgütler tarafından dile getirilmesini sağlayan alt yapıyı oluşturabilmişlerdir.¹⁹⁰

Bu noktada Yugoslavyacılık fikri Birinci Dünya Savaşı öncesi diğer milli ideolojiler ile iç içe geçen ve her ideolojinin belirli bir kısmını içeren bir yapısı vardı. Sırlar için Büyük Sırbistan'ı Hırvat ve Slovenler için ise de İtalya, Almanya, Macaristan ve Avusturya yönetimleri altında kültürel meydan okumalara karşı korunmayı içeriyordu. Bu düzlemde Güney Slavların milli bilinçlerinden vazgeçip Yugoslav millet inşa sürecine girecekleri bir durum söz konusu değildi. Ancak mevcut şartların zorlaması ve herkesin memnun kalacağı bir güney Slav devletinin oluşması da mümkündü.

¹⁸⁹Rusinow, **a.g.m.**, s.14-15

¹⁹⁰Rusinow, **a.g.m.**, s.16

1.2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Güney Slav Devletine

Birinci Dünya Savaşı Güney Slav milletlerinin ortak bir devlet kurmalarını sağlayacak şartları oluşturmuştur. Avusturya-Macaristan'ın parçalanması, İtalya'nın bölge topraklarına dönük hedefi, Güney Slav milletlerinin ortak çıkarları, Sırbistan'ın savaştan zaferle ayrılması gibi nedenler 1918 yılının Aralık ayında Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının kurulmasını sağlamıştır. Süreç 28 Haziran 1914 yılında Genç Bosna örgütünün üyesi olan Gavrilo Princip'in Avusturya Kralı Ferdinand'ı Bosna'da öldürmesiyle başlamıştır.¹⁹¹ Avusturya'nın Sırbistan'a savaş açması bunun sonucunda da büyük güçlerin savaşa dahil olmaları I. Dünya savaşının patlak vermesine neden olmuştur. Savaş boyunca Sırlar Balkanlar'da İttifak güçlerinin işgaline karşın direniş gösteren en önemli unsurdu. Savaşın sona ermesiyle birlikte Sırp ordusunun fedakârlığı ve acılarına rağmen ayakta durabilmiş olması tüm Güney Slav milletlerinin buna saygı duymasını ve birleşmesini sağlamıştır.¹⁹² Bu direnişin en önemli siyasi figürü de koalisyon hükümetinin başında olan Sırp Radikal Parti lideri Nikola Paşiç olmuştur. Nikola Paşiç Büyük Sırbistan'ın en ateşli savunucularından biri olarak savaşın patlak vermesiyle birlikte Avusturya ve Habsburg İmparatorluklarında bulunan Sırp ve Slav nüfusunu içine alacak büyük bir devlet kurma hedefi içerisindeydi. Fakat 1914 yılında Avusturya-Macaristan orduları saldırılarını birkaç kez püskürtse de 250.000 kişilik orduya karşı pek de yapacak bir şeyi yoktu. İşgal her geçen gün Sırbistan'a yayılırken Avusturya-Macaristan ordularında bulunan birçok Güney Slav'ı ikna etmek hem de Habsburg İmparatorluğundaki Güney Slavların desteğini almak adına 7 Aralık 1914'te Niş Deklarasyonu olarak anılan bildiriye yayınlamıştır. Bildiriye göre Sırp hükümetinin savaş amacı Habsburg İmparatorluğunda yaşayan tüm Güney Slavların özgürlüğünü sağlayarak onlar ile birleşmek olduğunu ilan etmiştir.¹⁹³ 1915 yılında ise Londra'da birkaç yıldır üyelerinin Avrupa merkezleriyle dirsek teması içinde olduğu, çoğunluğu Sırp ve Hırvatlardan oluşan, Yugoslav düşüncesini benimseyen Yugoslav heyeti

¹⁹¹ 28 Haziran'da gerçekleştirilen suikast planlı ve tarihi bilinçli olarak belirlenmişti. 28 Haziran 1389 Sırların Kosova savaşındaki mağlubiyeti simgeleyen tarihtir.

¹⁹² John Lampe, **Yugoslavia as History: Twice there was a country**, UK, Cambridge University Press, 2000, s.99

¹⁹³ Zdenko Zlatar, "*The Building of Yugoslavia: The Yugoslav Idea and First Common State of The South Slavs*," **Nationalities Papers**, C.25, S.3, 1997, s.394; Lampe, **a.g.e.**, s.100

(Jugoslovenski Odbor-JO) kurulmuştur.¹⁹⁴ İki Dalmaçyalı Hırvat, Ante Trumbić ve Franko Supilo'nun liderliğini yaptığı konsey, Habsburg İmparatorluğunda yaşayıp sürgünde olan Güney Slav siyasiler ve entelektüellerden oluşmaktaydı. Savaş boyunca önemli bir rol üstlenen heyet Avrupa merkezlerinde Yugoslav düşüncesini yaymaya çalışmış Güney Slavların ortak bir devlet kurmaları için propaganda yapmıştır.¹⁹⁵

1915 yılında Avusturya, Almanya ve Bulgaristan orduları Sırbistan'ın tamamını ilhak etmiş, Kral Aleksandar'ın hükümet üyeleri ve ordu ile birlikte Sırbistan'ı terk etmesini sağlamıştır. 1916 yılının ilk ayına dek sürecek çetin bir yolculuk ile Arnavutluk dağlarını aşan kral, hükümet üyeleri ve ordu Korfu adasına yerleşecek, siyasiler de savaşı bu adadan yönetmeye çalışacaklardır.¹⁹⁶ Sırpların savaştaki durumu ve topraklarının İttifak güçleri tarafından işgal edilmesi İtilaf devletlerinin yardımı olmadan Sırbistan ve Güney Slavların bu savaştan galip olarak çıkmalarının pek mümkün olmadığını göstermiştir.

26 Nisan 1916 yılında Londra'da yapılan gizli anlaşma ile İtilaf devletleri Güney Slavların ve Sırbistan'ın hiç hoşlanmayacağı bir öneriyi Bulgaristan ve İtalya'ya sunarak onları kendi yanlarına çekmek istemeleri hem Yugoslav heyetinde hem de Sırp hükümetinde olumsuz giden havayı daha da olumsuzlaştırmıştır. Dalmaçya'yı İtalya'ya Makedonya'yı da Bulgaristan'a¹⁹⁷ vererek savaşta üstünlüğü ele geçirmeye çalışan İtilaf devletleri Sırbistan hükümetinin ve Yugoslav Heyetinin arasını açmıştır. Nikola Paşiç Yugoslav heyetinin etkisizliğine kızarak hem heyet ile arasına mesafe koymuş hem de Yugoslavyacılık fikrinden vazgeçtiğini ifade etmiştir. Fakat hem Kral Aleksandar hem de Yugoslav heyeti üyeleri Paşiç'in Yugoslavya fikrinden vazgeçmesine tepki göstermişlerdir. Kral Aleksandar Londra ziyareti

¹⁹⁴Sırp hükümeti savaş boyunca Yugoslav heyetini maddi manevi destek sağlamaya çalışmıştır. Fakat Ante Trumbić ve Franko Supilo hükümetten bağımsız kalmak adına her hangi bir maddi destek almayı reddetmişlerdir.

¹⁹⁵Alex, N Dragnich, **The First Yugoslavia: Search for Viable Political System**, California, Hoover Institution Press, 1983, s. 5-7

¹⁹⁶Lampe, a.g.e., s.102

¹⁹⁷Londra gizli anlaşması ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Andrej Mitoviç, "*The Yugoslav Question, The First World War and the Peace Conference, 1914-1920*", ed. Djokiç Dejan, **Yugoslavism: History of Failed İdea 1918-1992**, London, Hurst&Company, 2003, s.49-50

sırasında aynı geleneğe, aynı dile, aynı eğilimlere sahip olan Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin ortak bir toprakta birleşmeleri gerektiğine dair konuşmalar yapmış, Yugoslav heyetinin liderlerinden olan Supilo'da Paşiç'in bu fikirlerinden ötürü Sırp hükümeti ile her türlü ilişkinin kesilmesini talep etmiştir. Trumbiç ve diğer üyeler itidalli kalarak böyle radikal çizgide olmayı reddetmişlerdir.¹⁹⁸

1917 yılı hem savaşın seyri hem de Güney Slav milletleri için birçok gelişmelerin yaşandığı yıl olmuştur. Amerika'nın savaşa dâhil olması ve Rusya'daki Bolşevik devriminin gerçekleşmesi sonucu Rusya imparatorluğunun dağılması Birinci Dünya Savaş'ını ciddi şekilde etkilemiştir. Amerika'nın milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı ile gizli anlaşmaları reddeden ilkesel duruşu savaşa yeni bir boyut kazandırmıştır. Uluslararası siyasetteki bu gelişmelerin yanında Habsburg imparatorluğunda yaşayan Sırp, Hırvat ve Sloven topluluğunda siyasal anlamda hareketlilik yaşanmıştır.

Viyana parlamentosunun 1917'de Güney Slav üyeleri o yıl Çek ve Polonyalı üyelerin kurdukları parlamento grubuna benzer Yugoslav Kulübü adında Yugoslav parlamento grubunu kurmuşlardır. Kulüp Güney Slavların imparatorlukta siyasal amaçlarını gerçekleştirme adına önemli çalışmalar yapmıştır. 30 Mayıs 1917 yılında Anton Koroşç'in başkanlığında (Sloven Halk Partisi lideri) Yugoslav Kulübü kendi kaderini tayin etme ilkesi ve Hırvatistan devletinin tarihsel haklarına binaen Habsburg imparatorluğu altında yaşayan tüm Hırvat, Sloven ve Sırpın topraklarını birleştirerek Habsburg Hanedanı altında bağımsız ve demokratik bir devlet kurma isteklerini bir deklarasyon ile ilan etmişlerdir.¹⁹⁹ Zagreb ve Hırvatistan'ı Güney Slav devletinde merkezi konuma çıkaran 30 Mayıs deklarasyonu ve Habsburg İmparatorluğundaki Güney Slavların siyasal girişimleri Sırp hükümeti ve Londra'daki Yugoslav heyetini endişelendirmiştir. Bu durum Korfu'da Haziran ve Temmuz ayları boyunca Yugoslav Heyeti ve Sırp hükümetinin bir dizi görüşme yapmasına neden olmuştur. Sırbistan'ın savaştaki durumu, Habsburg İmparatorluğunda yaşayan Güney Slavların siyasal talepleri ve Büyük Sırbistan

¹⁹⁸Djokiç, Dejan, **Elusive Compromise: A History of İnterwar Yugoslavia**, London, Hrust&Company Press, 2007, s.17

¹⁹⁹Djokiç, a.e., s.23

fikrinin en büyük destekçisi olan Rusların savaştan çekilmeleri, Paşiç'i tekrar Sırp'ların merkezde olacağı bir Yugoslav devletinin kurulması fikrini gündeme taşımaya neden olmuştur. Sırp hükümeti ve kendi etkisinin Yugoslav Kulübü ile sınırlandığını düşünen Yugoslav heyeti ortak bir bildiri yayınlamışlardır. Korfu bildirisi olarak tarihe geçen bildiriye göre savaş sonrası, Yugoslav veya Güney Slavlar olarak bilinen Sırp'ların, Hırvatların ve Slovenlerin Karageorgeviç hanedanı altında anayasal, parlamenter ve demokratik ilkeler nezdinde Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı olarak adlandırılacak ortak bir devlet kuracaklarını beyan etmişlerdir.²⁰⁰

1918 yılında Habsburg imparatorunun, imparatorluğun güney bölgelerindeki durumu rapor etmesi için yolladığı İstvan Tisza'ya karşı Güney Slavların gösterdiği tepki, Güney Slav devleti konusunda Güney Slavları daha da umutlandırırken Habsburg imparatorluğunun bu bölge için yapacağı çok şeyin kalmadığını da göstermiştir. 1918 yılının ikinci yarısından sonra savaşın galipleri her geçen gün belli olmaya başlamıştı, Habsburglu Güney Slavlar, Sırp hükümeti ve diğer unsurlar ise birleşmenin nasıl gerçekleşeceğine ve devletin niteliklerinin ne olacağına dair yaklaşımlarını belirtmeye başlamışlardı. Fakat bu konuda siyasi gelenekler arasında farklı yaklaşımlar mevcuttu.²⁰¹

1918 yılının Ekim ve Kasım ayları Güney Slavlar adına birçok zaferi çok kısa dönemde getirmiştir. 8 Ekim'de Habsburglu Güney Slavlar Milli Konseylerini kurmuş, Zagreb'te bulunan de facto hükümetin başına da Koroşec geçerken yardımcılarını Hırvat-Sırp koalisyonunun liderleri olan Paveliç ve Svetozar Pribriceviç olmuştur. 29 Ekim'de ise Hırvatistan-Slavonia ile Dalmaçya Sloven, Hırvat ve Sırp'ların yaşadıkları tüm topraklarının birleştiğini ve bağımsızlaştığını beyan etmişlerdir. 6-9 Kasım tarihleri arasında Cenevre'de İttifak güçlerine birleşmenin yasal hale geldiğini belirtmek için Paşiç, Trumbiç, Koroşec ve Sırp muhalefeti görüşmeler yapmıştır. Paşiç bu görüşmeler sonrası ömrü çok kısa olsa Habsburg İmparatorluğunda kurulan Hırvat, Sloven, Sırp devletini tanımak zorunda kalmıştır.²⁰² Görüşmelerde kurucu meclisin oluşmasına dek mevcut kurumların

²⁰⁰Zlatař, a.g.m., s. 395

²⁰¹Djokić, a.g.e., s.25

²⁰²Pawlowitch, *The First World War and the Unification of Yugoslavia*, s.37

önderliğinde birleşmenin gerçekleşmesi kararlaştırılmıştır. Fakat devletin cumhuriyet mi monarşi mi olacağı konusunda her hangi bir müzakere yapılmamıştır. Yugoslav heyeti, Milli Konsey ve Sırp Hükümeti bu görüşmelerin merkez üçlüsünü oluşturmuşlardır.

1.3. Birleşme Öncesi Milli Konsey’de Önemli Tartışmalar ve Birleşme

1918 yılının Kasım ayında Milli konsey oturumlarında tartışılan konular iki dünya savaşı arası dönemin siyasal konularını büyük ölçüde belirlemiştir. Sırp milliyetçiliğinin merkezî devlet arzusu ile Hırvat milliyetçiliğinin federatif devlet yapılanması düşüncesi bu iki geleneğin çatışmasını sağlamıştır. Bu noktada Aralık ayında Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının kurulmasından önce devletin yapısı hakkında siyasi lider veya partilerin pozisyonları 1920 ve 1930’larda ortaya çıkacak olan olayların habercisi olmuştur.

Milli konsey oturumlarında Güney Slavların nasıl birleşmesi gerektiği ile ilgili birçok öneri sunulmuştur. Dalmaçya’nın taşra hükümeti en detaylı önerilerinden birini vermiştir. Smoldoka ve Krstelj’in kaleme aldığı öneriye göre İtalya’ya karşı savunma ve kurulacak olan devletin güvenliği için en kısa zamanda birleşmenin gerçekleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Geçici parlamentonun yapısından üye sayısına kadar her türlü detay belirtilmiştir. Bir diğer öneri de Hırvatistan-Slavonya’nın Sosyal Demokrat partisinden gelmiş, Dalmaçya’nın önerilerine katıldıklarını fakat Sırbistan’daki Sosyal demokrat yoldaşların bu anlaşmaya dahil edilmelerini istemiştir. Bir diğer öneri de Hırvat Köylü Partisi lideri Stjepan Radiç’ten gelmiştir. Kral Aleksandar’ın 1928’de meclisi feshettiği döneme kadar krallığın en önemli siyasi figürlerinden biri olacak Radiç, farklı tarihleri, kültürleri ve siyasal gelişimleri olan Hırvat, Sloven ve Sırp milletlerinin ortak devleti federal yapıda olması gerektiğini savunmuş, buna ek olarak birleşmenin Hırvatların devlet kurma ve kendi kaderlerini belirleme hakkını içerecek şekilde olması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre gelecekteki devlet üç yapıdan oluşmalıdır. Sırp Krallığı

Hanedanı, Hırvat Ban'ı (meclisi) ve Slovenya parlamentosunun başkanlığı. Krallık dışişleri, savunma ve insanların gıdaları ile ilgilenen üç bakanlıktan oluşan federal bir hükümetten oluşmalıdır. Diğer tüm işler bölgesel yönetimlere bırakılmalıdır. Kısacası Radiç Yugoslavya'yı birleşmiş devletler olarak kafasında canlandırarak Sırp, Hırvat ve Slovenlerin tarihi ve milli bağımsızlıklarının ancak bu şekilde korunabileceğini düşünmüştür. Milli konseyde bulunan diğer üyeler ise Radiç'in söylemlerine itiraz ederek Güney Slavların birleşmesini askıya alabileceği için karşı çıkmışlardır.²⁰³

Birçok üye düşman işgaline karşı büyük bir orduya sahip olan Sırpıların içine alacak siyasi organizasyonun Güney Slav milletlerinin güvenliğini sağlayacağını çok iyi biliyorlardı. Bu anlamda en kısa zamanda birleşmenin gerçekleşmesini talep ediyorlardı. Bu konuda en büyük etkiye sahip olan kişi Smodloka olmuştur. İtalya'nın Dalmaçya işgalinin her geçen gün ciddi bir seçenek haline dönüşmesi Smodloka'nın konsey üyelerine "ya beraber Belgrad'a gider birleşmeyi sağlarız ya da tek başına arkadaşlarımla gider Güney Slavların birleşmesi sürecini başlatırım" çıkışı yapmasına neden olmuştur. 28 Kasım 1918 yılında Konsey 7 üyeden oluşan bir delegasyon kurarak Belgrad'ta yeni devletin nasıl şekilleneceği konusunda Sırbistan ve Karadağ hükümetleri ile Yugoslav Heyetinin de bulunacağı toplantılarda müzakere etmesi için yetki verecektir. Aslında birçok tartışmalı konu mevcuttu: Devlet cumhuriyet mi monarşi mi olacaktı, merkeziyetçi bir yapıya mı federal bir yapıya mı sahip olacaktı, geçiş hükümetleri nasıl belirlenecekti, anayasa çalışmaları ve seçimler ne zaman olacaktı?²⁰⁴

Konseyin delegasyona yetki vermesinden önce Radiç'in önderliğinde ciddi bir tartışma daha yaşanmıştır. Radiç tüm gücü ve söylemiyle bu yetkiye karşı çıkmıştır. O tüm konuşmacıları eleştirerek Hırvat çıkarlarına karşı eylemlerde bulduklarını ve Hırvatistan'ı bu gidişle yok edeceklerini belirtmiştir. Güney Slavların birleşmesini istediğini fakat Sırpıların merkezde olacağı bir devletin mutlaka merkeziyetçi yapıya sahip olup Hırvat milli kimliği için büyük sıkıntılar oluşturacağını belirtmiştir. Ona göre Hırvatlar, Sırpı ve Slovenler kardeşti fakat bir değildi. Hırvat-Sırp koalisyonu

²⁰³Dragnich, a.g.e., .s.10; Djokiç, a.g.e., s.31-32

²⁰⁴Djokiç, a.g.e., s.35

Radiç'i ayrılıkçı olarak nitelendirmiş, Radiç yanlısı Dragutin Hrvoj ise Alman milletinin federal bir yapıda birleştiğini bizim niye birleşmediğimiz sorusunu yöneltmiştir. Fakat Konseyin büyük çoğunluğu merkezi komitenin görüşlerini belirten Drinkoviç ile aynı görüşteydi. Drinkoviç konuşmasında “bizler ne Büyük Sırbistan’ı ne de Büyük Hırvatistan’ı kuruyoruz, kurduğumuz devlet büyük, sağlam ve güçlü Yugoslav devletidir. Fakat bizler bu savaşta Sırp Krallığının kazanan tarafta bizlerin de yenilen tarafta olduğumuzu itiraf etmemiz gerekmektedir²⁰⁵. Ortak akıl ve dürüstlük her vatanseverin millet ve devletin birleşmesini desteklemesi talep etmektedir.” diyerek çoğu üyeyi ikna etmiştir.²⁰⁶

Sırp-Hırvat koalisyonun desteği ve Dalmaçyalı siyasileri birleşme baskıları da komisyonun 27 Kasım 1918 yılında Belgrad’a yolculuk yapmasını sağlamıştır. 25 Kasım’da Voyvodina, 26 Kasım’da Karadağ ile de birleşen Sırbistan Krallığı, Milli Konsey üyelerini beklemeye başlamıştı. Delegasyon 28 Kasım’da Belgrad’a varmış ve Sırp hükümetinin temsilcileri ile görüşmelere başlamıştı. İki gün sürecek olan görüşmelerde Milli Konsey’in Sırp hükümeti ile müzakere edebileceği her hangi bir kozu yoktu. Dalmaçya’nın ve Habsburg imparatorluğundaki Güney Slavların İtalya’nın genişleme tehdidi karşısındaki durumu acilen birleşmeyi gerektiriyordu. Paveliç Hırvatistan ile ilgili ısrarda bulunduğu özerklik ve haklar gibi konularda geri adım atmak zorunda kalacak, Pribriceviç’in savunduğu çizgi kazanacaktır. Pribriceviç’e göre an itibariyle önemli olan birleşme iradesinin bir metin ile kanunlaşması diğer detayların ise daha ileriki tarihte tekrar gündeme gelebileceğini belirtmiştir. Bu görüşmelerin sonucunda bir diğer kazanan isim de Paşiç olmuştur. Sırp devletinin hem kurulan yeni devletteki merkezi yapısından hem de devletin Karageorgeviç hanedanının altında yönetilecek olmasından ötürü Paşiç’in hedeflerinin gerçekleştiği anlamını taşıyordu.²⁰⁷

1 Aralık 1918 yılında Pribriceviç, Paveliç ve Smodloka’nın yazdığı beyannameyi okuyan Pribriceviç, özetle Kral Aleksandar’a övücü sözler ile hitap

²⁰⁵I.Dünya savaşı boyunca Güney Slavların özelde Hırvat ve Slovenlerin Avusturya-Macaristan orduları içinde İttifak güçleriyle birlikte İtilaf devletlerine karşı savaşmıştır. Bu konu Rus dış işleri bakanının sert açıklama yapmasına da neden olmuştur. Ona göre hiçbir Rus askeri Hırvat ve Slovenlerin bağımsızlığı için asla kendini feda etmeyecektir.

²⁰⁶Djokiç, **a.g.e.**, s.33-34

²⁰⁷ Pawlowitch, *The Firsrt World War and the Unification of Yugoslavia*, s.40

etmesinden sonra Sırp ordusu ve hükümetinin bu birleşmenin sağlanmasında büyük rol oynadığını, Habsburg Güney Slavları olarak oluşturdukları devletin demokratik ilkeler eşliğinde Sırbistan ve Karadağ ile birleşerek Güney Slavların tek bir devlette birleşmelerini istediklerini, Milli Konsey adına bildirmişlerdir. Kral Aleksandar da delegasyon üyelerine hitaben sadece özgür olan Sırp, Hırvat ve Sloven devletinin vatandaşlarının kralı olacağına söz vererek, anayasal, parlamenter ve demokratik ilkelere sadık kalacağını belirtmiştir.²⁰⁸ Krallık, her ne kadar Güney Slavların birleşmesini sağlamış gibi gözükse de kurulur kurulmaz tekrar tartışmalar kaldığı yerden devam etmiştir. Stjepan Radiç Amerikan Başkanı Wilson'a mektup yollayarak Hırvatistan Cumhuriyetini tanımamasını istemiştir, diğer önemli siyasal figürler de ülkenin monarşi ile yönetilmesinden rahatsızdılar.²⁰⁹ Bu tartışmalar iki dünya savaşı arası dönemim siyasal hayatının tamamını belirleyecektir.

16 Aralık'ta Sırbistan meclisinde krallık onaylanarak, Stojan Protiç'in liderliğinde hükümet kurulmuştur. 1919 yılının Mart ayında 196 üyelik geçici parlamento çalışmaya başlamıştır. 1920 yılında ise ilk seçimler düzenlenmiştir. 1919 yılında düzenlenen Paris Barış Konferansında bir heyet ile bulunan krallık tanınma konusunda çalışmalar yapmıştır. Amerika'nın desteği ile de birkaç yıl içerisinde²¹⁰ hem sınırlar konusunda İtalya, Bulgaristan gibi ülkeler ile antlaşmalar yapmış hem de uluslararası camia tarafından tanınmıştır.²¹¹

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı geçici parlamento ve hükümet ile anayasa çalışmaları çerçevesinde çetin geçecek yılların kapısını aralarken savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar, büyük nüfus kayıpları ile imar sorunları ile karşı karşıya kalacaktır. Tarihçi Joseph Rothschild'in dediği gibi Yugoslavya yeni bir devletin kurulma aşamasında tarih, siyasal gelenek, sosyo-ekonomik durum, yasal düzen, din

²⁰⁸ Djokiç, a.g.e., s.36

²⁰⁹ Lampe, a.g.e., s.110

²¹⁰ Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığın küresel güçler tarafından kurulup kurulmadığıyla ilgili tartışmalar mevcuttur. Paris konferansında başlangıçta büyük güçler Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı tanımayı reddetmiş, Sırp, Hırvat ve Sloven delegasyonuna Sırp Krallığı delegasyonu olarak nitelendirmişlerdir. Daha detaylı bilgi için Bkz: Andrej Mitoviç, *"The Yugoslav Question, The First World War and the Peace Conference 1914-1920"*, ed. Dejan Djokiç, **Yugoslavism: History of Failed İdea 1918-1992**, London, Hurst&Company, 2003; James Evans, *"Great Britian and Creation of Yugoslavia:Nagotiating Balkan Nationality and İdentity"*, Tauries Academic Studies, 2008

²¹¹ Mitoviç, a.g.e., s.53-56

ve kültür ve çoğu 1918 öncesi sorunlar ile birlikte Doğu Avrupa'nın iki dünya savaşı arası döneminde en karmaşık devletiydi.²¹²

2. SIRP, HIRVAT VE SLOVEN KRALLIĞI DÖNEMİ, 1918-1929

Bir asırlık verilen mücadeleden sonra kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının Güney Slavları ortak bir devlette birleşmelerini sağlaması mevcut durumda herkesi mutlu kılmıştır. Fakat krallığın barındırdığı nüfusun farklı tarihsel gelişim süreçleri içerisinde millet inşa süreçlerini tamamlamış olmaları bunun yanında bu milletlerin farklı dini, kültürel, siyasi geleneklere sahip olmaları yeni kurulan devletin önünde duran büyük engellerdi. Krallığın kurulma aşamasında ortaya çıkan farklı yaklaşımlar da devletin ileriki yıllarda karşılaşacağı sorunların habercisi olmuştur. Bu anlamda 1918 sonrasında devlet tüm bu farklılıkları eritecek ve Güney Slav milleti etrafında diğer milletleri bütünleştirecek bir ideolojiyi devletin ideolojisi yaparak sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Fakat en büyük farklılıkların Sırp-Hırvat, Ortodoks-Katolik gibi net çizgiler ile ayrışması Yugoslavyacılık ideolojisinin eritebileceği türden ayrılıklar veya farklılıklar değillerdi. Millet sorununu Yugoslav milletini inşa ederek din sorununun da sekülerizm ile çözmeye çalışan krallık çok büyük bir direnç ile karşı karşıya kalacaktır. Sırplar Ortodoksluğu Sırpılık ile ilişkilendirecek bunun yanında merkezi devlet yapılanmasından vazgeçmeyecek Hırvatlar da kendi kimliklerini koruyacak federal devlet yapılanması isteklerinden geri adım atmayacaklardır. 1920'li ve 1930'lu yıllarda devletin, bazı siyasi liderlerin ve entelektüellerin büyük çabalarıyla Yugoslavyacılık ideolojisi devletin ve milletlerin ortak paydası haline dönüşmüş olsa da ikinci dünya savaşına gelindiğinde devletin istikrarsızlığına çözüm olamamıştır.

²¹²Djokić, a.g.e., s.39

Şekil 4 Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı - 1919

Bu noktada iki dünya savaşı arası dönemde iki önemli sürecin birbiriyle iç içe geçerek mücadele içersinde oldukları söylenebilir. Kendi milli kimliklerinden, kültürlerinden ve siyasal geleneklerinden vazgeçemeyip bunun yanında siyasal konumlarını kendi milli çıkarlarına göre şekillendiren kurumsal örgütlenmeler ve gruplar ile Yugoslav millet inşa sürecini benimsemeyen ve bunu üretmeye çalışan kurumsal yapılar ve gruplar arasında cereyan eden mücadele sonucu birbirinden farklı birkaç değişik Yugoslavyacılık ideolojisi üretilmiştir.

İki dünya savaşı arasında üretilen bu Yugoslavyacılık ideolojileri dönem boyunca hem devlet tarafından kullanılmış hem de siyasi partiler tarafından sahiplenerek bu ideolojilere göre siyaset üretilmiştir. Ljubodrag Dimić'e göre bu dönemde üretilen dört farklı Yugoslavyacılık ideolojisi bulunmaktadır. Birleşik

Yugoslavyacılık, Gerçekçi Yugoslavyacılık, Yugoslav milliyetçiliği ve minimal Yugoslavyacılık²¹³.

Birleşik Yugoslavyacılığa göre Güney Slavların etnik²¹⁴ özellikleri mevcut değildir ve Yugoslav milli bütünleşmesi gerçekleşmiştir. Bu tip Yugoslavyacılığa göre Yugoslavya'nın ve Yugoslav siyasal birliğin dışında hareket edenler ve bunu kabul etmeyenler hainlerdir. Bunun yanında bu ideolojiye göre devlet üniter ve güçlü merkeziyetçi yapıda olmalı ve Yugoslav milli kimliğini korumak ve inşa etmek için de devletin tüm aygıtları kullanılmalıdır. *Yugoslav milliyetçiliği* ise etnik özellikleri tanıyan fakat devletin ve toplumun eylemleri ile kısa zamanda bunların aşılacağından emin olan bir diğer Yugoslavyacılık türüdür. Üniter ve merkezi yapıyı savunan Yugoslav milliyetçiliği, etnik özelliklerinden vazgeçmeyenlere karşı hem eğitim hem de otoriter araçların kullanılmasında beis görmez. *Gerçekçi Yugoslavyacılık* Güney Slavların etnik özelliklerini tanımakla beraber yakın gelecekte bunların milli bütünleşme noktasında iradeleri olmadığını belirtir. Milli bütünleşme noktasında eğitim araçlarını kullandığını devletin üniter, ademi merkeziyetçi bir yapıda olmasını savunur. Aynı zamanda da federatif yapıya sıcak bakarken konfederasyona karşı çıkar. Yugoslavyacılığın bir diğer örneği de *minimal Yugoslavyacılıktır*. Ona göre Yugoslavyacılık siyasal bir durum ve ulus üstü bir yapıdır. Güney Slav milletlerin özelliklerinde ısrar eder. (etnik grupların siyasal birlik özelemlerine). Bu tip Yugoslavyacılık hem federasyon hem de konfederasyona açıktır.²¹⁵

Sırp siyasi geleneği merkeziyetçi idari yapıyı esas alan birleşik Yugoslavyacılık ile Yugoslav milliyetçiliği ideolojileri üretip yanında dururken Hırvat ve diğer siyasal gelenekler federal idari yapı ve milli kimlikleri tanıyan gerçekçi Yugoslavyacılık ve minimal Yugoslavyacılık ideolojilerini üretmiş ve yanında bulunmuştur. Sırp milliyetçiliğinin ve Hırvat ayrılıkçılığın büyük etkisi içerisinde kalan Yugoslavyacılık ideolojisi iki dünya savaşı arası dönemde birbirinden farklı milli ideolojilere sahip bu iki milleti uzlaştıracak formülü bir türlü

²¹³ Jovo Bakić, **İdeologije Jugoslovenstva izmedu srpskog i hrvtaskog nacionalizma 1918-1941**, Gradska narodna Biblioteka "Zarko Zrenjanin", 2004, s. 85

²¹⁴ Çalışmada *pleme* sözcüğü Anhoy Smith'in kavramsallaştırmasına uygun olarak etnik/etni olarak çevrilmiştir.

²¹⁵ Bakić, **a.g.e.**, s.85-86

ortaya çıkartamamıştır.²¹⁶ Yoğun ve mücadeleler ile dolu 20 yılı aşkın sürecin bu bölümde ilk 10 yılına yoğunlaşarak krallığın kurulma aşamasından kralın meclisi feshettiği döneme kadar millet ve kilisenin birleşmesi süreçleri incelenecektir. Yugoslav devlet ve millet inşa sürecinin merkezde olduğu bu dönemde Sırlar ve Hırvatların bu duruma karşın ürettikleri milliyetçilikler ile nasıl istikrarsızlık ürettiklerine değinilecektir. Devletin bütünleşmesi süreci yaşanan siyasal olaylar çerçevesinde, milletin birleşme süreci ise dil, edebiyat, eğitim süreçleri çerçevesinde irdelenecek ve bu inşa süreçlerine karşı tepkiler gündeme getirilecektir. Aynı zamanda ikinci konu başlığı olarak incelenen Sırp Ortodoks Kilisesinin bu dönemde Yugoslav devlet ve millet inşa süreçleri içerisinde ne tür bir konuma ve etkiye sahip olduğunu din-devlet, din-millet kategorileri çerçevesinde irdelenecektir.

2.1. Siyasal Gelişmeler

Aralık 1918 yılında kurulan krallık ilk on yılını parlamenter monarşi çerçevesinde geçirmiştir. Bu 10 yıllık süreçte (1918-1928) 4 genel seçim yaşamış olan krallık siyasal partilerin uzlaşmazlığı ve istikrarsızlık üreten yapısının her geçen gün devleti tehdit etmesi kralın siyasete müdahale ederek meclisi 1929 yılında feshetmesine yol açmıştır. Aslında krallığın kurulmasıyla birlikte Güney Slav devletin kurulmuş olması bölge halkı, yöneticileri tarafından büyük sevinç ve umutla karşılanmıştı. Fakat siyasal gelenekler, milli ideolojiler, farklı tarihsel tecrübeler kısa sürede bu havayı ortadan kaldırarak birleşme öncesi Milli konseyde yaşanan tartışmaları geçici parlamentonun gündemine getirmiştir.

Aralık 1920 yılında gerçekleşecek ilk seçimlere kadar kurulan geçici parlamento ilk seçimleri düzenlemek ile görevliydi. Geçici parlamentodaki milletvekili yapısı ve sayısı tarihsel bölgeler esas alınarak belirlenmiş,²¹⁷ bünyesinde birçok 1918 öncesi siyasi yapılanmaları ve yeni siyasal partileri de barındırmıştır. Parlamento her ne kadar geçici üyelerden oluşmuş olsa da iki büyük blok etrafında

²¹⁶ İvo Banac'a göre milliyet sorunu Yugoslavya'da dini farklılıklardan, kültürel çeşitlikten hatta iktisadi eşitsizlikten kaynaklanmamaktadır. Sorun birbirinden farklı milli ideolojilerden kaynaklanmaktadır.

²¹⁷ Djokić, a.g.e., s.42, detaylı bilgi için Bkz: İvo Banac, **National Question**, s.379

partilerin kümelenmesini sağlamıştır. Bunlar Demokratik-Sosyalist bloğu ile Parlamento Birliği bloklarıydılar. Demokratik Sosyalist bloğun en önemli partisi Saraybosna'da krallığın kurulmasıyla birlikte tüm krallığı içine alacak bir politika yürütmeyi hedefleyen Davidoviç'in Demokrat Partisiydi (Demokratska Stranka-DS). Diğer blok ise Nikola Paşiç'in Radikal Halk Partisinin (Narodna Radikalna Stranka-NRS) önderliğinde kurulan Parlamento Birliği bloğuydu. Blokların oluşmasındaki temel nedenler yeni toprak reformu ile²¹⁸ ile birleşme öncesi birçok partinin birbirleri ile olan rekabetiydi.²¹⁹

Geçici mecliste ve Kasım 1920 yılında yapılan seçimlerden sonra kurucu mecliste yapılan en hararetli tartışma devletin idari yapılanması ile ilgiliydi. Merkezîyetçi ve yerinden yönetim devlet idari sistemleri Sırp-Hırvat anlaşmazlığını aynı şekilde Sırp-Hırvat milliyetçiliklerini üretecek denli hassas bir konuydu. Davidoviç'in DS partisi ile Paşiç'in NRS partisi dışında tüm partiler yerinden yönetimi esas alan bir yapılanma ile SHSK'ya yaşam alanı oluşturacaklarını düşünüyorlardı.

Kasım 1920 yılında yapılan seçimler mecliste Demokratların 92, Radikallerin ise 91 milletvekili çıkardığı bir siyasal kompozisyonu ortaya çıkarmıştı. Bu partilerin dışında Komünistler -51 (Komunistička partija Jugoslavije), Stjepan Radiç'in Hırvat Cumhuriyetçi Köylü Partisi (Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka-HRSS) 50, Anton Koroşç'in Sloven Halk Partisi (Slovenska Ljudska Stranka-SLS) ile Yugoslav Müslüman Örgütü (Jugoslavenska Muslimanska Organizacija-JMO) 24 ve Çiftçi Birliği-39 (Savez Zemloradnika) milletvekiline sahip olmuştu.²²⁰ Bu milletvekili sayısı 28 Haziran'da 1921'de oylanacak Vidovdan anayasasının

²¹⁸ Sırp Hırvat ve Sloven Krallığının kurulmasından sonra gündeme gelen ilk konulardan biri de ülkenin yeniden yapılandırılması noktasında önemli bir yer teşkil eden toprak reformuydu. Krallığın kuzey bölgelerinde toprak sahipleri, Avusturya ve Macar asıllıyken, güneyde daha çok Müslümanlar'dan oluşuyordu. Dolayısıyla topraklar üzerindeki düzenlemelerden direkt olarak etkilenecek kesimler bunlardı. Diğer yandan genellikle toprak üzerinde çalışan köylü ve çiftçi kesimi oluşturan Sırp'lar yeni kurulan devlet ile birlikte artık eski konumlarından çıkmaya ve bu toprakların yeni sahipleri olmaya başlamışlardı. 25 Şubat 1919'da çıkarılan yasa ile topraklar, büyük arazi sahiplerinden bedelleri karşılığı alınarak köylülere dağıtılmıştır. Bu noktada Hırvatların, Demokratların merkezîyetçi Sırp'lara karşı bu reformun içeriği noktasında ve paylaşırma noktasına muhalefetleri bulunmaktaydı. Stavrianos, *a.g.e.*, s.643

²¹⁹ Djokiç, *a.g.e.*, s.44-45

²²⁰ Branislav Gligoreviç, *Parlament i politikçe stranke u Jugoslaviji, 1919-1929*, Belgrade, Institut za savemenu istoriju-Narodna Knjiga, 1979, s.105

kabulünde önemli bir rol oynayacaktır. Krallığın kurulmasından yaklaşık üç yıl sonra kabul edilecek olan anayasa 1920'ler boyunca siyasal mücadelenin içeriğini belirlediğini söylemek mümkündür. Anayasanın yazılma sürecinde tüm partilerin kendi önerilerinin bulunması²²¹ ve bu önerilerinin en uzlaşmaz bölümünün devletin idari yapısı ile ilgili olması anayasa sürecinin tıkanmasını ve küçük bir farkla kabul edilmesine neden olmuştur. Güçlü bir merkezi yapı çerçevesinde devletin yönetilmesini arzulamayan ve bu noktada en büyük muhalefeti yapacak olan kişi ve parti Stjepan Radiç önderliğinde HRSS olacaktır. 1918 öncesi birleşmeye de karşı çıkmış önemli siyasal figürlerden biri olan Radiç, Belgrad'ın güçlü merkezi yapısının Hırvat çıkarlarına karşı olduğunu iddia etmiş, federalist veya konfederalist bir yapının krallığın geleceği için en uygun idari yapı olacağını savunmuştur. Geçici parlamentonun milletvekili yapısına karşı çıkarak meclise girmeyen Radiç bu seferde Radikallerin ve Demokratların uzlaştığı anayasal metninin Hırvat çıkarlarına ters düşmesinden ötürü meclisteki anayasa oylamasına katılmayarak boykot siyasetine devam etmiştir.²²²

26 Haziran 1921 yılında eski Sırp anayasasını temel alan Vidovdan anayasası oylanmıştır. Krallık buna göre Belgrad'ın merkezde olacağı 33 idari yapıdan yönetilecektir. Anayasanın kabul edilmesi Radiç'in oylamaya katılmaması ve Paşiç'in Yugoslav Müslüman Örgütünü bazı siyasal ve ekonomik haklar ile ikna etmesi sonucu ancak gerçekleşmiştir. 223 milletvekilinin evet, 161 milletvekilinin katılmadığı ve 35 milletvekilinin hayır dediği oylama Kosova savaşının yapıldığı tarih olan 26 Haziran da oylanmış ve bu günün ismi olan Vidovdan ismini almıştır.²²³ İvo Banac'a göre Vidovdan anayasası merkezileşme felsefesi ile Yugoslavya'nın millet sorununu bir daha çözülemez noktaya getirerek Sırp asıllı olmayan partilerin gelecekteki kinlerini üretmiştir. Vidovdan anayasasını Sırp milli ideolojinin zaferi olarak değerlendiren Banac Radikal Partiye yakın bir gazetenin makalesine vurgu yaparak anayasanın tamamıyla Sırp mantığıyla yazıldığını ifade etmiştir.²²⁴

²²¹ Bu öneriler için detaylı bilgi için bkn. Djokiç, **a.g.e.**, s.45-53

²²² Djokiç, **a.g.e.**, s.50-51

²²³ Gligorijeviç, **a.g.e.**, s.110

²²⁴ Banac, **a.g.e.**, s.403-404

Anayasanın kabul edilmesinden sonra SHSK ciddi siyasi krizlerin içinde kısa süreli koalisyon hükümetler ile yönetilmiştir. Davidoviç, Pribiceviç, Paşiç ve Radiç'in merkezde olduğu siyasi hayat hem liderler arasında yaşanan rekabet hem de siyasi parti ve geleneklerin merkezîyetçi-federalist pozisyonları sonucu 1924 ve 1928 yıllarında çok büyük iki krizi ortaya çıkartmıştır. 1924 yılında yaşanan kriz 1921 yılında kabul edilen anayasa ile başlamıştır. HRSS partisinin lideri Radiç parlamentoyu boykot etmesi ve ciddi bir şekilde Hırvat sorununun ortaya çıkması birkaç partiden oluşan Demokratların ayrışmasını sağlamıştır. Davidoviç Hırvat sorununu demokratik ve ademi merkezîyetçi yapılar ile çözülmesini desteklerken Pribiceviç'in soruna merkezîyetçi idari yapılanma çerçevesindeki yaklaşımı, 1921 sonrası kurulan Paşiç-Davidoviç koalisyon hükümetini sonlandırmıştır.²²⁵

Bu noktada Radiç Demokratlara yaklaşırken Pribiceviç'te Paşiç'in çizgisine yakın olmaya çalışmıştır. Radikaller ve Demokratların hükümet koalisyonunun çökmesi Mart 1923'te genel seçimler ile sonuçlanmıştır. Seçimler sonunda Radikaller ve Hırvat Cumhuriyetçi Köylü Partisi milletvekili sayısını artırarak seçimlerden daha da güçlenerek siyasi alanda yerlerini almışlardır. 1923 seçimleri Hırvat muhalefetinin en belirleyici unsuru olarak Radiç'i ortaya çıkartmıştır. Radiç Hırvat sorununu çözüme adına Sırpların en büyük partileri ile müzakere içinde olmayı her ne kadar planlamış olsa ve hayata geçirmeye çalışsa da parlamento dışından yaptığı muhalefet büyük bir etkiye sahip değildi. Paşiç'in 1923'te kurduğu hükümete anayasal değişikliklerin gerçekleşeceği sözüyle desteklemiş olsa da 1924 yılında bunun gerçekleşmeyeceğini anlayınca parlamentoya karşı yürüttüğü boykot politikasını sonlandırmıştır. Parlamento Radiç gurubunun katılımıyla beraber muhalefet Demokratlar, Slovenler ve Müslüman Örgütünün oluşturduğu blok ile anayasa ve hükümete karşı ciddi muhalefet yapmaya başlamışlardır. Radiç'in parlamentoya dönmesiyle birlikte Radikallerin sayısal üstünlüğü sona ermiş fakat Demokratların ve Davidoviç'in çizgisinden rahatsız olan Pribiceviç Demokratlardan ayrılıp Radikallere geçmesi Paşiç ve Radikalleri bir nebze olsa da rahatlatmıştır.²²⁶

²²⁵ Djokiç, a.g.e., s.52

²²⁶ Djokiç, **Elusive Compromise**, s.57

Kral muhalefet gurubunun hem cumhuriyetçi söylemleri hem de federatif devlet yapılanması ile ilgili düşüncelerinden ötürü gruba uzak durmuş fakat Paşiç ile arasının Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren açık olmasından ötürü tüm desteği ona vermede tereddüt içerisinde olmuştur. Nisan'da Pribiçeviç-Paşiç hükümeti Haziran'da Davidoviç'in koalisyon hükümeti Kasım'da da tekrar Paşiç-Pribiçeviç hükümetleri kurulmuş, siyasi istikrarsızlık en üst noktasına çıkmıştı.²²⁷

Tam bu arada 1924 yılında Radiç'in yaptığı uluslararası ziyaretler SHSK'yı ciddi bir düzeyde endişelendirmiştir. Moskova'ya yaptığı gezide cumhuriyetçi söylemleri ve Hırvatistan'ın Büyük Sırbistan içerisinde yönetildiği iddiaları Bolşevik karşıtı olan Kralın Radiç'in hükümet içinde olmasını engellemeye kadar ondan şüphe duymasını sağlamıştır. Her ne kadar Radiç bu şüpheleri ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atmış olsa da Kasım 1924'te kurulan Paşiç-Pribiçeviç hükümeti tarafından Radiç'in bu söylemleri kullanılmıştır. Ocak 1925 yılında Devleti Koruma Kanunu'nu kullanarak hükümet tüm Hırvat parti liderlerini tutuklamış sadece Radiç ev hapsi ile kurtulabilmişti.²²⁸

SHSK 1924 yılında yaşadığı siyasal kriz Yugoslav devlet inşa sürecinin önünde çok büyük engellerin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Krallık Güney Slavları ortak bir devlet altında yönetmeye her ne kadar arzulamış olsa da Hırvat sorunu ve Sırpların merkeziyetçi yapıları bunu imkansız hale sokmuştur. Paşiç Hırvat liderlerinin bu olumsuzlukları kullanmak istemesi 1925 yılı Şubat ayında seçimlerin yapılmasını sağlayarak 1924 yılında yaşanan siyasal kriz seçimler ile biraz olsun nefes almıştı. Radiç'in evinden yöneteceği seçim kampanyasının sonucu Radikallerin 313 milletvekilinden oluşan parlamentonun 142 milletvekili çıkarmasını sağlamıştır. Tüm yasaklara rağmen Radiç'in partisi 1923 seçimine göre üç milletvekili kaybederek büyük bir başarı elde etmiştir.²²⁹

²²⁷ Djokiç, a.e., s.59

²²⁸ Djokiç, a.e., s.61

²²⁹ Djokiç, a.e., s.61

1925 seçimlerinden sonra Radiç siyasi yasaklı olmasının etkisiyle beraber sert muhalefet²³⁰ çizgisini yumuşatmış kısa sürede hükümet kabinesinde yer alabilmiştir. Radiç seçimlerden sonra Paşiç ile ilgili temaslarını artırmış uzlaşmacı tavırları ile bu dönemde hem anayasayı hem de krallığı tanıdığını belirtmiştir. Milli uzlaşımın Sırp-Hırvatların beraber konuşarak gerçekleşeceğini düşünen Radiç ileride Sırp-Hırvat anlaşmasını engelleyecek her hangi bir adım atmamaları gerektiğini ifade etmiştir.²³¹

Radiç ve Paşiç'in Sırp-Hırvat anlaşması Haziran 1925 yılında ilan edilmiş, sonrasında ise Radiç partisinin isminden Cumhuriyetçi kısmını çekerek Hırvat Köylü Partisi (Hırvatska Seljačka Stranka-HSS) ismiyle siyasete devam edeceğini söylemiştir. 17 Haziran'da Hırvat Köylü Partisi ve Paşiç'in Radikal partisinin koalisyonunda eğitim bakanı olarak göreve başlayarak Sırp-Hırvat sorunun çözümüne yaklaşıldığına dair umut dolu bir havanın oluşmasını sağlamıştır. Yaklaşık iki yıl boyunca hükümette kalacak olan Radiç her ne kadar başlangıçtaki aylarda iyi işleyen bir yapının ortaya çıktığı gözükmüş olsa da Paşiç ile arasındaki çatışma her geçen gün artmıştır. Radiç eğitim politikaları Ortaçağ Hırvat kralına yönelik Zagreb'te yaptığı kutlamalar Radikaller nezdinde büyük endişe ile izlenmiştir.²³²

Nisan 1926'da Paşiç oğlunun yolsuzluğa karışmasından ötürü istifaya zorlanmış ve Paşiç'li yılların sonuna gelinmişti. Paşiç birkaç ay sonra 81 yaşında ölmüştür. Radikallerin önemli liderleri Paşiç ve Krallığın ilk başbakanı olan Protiç'in ölümleri en büyük siyasal partinin kriz yaşamasına neden olmuştur. Koalisyon 1927 seçimlerine dek iki Radikal parti üyesi Nikola Uzinoviç ve Velimir Vukiçeviç başbakanlıklarıyla ancak bir yıl daha devam edebilmişti.²³³

Şubat 1927 seçimlerinde NRS, HSS ve DS partileri milletvekili sayılarında azalma yaşamışlardır. En ciddi kaybı NRS yaşamış milletvekili sayısı 112'ye gerilemiştir. NRS parti lideri Slovenlerin Partisi ile koalisyon yapmak istese de çoğunluğu elde edemeyince Paşiç-Radiç hükümetinden sonra hiç beklenmeyen yeni

²³⁰ Banac kullandığı kavramsal arka plan. Banac'a göre sert ve yumuşak muhalefeti birbirinden ayıran temel özellik meclisi boykot edip etmemeleridir. Banac, *The National Question*, s. 400-401

²³¹ Gligoreviç, *a.g.e.*, s.176-177

²³² Djokiç, *a.g.e.*, s.62-63

²³³ Djokiç, *a.g.e.*, s.64

bir koalisyon oluşmuştur. Radić bu kez de Bağımsız Demokratlar ile yani Pribiçević ile hükümet kurmuştur.

Partiler	1920 Seçimleri		1923 Seçimleri		1925 Seçimleri		1927 Seçimleri	
	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
Radikal Parti	%17.7	91	%25.8	108	%28.8	123	%31.9	112
Hırvat Köylü Partisi	%14.3	50	%21.8	70	%22.2	67	%15.8	61
Demokrat Parti	%19.9	92	%18.4	51	%11.8	36	%16.4	59
Yugoslav Müslüman Örgütü	%6,9	24	%5.2	18	%5.4	15	%2.5	9
Sloven Halk Partisi	%3.7	14	%5.8	21	%4.3	20	%4.1	20
Komünist Parti	%12.4	58	-	-	-	-	-	-
Çiftçiler Birliği Partisi	%9.4	39	%7	10	%4.8	4	%5.9	9
MilliBlok (NRS-SDS)	-	-	-	-	%9.2	31	-	-
Bağımsız Demokrat Parti	-	-	-	-	%4.8	4	%8.6	22
Diğer Partiler Toplam	%15.6	51	%16	34	%8.7	15	%14.8	23
Toplam	%100	419	%100	312	%100	315	%100	315

Tablo1, 1918-1929 SHSK Genel Seçim Sonuçları ve Milletvekili Sayıları²³⁴

Bu hükümete aynı zamanda Sloven Halk Partisi, Yugoslav Müslüman Örgütü ve birçok Demokrat parti milletvekilleri de destek vermiştir. Sadece Sırp

²³⁴ Nebojša Popović A., **Srpske parlamentarne stranke u Kraljevini SHS 1918-1929**, Institut za Savremenu İstoriju, Beograd, 2008, s.84-108

milletvekilllerinden oluşmayan Bağımsız Demokratların (Samostlana Demokratska Stranka – SDS) temel siyasal hedefi, Yugoslav kimliğini oluşturmak idi.²³⁵

Radikal parti tüm bu süreçten memnun değildi ve en büyük memnuniyetsizliği de Stjepan Radiç üzerinden dile getiriyorlardı. Tüm bu gelişmeler parlamentonun tıkanmasına neden olmuştu. 20 Haziran 1928 yılında gerçekleşecek olaylar Krallığın siyasal tarihini değiştirecektir. 20 Haziran günü Radikal parti milletvekili Puniša Raçiç parlamentoda silahını kullanarak 5 Hırvat köylü parti milletvekiline ateş açmıştır. Bunlardan ikisi olay yerinde ölmüş Radiç'in de aralarında bulunduğu üç milletvekili de yaralanmıştı.²³⁶ Krallık içerisinde büyük şok etkisi yaratan olay Hırvat milletvekillerinin ve halkın büyük tepkisine yol açmıştır. 2 ay sonra şeker hastası olan Radiç ameliyattan kaynaklanan bazı komplikasyonlardan ötürü ölmüştür. Cenaze törenine Zagreb'te yaklaşık 200.000 kişi katılmıştır. Ölmeden önce yaptığı açıklamalarda Sırp ve Hırvatların farklı geleneklerin ve farklı kültürlerin iki farklı millet olduğunu, Hırvatların Avrupa kültürünün Sırpların ise Doğu ve Bizans kültürünün insanları olduğunu söylemiştir. Radiç kralın hastane ziyaretinde krala parlamenter demokrasinin çöktüğünü ifade ederek sadece kralın ve halkın kaldığını belirterek kralın müdahalesine kapı aralamıştır. Kral, Slovenlerin parti lideri olan Koroşec'in liderliğindeki hükümetin düşmesi, HSS'nin boykotu ve parlamentoda yaşanan olayları göz önünde tutarak siyasal olaylara müdahil olmaya başlamış, 1929 yılının Ocak ayında HSS'nin yeni lideri Maček, Pribiçević gibi siyasileri ile buluşmuş ve mevcut siyasi krizin nasıl aşılabacağına dair görüşmeler yapmıştır.²³⁷ Hırvat siyasiler ortak kral, ortak sınır, ortak ordu, ortak dış politika, ortak ekonomik politikalar ve ortak ticaret politikaları çerçevesinde federal bir devlet içerisinde sorunun çözüleceği noktasında ısrar etmişlerdir. Fakat kral merkezileşme karşıtlığının Yugoslavya karşıtlığı olduğunu düşünmesi bunun yanında Hırvatistan'ın Krallıktan ayrılabilme ihtimalinin ortaya çıkması onu endişelendirmiştir. Tüm bu olumsuzluklar krallığın 6 Haziran 1929 yılından parlamentoyu feshetmesini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda anayasa kaldırılmış, siyasal partiler

²³⁵ Djokiç, a.g.e., s.65

²³⁶ Pribiçević'te hedef alınan isimlerden biri olmasına rağmen bu olaydan ciddi bir yaralanma ile karşı karşıya kalmayacaktır.

²³⁷ Dragnich, a.g.e., s.75-76.

yasaklanmış ve kral ile millet arasında her hangi bir aracı kuruma ihtiyaç duyulmadığı ilan edilmiştir.²³⁸ Kral 5 yıla yakın sürecek diktatörlük rejiminde çökme aşamasına gelen krallığı tamamlayıcı-bütünleştirici Yugoslavyacılık ideolojisini uygulamaya çalışarak çözüm üretmeye çalışacaktır.

1920'li yıllar kralın gözetimindeki parlamentonun çalıştığı yıllar olarak ifade edilebilir. Meclisin feshedilmesi sürecine kadar yaşanan siyasi krizler kabul edilen Vidovdan anayasasının ürettiği ve millet sorunu ile iç içe geçen sorunlardı. Bunun yanında Radikallerin merkezde olduğu hükümetlerin Sırp milliyetçiliğini üretmesi, kralın merkezîyetçi devlet anlayışı, Sırp-Hırvat sorununun bürokrasiyi, ekonomiyi, sosyal hayatı etkilemesi ve şekillendirmesi gibi sorunları da içermiştir. Sırp olmayan nüfusun krallığı, Sırp hegemonyası olarak görmesi, Sırp merkezli krallığın da Hırvatları federal devlet istekleri yüzünden ayrılıkçı olarak tanımlaması siyasal unsurların aralarında güvensizliği oluşturmuş ve bunun sonucunda da çöken bir siyasal yapıyı ortaya çıkartmıştır.

Bu anlamda 1929 yılında meclisin feshi, siyasal hayatın tıkanması nedeniyle tüm partiler tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat siyasal geleneklerin kendi taleplerinin gerçekleşmeyeceğini anladıklarında memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başladıkları aşıkardır. Buna örnek olarak Maçek ve Pribiçević gibi isimlerin Kral Aleksandar'a verdikleri desteği geri çekmeleri gösterilebilir. Kral her ne kadar Hırvat sorununu çözmenin devletin bütünlüğünü ve birliğini sağlamak adına önemli olduğunu bilse de bu noktada federal bir devlet yapısını asla düşünmemiştir. Hırvat sorununu yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve etnik özelliklerin eritileceği yeni bir millet inşa süreci ile gerçekleşeceğini düşünmüştür. Meclisi feshettikten sonra bu anlamda yaptığı ilk düzenlemeler 3 Ekim'de krallığın ismini değiştirerek Yugoslav Krallığı yapması ve krallık topraklarını etnik kriterlerden ziyade tarihsel sınır ve bölgelere göre 9 (banovina) idari bölgeye ayırması olmuştur.²³⁹ 1918-1929 yılları arasında yaşanan dönem kralın diktatörlük yıllarının politikalarını ve siyasetini belirlediğini söylemek mümkündür. Bu dönemde kral birleşik Yugoslavyacılık düşüncesini devlet ideolojisine dönüştürerek her türlü devlet aygıtının eşliğinde yeni

²³⁸ Lampe, a.g.e., s.160

²³⁹ Lampe, a.g.e., s.164

bir millet inşasını gerçekleştirerek devletin ve milletin birlik ve bütünlüğünü oluşturmaya çalışacaktır.

2.2. Millet İnşa Süreci – Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığında Kültürel Politikalar

SHSK'nın kurulmasıyla birlikte devletin kurumlarının birleştirilmesi ve siyasi bütünlüğün oluşturulması, siyasi hayatın en temel konusu haline gelmiştir. 10 yıllı aşkın bu sürecin önemli siyasi krizler ve çatışmalar ortaya çıkardığı önceki bölümde anlatılmıştı. Devletin inşa sürecinin paralelinde millet inşa sürecinin de bu dönemde gerçekleştiğini en azından entelektüel anlamda ciddi girişimlerin olduğu görülmektedir. İki dünya savaşı arasında millet inşa süreci ile bu dönemde uygulanan kültür modelleri Andrew Wachtel'in *Making a Nation Breaking a Nation (1998)* çalışması üzerinden incelenecektir.

Krallığın nüfus yapısı din, dil, etnik, kültürel, siyasi, ekonomik farklılık içerdiğinden bu insanların bir devlet çatısı altında nasıl tutulacağı konusu hep gündemde kalmıştır. Bu noktada Watchel bu dönemin araştırmacılarından biri olan Branko Tkalkiç'in şu tespitlerine yer verir: "Bizim devrimimizin sorunu tahribat değil inşadır...yeni devlet, yeni vatandaş, yeni insan inşa etmemiz gerekmektedir. Devrimimizin temel sorunu sosyal ve ekonomik devlet inşası değil millet ve kültürel inşadır"²⁴⁰ demiştir. İki dünya savaşı arasında siyasi hayatın Sırp eksenli merkezleşmesi yoğunluklu olarak dikkatlerin siyasi hayata çevrilmesini sağlamıştır. Wachtel iki dünya savaşı arasında yaşanan siyasi, kültürel başarısızlığı kısacası Güney Slav devletinin başarısızlığını iki nedene bağlamıştır. Bunlardan ilki devletin seçtiği merkezleşme şeklinin Sırp hegemonyasını üretmesi diğeri ise devlet inşa sürecinden daha önemli olan millet inşa süreci ile ilgili kültürel modelin başarıya ulaşamamasıdır.²⁴¹

²⁴⁰Andrew Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, 1998, s.68

²⁴¹Wachtel, *a.e.*, s.68

Krallığın kurulması ile birlikte ortaya çıkan ağırlıklı olarak etnik ve dini farklılık tüm Yugoslavyalılar için her hangi bir farklılık arz etmeyecek ortak bir kültür üretiminin zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Sırp siyasilerin devlet inşa sürecine göre millet inşa sürecine daha az ilgi göstermeleri Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ortak kültür üretiminde işbirliği ve uzlaşma çerçevesinde konuya yaklaşımlarını sağlamıştır. Ortak dil, ortak tarih, ortak edebiyat gibi Yugoslav kimliğinin oluşmasına dair hem entelektüel çalışmalar hem de fiili girişimlerde bulunulmuştur. Wachtel SHSK'da iki dünya savaşı arası dönemde uygulanmak istenen kültürel modelleri kültürel birleşme, kültürel işbirliği ve kültürel hoşgörü modelleri olarak üç gruba ayırabileceğini belirtmiştir.²⁴² Wachtel'e göre bu dönemde en çok uygulanmak istenen model kültürel birleşme modelinin bir türü olan çok etnili kültürel modeldir. Çok etnili kültürel birleşme modeli etnik grupların mevcut öğelerinin karışımından yeni bir kültürün inşasını anlamı taşıyordu ki ileride bu sentez Yugoslav kültürü olarak da nitelendirilecektir.²⁴³

Bu bölümde kısacası iki dünya savaşı arasında üretilmek istenen sentez Yugoslav kültürünün hangi anlamda ele alındığını ve entelektüel bağlamda nasıl tartışmalar yaşandığı irdelenecektir. Krallık topraklarında yayınlanan dergiler ve entelektüellerin düşünceleri üzerinden olaya bakıldığında sentez Yugoslav kültür inşasının bazı Sırp entelektüelleri ve dergileri tarafından desteklenirken, Hırvatların konuya büyük destek verdiği, Slovenlerin ise kendilerini izole ederek ürettikleri kültürü korumaya çalıştıkları söylenebilir. Miloş Crjanski, Marko Ristiç gibi yazarlar millet üstü kültürel birleşme için çalışmalar yapar iken Belgrad merkezli en önemli kültür-edebiyat dergileri *Letopis Matice Srpske* ile *Srpski Knjevni Glasnik* dergileri savaş öncesi kültürel birleşme modeline destek verirken savaş sonrası bu politikalarından vazgeçmişlerdir. Hırvat entelektüelleri ise Zagreb'te Yugoslav

²⁴² Kültürel birleşme her türlü farklılığa rağmen tüm insanlar için aynı ve tek kültürün oluşmasını sağlayan modeldir. Kültürel işbirliği modeli ise kültürlerin birbiriyle etkileşim içinde olup birbirlerinden yaklaşım, teknik gibi konuları ödünç alan fakat milli farklılıkların ortadan kaldırılmaması gerektiğini savunan modeldir. Kültürel hoşgörü modeline göre ise devlet içinde farklı etnik kültürleri birbirinin kültürünü hoş görmelidir.

²⁴³ Kültürel birleşme modeli krallık millet inşa sürecinde en çok kullanılan modeldir ve üç türü mevcuttur: romantik kültürel birleşme modeli, çok kültürlü kültürel birleşme modeli ve millet üstü kültürel birleşme modeli. Romantik model mevcut kültürlerden birinin seçilip standart kültür olarak belirlenmesi iken millet üstü modele göre hiçbir etnik kültürünün üzerine bina edilmeden inşa edilecek yeni kültürü ifade eder. Wachtel, **a.g.e.**, s.81

eksenli yayınlanan *Knjivni jug, Jugoslavenska Njiva* ve *Nova Evropa* dergileri üzerinden bu kültürün üretimine sahip çıkmışlardır. Bu dergiler iki dünya savaşı arasında çok etnili Yugoslav millet inşa sürecinin üretimini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu yayın organlarından öne çıkanı *Nova Evropa* idi. Slovenler ise kültürel hoşgörü modelinde ısrarcıydılar. Slovenler Sloven modern dilini oluşturduklarından Sırp-Hırvat dilinin kendi dilleri üzerinde baskı oluşturacağından ötürü kültürel hoşgörü modelinde ısrarcı olmuşlardır. Hırvat yazarlarının çoğu Belgrad'a yerleşmişken Slovenler *Ljubljanski zvon* dergisi etrafında Sloven kültürünü izole etmeye çalışmış ve Slovenlerin dışında hemen hiçbir yazarın çalışmasını da yayınlamamışlardır.²⁴⁴

Çok etnili kültürel modelin üretilmesi ve inşa edilmesi, 19.yüzyılda İliyya hareketinin önde gelen ismi olan Ljudevit Gay ve 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Storssmayer gibi düşünürlerin Yugoslavyacılığı esas alan çalışmaları üzerinden yürütülmüş Krallığın kurulmasıyla birlikte birleşik Yugoslavyacılık ideolojisi ile devlet politikası haline dönüşerek devlet tarafından üstlenilmiştir. Entelektüeller ve devlet tarafından inşa edilmeye çalışılan bu kültürün inşası başarılı olmamıştır. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Ancak bu sebepleri incelemeyen önce inşa çabalarına değinmek gerekmektedir. Ortak dil, ortak tarih, ortak edebiyat oluşturmaya yönelik çalışmaların öne çıkan isimleri Njegoş ve Mestoroviç'tir.

Yugoslav millet ve kültürünün yaratılması için uğraşan entelektüeller Avrupa'daki millet inşa süreçlerinden oldukça etkilenmişlerdir. İtalya ve Almanya örnekleri üzerinde duran bir avuç entellektüel yeni bir millet inşasının ve kültür üretiminin birkaç entelektüelin ütöpik gibi görünen çalışmalarından ortaya çıkabileceğinden haberdardılar. Kültürel-edebi canlanma ve hareketlerin bu denli bir millet inşa sürecine ön ayak olduğuna ve devletin kurulmasına neden olduğunu biliyorlardı ve esin kaynaklarını Avrupa'daki örneklerden alıyorlardı. Yugoslav millet inşası veya Yugoslav sentez kültürünü oluşturma adına yapılan ilk çalışmalardan birisini yazan Jovan Cvijiç, Yugoslav medeniyetinin temellerini açıklarken Yugoslav kültürünün çok etnili yapısının nasıl olabileceğini açıklamaya

²⁴⁴ Wachtel, a.e., s.83-87

çalışmıştır. Ona göre inşa edilecek yeni Yugoslav insan tipi yeni bir insan olmayacak fakat Sırpların idealist ve kendini kurban etme yapılarını, bunun yanında Hırvatların kültürel ve bilimsel çalışmalarını ve Slovenlerin çalışkanlık ve akılcılığını alarak mükemmel bir Yugoslav insanını oluşturacaktır.²⁴⁵ Jovan Cvijiç'in dışında tarihsel ve teorik çalışmalar da mevcuttur. Ortak edebiyat teorisi oluşturma adına Antun Barac ve Pavle Popoviç'in çalışmaları kayda değerdir. Bu çalışmalara göre özetle 18.yüzyıla kadar üç milletin edebiyatının birbiriyle herhangi bir bağı yoktu. Fakat 19.yüzyıl boyunca üretilen eserler ile beraber Yugoslav edebiyatı milli birlik ve milli karakter bağlamı üzerinden Sırp, Hırvat ve Slovenleri yakınlaştırmış ve ortaya iç içe geçmiş ve ayrılmaz bir bütün oluşmuştur.²⁴⁶

Nova Evropa dergisi tek edebiyat ve tek dil üzerine 1920'li yıllarda çalışmalar yayınlamış Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ayrılmış yapılarını birleştirmeye yönelik adımlar atmaya çalışmıştır, fakat 19.yüzyılda bu milletlerin milli dil ve geleneklerini halihazırda inşa edilmiş olması bunların üzerine inşa edilmeye çalışılan Yugoslav dili ve edebiyatına büyük zorluklar ortaya çıkarmıştır. Yugoslav edebiyat teorisinin nasıl inşa edildiğine dair gözlem yapmak için 1928 yılında okullarda bu konunun nasıl işlendiğine göz atılabilir. Kitaplarda Sırp, Sloven ve Hırvat yazarlarından şiirlerine yer verilmiş fakat yazarların milliyetinden ziyade sadece geldikleri bölge zikredilmiş ve yazıların hepsi orijinal dil ve alfabetiyle verilmiştir. Yugoslav kültürünün çok kültürlüğünü esas alınarak yapılan bu çalışma hem ortak noktaları hem de farklılıkları verilmeye çalışılmıştır.²⁴⁷

Yeni bir millet ve kültür inşa sürecinin en önemli sacayaklarından biri ortak dilin olduğu kısa zamanda Yugoslav entelektüelleri tarafından anlaşılmıştır. Bu konuda Nova Evropa dergisinde yazılan bir yazıda “ ... eğer biz tek millet ve bunun yanında tek devlete sahip olmak istiyorsak gelecekte tek yazınsal dile sahip olmamız gerekmektedir...” tespiti yapılmış fakat bunun gerçekleşmesi pek mümkün gözükmemiştir. Her ne kadar 19.yüzyıl Sırp-Hırvat dilinin oluşturma adına Njegoş'un önderliğinde çalışmalar yapılmış olsa da bu noktada Slovenlerin geri adım

²⁴⁵ Wachtel, a.e., s.92-94

²⁴⁶ Wachtel, a.e., s.95-96

²⁴⁷ Wachtel, a.e., s.98

atmadıkları da bir aşıkardı. Krallığın kurulmasından birkaç yıl sonra okullarda Sırp-Hırvat dilinin merkezinde eğitim verilmiş olsa da Sloven siyasetinin de etkisiyle bu Sloven topraklarında uygulanamamıştır. Bu uygulama ancak Makedonya’da başarılı olmuştur.²⁴⁸

Bu dönemde Yugoslav kültürünün çok etnili yapısını vurgulamak için yapılan bir başka çalışmada ortak tarih üretme çabasıdır. Yugoslav milletinin ortak tarih bilinci daha çok Birinci Dünya Savaşı ile ilgili mitler üretilerek oluşturulmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı’na katılan “gönüllü hareketler” konusu işlenmiş bu savaşta mücadele edenlerin sadece Sırp olduğu fikrini yıkmaya yönelik söylemler kullanılmıştır. Sloven ve Hırvatların da savaşta yer aldıklarına dair bilgiler okul kitaplarında yer verilerek ortak bir tarih algısı ve yazgısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı’nda önemli rolleri olan Kara el örgütü ile Genç Bosna örgütleri sadece Sırp örgütü olmayıp Yugoslav örgütü çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.²⁴⁹

Yugoslav kültürünün oluşması noktasında en çok yücelten ve üzerinde durulan konu Njegoş’un edebi çalışmaları ve sözlü halk şiirleri olmuştur. Kültür birleşmesini savunanlar, üst kültür ile sözlü şiirin uzlaşmasını tek Yugoslav edebiyatının başlangıç noktası olarak görmüşlerdir. Bu da çoğunlukla Njegoş’un çalışmaları yardımıyla gerçekleşebilmiştir. Fakat tam da bu noktada çok etnili Yugoslav kültürünü inşa etmek isteyen entelektüellerin önünde sorunlar bulunmaktaydı. Njegoş ve sözlü şiir geleneği aynı zamanda romantik Sırp milliyetçilerin kullandığı iki önemli öğeydi. Bu konunun üzerinde duran ve çözüm üretmeye çalışan en önemli Yugoslav entelektüeli Dvornikoviç’tir. Ona göre sözlü halk şiiri çok etnili Yugoslav kültür modeline hizmet etmesi için Kosova merkezli destanlardan uzaklaşması ve diğer etnik grupların gelenekleri ile ilgili şiirlere yöneltilmesi gerekiyordu. Dvornikoviç’e göre Yugoslav halk şiirinin en önemli temsilcisi Marko Kraljeviç’tir. Marko Kraljeviç’in eserleri Sırp olmasına rağmen Kosova merkezli değildir aynı zamanda da Sırp destanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında Sloven ve Hırvatlar

²⁴⁸ Wachtel, a.e., s.97

²⁴⁹ Wachtel, a.e., s.100

tarafından şarkılar eşliğinde şiirleri söylenmiş olması çok etnili Yugoslav kültürüne örnek gösterilebilecek en önemli kişilerdendir.²⁵⁰

Sözlü şiirin dışında Njegoş'un 19.yüzyıl yaptığı çalışmalar da çok etnili Yugoslav kültürü için büyük önem taşımıştır. Bu anlamda çok etnili kültürel modeli destekleyen entelektüeller ve devlet, Njegoş'un tek kültür ile ilgili yaptığı konuşmaları, tespitleri ve çalışmaları ön plan çıkartırken Kosova merkezli çalışmaları ikinci plana itmiş veya Njegoş'un bu çalışmaları yapmak zorunda kaldığını söylemiştir. Njegoş Dağ çelengi eseri ile Sırp'ların destansı savaşını resmetmiş aynı zamanda da Müslümanların öteki olarak göstermiştir. Njegoş'un romantik Sırp milli düşüncesine katkıları Yugoslavya'da çok etnili kültürel modelin kendisini kullanmasını sıkıntıya sokmuştur. Bunun aşılması için Njegoş ile ilgili çalışmalarında, Njegoş'un Üsküp paşası ile ilgili düşüncelerine yer verilerek Müslümanları ötekileştirmemeye çalışmışlardır. Bunun yanında Njegoş'un Dağ Çelengi eserini özgürlük, zulme karşı direniş, hayvani isteklerin yerine ahlaki değerlerin tasdiki gibi kavramlar üzerinden yorumlamaya çalışarak Yugoslavlılığı ön plana çıkartılmıştır.²⁵¹

Njegoş'un kutsanmasının büyük bir bölümü de devlet tarafından yapılmıştır. 1925 yılında mezarının Cetinje'den Mount Lovçen'e taşınması sürecinde üç gün süren tören düzenlenmiştir. Kralın da katıldığı törende Kral, Njegoş'u milletin ölümsüz önderi ve milletin birleşeceğini haberdar eden kişi olarak nitelendirmiştir. Bu dönemde medyanın Njegoş'u şairden ziyade aziz olarak tanıtması, aynı zamanda bu törenleri Sırp'ların daha çok üstlenmesi ve gündemlerinde tutması Njegoş'un Yugoslav çok etnili kültürünün inşası için örnek teşkil edemeyeceği yönünde seslerinin yükselmesine neden olmuştur. Dvornikoviç bu anlamda Njegoş'un önemini ve şiirinin gücünü tasdik ettiğini söylerken onun hem gerçek sözlü geleneğin mirasçısı hem de tüm Yugoslav ırkının temsilcisi olarak görülmesinin reddetmiştir.²⁵²

²⁵⁰ Wachtel, a.e., s.101

²⁵¹ Wachtel, a.e., s.103

²⁵² Wachtel, a.e., s.105

İki dünya savaşı arasında SHSK'da çok etnili kültürel modelin en büyük temsilcisi kuşkusuz heykeltıraş İvan Mestoroviç'tir. Eski çalışmaların tekrar yeniden yorumlanarak çok etnili Yugoslav kültürünün inşası bağlamında toplanması kuşkusuz büyük zorluklar içermektedir. Fakat çok etnili kültürün inşası için yeni çalışmaların üretilmesi, devletin siyasal istikrarsızlığında, büyük zorluklar içermektedir.

Mestoroviç bu dönemde çok etnili yapının inşası için eserler veren en önemli sanatçıydı. Njegoş'un anıtkabiri, Birinci Dünya Savaşı'nı zaferini simgeleyen anıt ve Bilinmeyen Askerler mezarlığı Mestoroviç'in bu dönemde çok kültürlülüğü esas olarak yaptığı çalışmalardır. Bilinmeyen Askerler mezarlığı Doğu ve Batı arasında Yugoslavya'nın uzlaştırıcı rolünü ifade etmekteydi. Yugoslavya'nın değişik bölgelerinin halk giyim motifleriyle işlenmiş sütunları Yugoslavya'nın çeşitliliğini yansıtırken bilinmeyen asker metaforu ile bu birlikteliğe herkesin katkı sunduğunu ifade edilmekteydi. Eserde Kosova savaşının motifleri ve diğer halkların tarihsel motifleri de kullanılmıştır. Mestoroviç'in diğer eserlerinde de kullandığı çok kültürlü veya bir etnik grubun merkeze alınmadığı eserler hem siyasal hayatın tıkanmışlığından hem de romantik kültürün inşasını talep edenler tarafından eleştirilmiştir. Mestoroviç Hırvat asıllı heykeltıraş olmasından ötürü Avrupa sanatından etkilenmekle, bunun yanında Bizans kültürünü sahiplenmemekle suçlanmıştır. Belgrad Kalemeydan'da yaptırdığı Zafer heykeli köylü ayakkabıları ve asker beresi olmamasından ötürü Sırpların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir.²⁵³

Mestoroviç en ciddi şekilde Jovan Dučić tarafından eleştirilmiştir. Mestoroviç'in Kosova motiflerini işlemesini atalarını Sırp olmasına bağlayan Dučić Sırp olmayan motiflerin işlenmesine ise Mestoroviç'in Katolik mistisizmden etkilenmesiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ona göre Sırp veya Hırvat heykeltıraş olunabilir fakat Yugoslav heykeltıraş olmak mümkün değildir. Yugoslav çok kültürlüğünü savunanlar tarafından da Mestoroviç'e eleştiriler gelmiştir. Nova Evropa dergisinde Milan Curcin, Mestoroviç'i çok etnili Yugoslav kültürünün

²⁵³ Wachtel, a.e., s.108-112

inşasının önemli bir ismi olarak görülmemesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre Hırvatlar Mestoroviç'in Kosova ile ilgili yaptığı çalışmalardan rahatsız iken Sırpların da halk kahramanlarını ve kazananlarını farklı şekilde resmetmesinden hoşnut olmadıklarını belirtmiştir.²⁵⁴ Kısacası Mestoroviç yaptığı çalışmalar sonunda hiçbir grup tarafından kabul edilmemiştir.

Tüm kültürlerin karışımı sonucunda ortak bir kültür oluşturmanın zorlukları Mestoroviç üzerinden analiz edilebilir. Çok etnili Yugoslav milleti ve kültürünün inşası siyasal hayatın tıkanmışlığı ve devletin uyguladığı politikalar yüzünden 1918 öncesi milli kimliklerin ve geleneklerin ortaya çıkmasına ve bunun sonucunda bu geleneklerin sentez Yugoslav kültürünün inşasına direnç göstererek yeni bir millet inşasının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuşlardır. Kral'a yakınlığıyla bilinen Mestoroviç'in çalışmalarının bile bu dönemde kabul görmemesi, Yugoslav devlet ve millet inşa süreçlerinin başarısızlıkla sonuçlandığına dair en büyük örnek olarak gösterilebilir.

2.3. Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nda Din ve Sırp Ortodoks Kilisesi

2.3.1. Yugoslavyacılık, Din ve Dini Gruplar

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı döneminde en önemli konulardan biri de dindi. Birinci Dünya Savaşı öncesi dini kurumların milli bilinçlerde oynadığı rol incelenmeye çalışılmıştı. Bunun sonucunda 19.yüzyılda ortaya çıkan milli kimliklerin din ile yüzyıllarca iç içe geçen yapısı, milli tarihlerde ve mitlerde gözlemlenmişti. 1918 sonrası ise inşa edilmeye çalışılan yeni devlet ve milletin en önemli sorunlarından/konularından birinin de din olduğu söylenebilir. Yugoslavyacılık ideolojisi tüm farklılıkların üzerinde yeni bir milletin inşasını içerirken, krallık nüfusunun heterojen yapısı birçok entelektüelin dinin bu inşa

²⁵⁴ Wachtel, a.e., s.109-116

sürecini olumsuz yönde etkileyeceğini ve yıkıcı sonuçlar doğuracağını ifade etmesine neden olmuştur.

Din ile Yugoslavya ilişkisi 19.yüzyıldan itibaren üzerinde durulan bir konuydu. Güney Slavların tek bir millet olduğunu ve ortak devlet kurmaları gerektiğini iddia eden İliirja hareketinin önde gelen isimleri dinin Yugoslav birliği için önkoşul olmasını hep reddetmişlerdir. Bunun yanında Sırp'ların önemli entelektüellerinden Jovan Skerlic Yugoslav ortak toplumun ancak dinden arınmış evrensel değerler ile gerçekleşebileceğini savunmuştur.²⁵⁵ Sırp Radikal Partisinin önde gelen isimlerinden biri olan Jovan Djaja, dinin oluşturduğu uzlaşmazlık ikliminden ötürü mutlak bir şekilde yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵⁶ Djaja ve Skerlic ile birlikte Valadimir Çoroviç'te Yugoslav milleti inşa süreci için dinin toplumsal etkisinin sıfırlanması ve onun yerine bilimin geçmesi gerektiğini savunanların başında gelmiştir. Ona göre Yugoslav toplumu ortak ırk, dil ve Balkan toprakların biyolojik karışımlarından oluşmaktadır.²⁵⁷ Mutlak anlamda sekülerleşme ile Yugoslav devletinin ve milletinin birleşeceğini düşünenlerin yanında Josip Jelacic, Strossmayer gibi isimler Hıristiyan dininin kardeş milletleri bir araya getirebileceğini söylemişlerdir.²⁵⁸ İki dünya savaşı arası dönemin önemli araştırmacılarından Milorad Ekmecic ve İvo Banac ise bu konuda iki farklı yaklaşımı yansıtmaktadırlar. Milorad Ekmecic iki dünya savaşı arası dönemin temel başarısızlığını dinin rolünde görürken, İvo Banac ise sorunların büyük ölçüde milli siyasal geleneklerin farklılığında aranması gerektiğini savunmuştur.²⁵⁹

SHSK'a ile ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmında araştırmacıların, din ile Yugoslavcılık ilişkisinin bu dönemin belirleyici unsurlarından biri olduğuna vurgu yaptıkları görülmektedir. SHSK'nın kurulmasıyla beraber devletin de bu konunun üzerine gittiği ve çözüm aradığı söylenebilir. Hükümet, millet inşa sürecinin önemli bir sacayağının dini grupların yaşayış şekillerinin ve onların

²⁵⁵ Bakiç, a.g.e., s.73

²⁵⁶ Bakiç, a.g.e., s.73

²⁵⁷ Vladimir Coroviç, İstorija Srpskog Naroda, C.3, Podgorica, Oktoih Jumedijamont, 2009

²⁵⁸ Viktor Novak" Antologija jugoslevenske misli i narodnog jedinstva:1390-1390, Belgrade 1930, s.403

²⁵⁹ Banac, İvo **The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics**, USA, Cornell University Press 1992; Milorad Ekmecic, **Stvaranje Jugoslavije 1790-1918**, Belgrade, Prosveta Belgrad,1989

birbiriyle ve devlet ile olan ilişkisini düzenlenmesinden geçtiğinin farkındaydı. Bu farkındalık ilk önce 1919 yılında Kral Aleksandar'ın krallık topraklarında tüm dinlerin eşit olduğunu ifade eden bir bildiri yayınlamasıyla gün yüzüne çıkmıştır. 1921 ve 1931 anayasaları ile vicdan özgürlüğünün tanınarak hukuk devleti altında tüm dinlerin eşit haklara sahip olacağını belirtmesiyle de bu farkındalık pekişmiştir.²⁶⁰ Bu durumun anayasa maddesi ile hükümet tarafından çözülmesi arzusunun en temel nedeni birleşme sonrası krallık topraklarındaki nüfus yapısının değişmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Toplam nüfusun %45'nin Ortodoks, %39'nun Katolik, %11'nin Müslüman olması devletin dinlere karşı mesafeli ve eşit düzeyde kalmasını zorunlu kılmıştır.²⁶¹ Din ile devlet ilişkileri iki dünya savaşı arasında hep sorunlu olmuştur. 1921 ve 1931 anayasaları öncesi dini gruplar ile hükümet arasında gerginlikler olmuş, dinlerin milli kimlikler ile iç içe geçen yapısından ötürü zaman zaman siyasal istikrarsızlıklar ortaya çıkmıştır. Devletin tüm dini gruplara maddi desteği bulunmaktaydı fakat din ve devlet ilişkisinin net bir şekilde düzenlenmemiş olması ve devletin dini gruplar üzerindeki baskısını artırması, din ve devlet ilişkilerini zedelemiştir.²⁶²

Sırp Ortodoks Kilisesi hükümet tarafından iç işlerine karışıldığı noktasında itirazlara sahipken Katolik kilisesi ise okullardaki dini eğitimin seçmeli olması konusunda sesini yükseltmiştir. Radmila Radiç hükümetin dini grupları kontrol altına alma isteğinin iletişimsizlik yüzünden bazen yanlış uygulamalara da neden olduğunu belirtmiş, toprak reformunun kilise topraklarına uygulanmasını buna örnek olarak vermiştir.²⁶³ Bunun yanında kilise mensuplarının siyasette rol oynamaları ve siyaset ile ilgili konuşmalar yapmaları da din-devlet ilişkilerinde sıkıntı oluşturuca durumdur. Her ne kadar anayasal olarak bu durum yasaklanmış olsa da cezanın belirtilmemiş olmaması kilise mensuplarının aktif bir şekilde siyasal konularda yer edinmelerini sağlamıştır.

²⁶⁰ Radmila Radiç, **Drzava i verske zajednice 1945-1970**, C.1:1945-1953, Belgrad, Institut Za Noviju İstoriye Srbije, 2002, s.21

²⁶¹ Banac, **a.g.e.**, s.58

²⁶² Radiç, **a.g.e.**, s.35

²⁶³ Radiç, **a.g.e.**, s.35

İki dünya savaşı arası dönemin en uzlaşmaz konularından biri Katolik kilisesinin Vatikan ile olan ilişkisinin düzenlenmesidir. Katolik kilisesi Konkordat denilen antlaşma ile Roma ile ilişkisinin düzenlenmesi ve mensuplarının Roma'nın en yüksek otoriteleri ile tam bir ilişki içerisinde olmayı arzulamıştır. Katolik kilisesi krallık sınırları içerisinde Hırvat-Slavonya ile Bosna bölgeleri çerçevesinde örgütlenen, özerk bir yapı çerçevesinde hem Hırvat toplumunu hem de Katolik değerlerin yaşanmasını talep eden bir kurumdu. Krallık hükümetleri Katolik kilisesinin Roma ile ilgili durumunu her ne kadar düzenlemeye yönelik girişimlerde bulduysa da ancak 1937'de anlaşmayı meclise getirebilmiştir. Bu konuda en büyük itiraz SROK'den gelmiştir. Katolik kilisesinin devlet içinde özerk bir statüye sahip olması, üniter yapının bozulması, devletin dışında bir kurumun iç işlerine karışabilmesi gibi nedenler yüzünden Sırp Ortodoks Kilisesi Konkordat'a hep karşı gelmiştir.²⁶⁴ 1937'de ortaya çıkan durumlar detaylı bir şekilde ileriki bölümlerde incelenecektir.

Krallık içerisinde olan bir diğer dini grupta Müslümanlardı. Osmanlı'nın Balkan topraklarından çekilmesiyle birlikte göç etmeyen ve bu topraklarda kalan azımsanmayacak derecede bir Müslüman nüfusu vardı. Krallığın kurulması Müslümanları memnun etmiş görünüyordu çünkü Ortodoks nüfusun Birinci Dünya Savaşı sonlarında Bosna'da Müslümanlara yönelik şiddeti bulunmaktaydı. Sırlar ve Hırvatlar arasında kalan Müslümanlar; Yugoslav Müslüman örgütü ile siyasal alanda kendilerine yer bulurken İslam Birliği (İVZ) ile de Müslümanların dini ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmışlardır. İslam Birliği, Bosna ve Hersek ile Hırvatistan-Slavonya bölgelerinde Saraybosna'nın merkezde olduğu bir idari yapılanma ile yönetilirken Sırbistan ve Karadağ bölgeleri Belgrad Müftülüğü çerçevesinde yönetiliyordu. İslam Birliğinin bu ayrık yapısı tüm Müslümanların bir kurumsal çatı altında toplanmalarına izin vermemiştir. Ancak 1928 yılında buna yönelik çalışma yapılarak Belgrad'ın merkezde olacağı bir İslam Birliği kanunu çıkartılabildiği. Bunun yanında bu dönemde şeriat mahkemeleri kaldırılmış, İslam Birliğine ait vakıf

²⁶⁴Radmila Radić, "Religion in a Multinational State: The Case of Yugoslavia", **Yugoslavism:History of Failed İdea 1918-1992**, ed. Dejan Djokić, Budapest, CEU Press, 2003, s.199

malları Adalet Bakanlığına geçmiştir.²⁶⁵ Kısacası iki dünya savaşı arası dönemde Müslümanlar yeni devlette diğer dini gruplar ile rekabet edecek ne maddi ne kurumsal güc bulabilmişlerdir. Müslümanların üst kurumsal yapıya sahip olmamaları siyasal partiler tarafından kolaylıkla siyasal çıkarlar doğrultusunda kullanılmalarına neden olmuştur.

2.3.2. Sırp Ortodoks Kiliselerinin Birleşmesi

SHSK'nın kurulmasıyla birlikte devlet ve milletin dışında “özgürleştirme ve birleştirme” sürecine muhatap olan bir diğer yapı da tarihsel geçmişiyle birlikte merkezi konumlardan birine sahip olan Sırp Ortodoks Kilisesidir. Devlet ve milletin birleşmesi konusunda yaşadığı sıkıntıları göz önünde tutulduğunda kilise bazı tartışmaların dışında 1920'lerin ortalarında birleşmeyi başarıyla tamamlayabilmiştir. Kilise 1918 yılında kurulan çok milletli devletin Sırp topraklarını siyasal bir yönetim etrafında birleştirmesinden ötürü hem büyük memnuniyet duymuş hem de kurulan yeni devlete sahip çıkmıştır. 1918 yılında SHSK topraklarında birbirinden ayrı hukuki alt yapı ve tarihsel tecrübelerine sahip üç bağımsız ve farklı özerklik dereceleriyle İstanbul Patrikliğine bağlı üç SROK kilisesi bulunmaktaydı. Özerk kiliseler Sırbistan, Karadağ ve Karlofça kiliseleri iken İstanbul Patrikliğine bağlı olan kiliseler Bosna ve Hersek Ortodoks Kilisesi, Güney Sırbistan ve Makedonya Sırp Ortodoks Kilisesi ile Bukovina-Dalmaçya Metropolitiydi.²⁶⁶ Kiliseler birçok piskoposluk bölgelerinden oluşmaktaydı. SHSK'da ise yaklaşık 20'nin üzerinde piskoposluk bölgesi bulunmaktaydı.²⁶⁷ Tüm bu yapıların nasıl birleşeceğiyle ilgili 1919 yılında iki konferans düzenlenmiştir. Biri Karlofça da diğeri de Karadağ'da gerçekleşmiş bu konferansların sonucunda tüm Sırp Ortodoks Kiliseleri bölgelerinde ruhsal, manevi ve idari birliğin sağlanması için görüş birliğine varmışlardır. Konferanslar sonucu oluşturulan geçici yönetim Sırp Kiliselerinin birleşmesi için

²⁶⁵ Radiç, *Drzava i verske zajednica*, s.32

²⁶⁶ Radiç, *Drzava i verska zajednica*, s.18

²⁶⁷ Detaylı piskoposluk bölgeleri bkz: Radiç, *a.e.*, s.18

örgütsel planı, yeni patriğin seçilmesi ve İstanbul ile ilişkileri düzenlemek ile görevliydi.²⁶⁸

İstanbul patrikliği 1920 yılının Mart ayında ona bağlı özerk kiliselerin SHSK krallığındaki SROK etrafında birleşmelerine izin vermiş Kral Aleksandar'da Haziran ayında kiliselerin birleşmesi ile ilgili düzenleme çıkartmıştır. 12 Eylül 1920'de Karlofça'da resmi olarak Sırp patrikliğinin yeniden kurulacağı ilan edilmiştir²⁶⁹. Birkaç hafta sonra da patrik seçimi gerçekleştirilmiştir. Dimitrij Pavloviç Eylül ayında her ne kadar patrik olarak seçilmişse de hükümet tarafından tanınmamıştır. Patrik seçimleri ile ilgili düzenlemenin hükümet tarafından resmi gazetede yayınlanmasından sonra ancak resmi olarak tanınmıştır.²⁷⁰ Seçim heyeti tarafından Belgrad Başpiskoposu ve Mitropoliti olarak seçilen Dimitrij, Sırp kiliselerinin idari ve hukuki merkezileşmesi ve başpiskoposlar Sinodunun oluşturulması için belirlenen düzenlemeler ile kiliselerin tek hukuksal alt yapıya sahip olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Bu merkezileşme ve tek hukuk düzenlemeleri Başpiskoposlar Sinodu, Başpiskoposlar Meclisi (sobor), Yüksek Manevi Mahkeme ve Patrikliğin Yüksek İdari Danışma kurulu gibi kurumsal yapılar ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.²⁷¹

Uzun yıllar özerk yönetim ve kendine has hukuki gelenekler ile yönetilmiş kiliselerin bazıları merkezileşme düzenlemelerine karşı çıkmışlardır. Sırp Krallığı topraklarındaki Sırp Ortodoks Kilisesinin 1910 yılındaki örgütsel yapısını esas alan merkezileşme ve tek hukuk düzenlemeleri diğer hukuk geleneklerinden farklı olmasından ötürü piskoposlara büyük yetkiler tanımıştır. Bu da alt düzeydeki meclis ve idari yapılanmaları ortadan kaldırmasına ve yoğunlukla Bosna ve Hersek, Karadağ ve Karlofça'daki Ortodoks kiliseleri tarafından tepkilere maruz kalmasını sağlamıştır.²⁷² Siyasal bütünleşmedeki federal ve merkezileşme tartışmalarının bir diğer izdüşümü bu anlamda kiliselerde görülmüştür. Çoğu özerk ve kendi hukuki

²⁶⁸ Radmila Radić, "Zivot u vremenima: Patrijarh Gavriilo Dozić 1881-1950", Belgrade, PBF Belgrad, 2011, s.114

²⁶⁹ Djoko Slijepčević, **İstoriya Srpske Pravoslavne Crkve: Od Pocetka XIX Veka Do Kraja Drugog Svetskog Rata**, C.2, Belgrade, JRJ, s.559

²⁷⁰ Slijepčević, a.e., s.559

²⁷¹ Radić, **Drzava i verske zajednica**, s.20

²⁷² Radić, a.e., s.20

geleneğine sahip olan kiliseler, devletin kilisenin içyapısına müdahale ettiğini söylemişlerdir.

Birçok milli kilise ve İstanbul Patrikliği, 1924 yılında kadar Sırp Patrikliğini tanıdıklarını beyan etmişlerdir. Tüm bu özgürleştirme ve birleştirme süreci merkezileşme ve hukuki alt yapılarının birleştirilmesiyle birlikte Ağustos 1924 yılında İpek'teki Ortaçağ Sırp Kilisesine vurgu yapılarak SHSK Sırp Ortodoks Patriği Dimitrije Kral Aleksandar tarafından taç giydirme töreni ile sonuçlanmıştır.²⁷³

Esasında Sırp Ortodoks kiliselerinin birleştirilmesi devletin ilk günden itibaren üzerinde durduğu bir konuydu. Toprakları içerisinde bulunan bu kiliseler devlet tarafından tek hukuk sistemiyle yönetilmek isteniyordu. Kiliselere uygulanacak hukuk sayesinde devlet ve kilise arasında uzun yıllar gerilimli olan ilişkinin ve kilise içindeki tartışmaların çözüleceği hesaplanmıştır. Devlet kilisenin çok milletli yapıyı zedeleyebileceği korkusu ile kiliseyi kontrol altında tutmak isterken kilise de özerk yapı içerisinde kendi iç işlerine karışmayacak bir devlet istiyordu. Hükümet 1920'li yıllar boyunca birkaç kez Sırp Ortodoks Kilisesi Kanunu çıkartmaya çalışsa da ancak 1929 yılında bunu başarabilmiştir. Bu süreçte çetin geçen müzakereler kilisenin milli ve sosyal bir kurum olarak gücünün iyice anlaşılmasını sağlamıştır. 1929 yılında çıkartılan SROK kanunu her ne kadar devlet ve kilise ayrışmasını bir denli tanımlamaya çalışmışsa da kilise çevrelerince Sırp Patriğinin seçimine ve kilise okullarının müfredatına karıştığı için tatmin edici bulmamıştır.²⁷⁴ Kilise ve devlet ayrışmasını her iki taraf da farklı şekillerde algılamış ve tepkileri buna göre olmuştur. Devlet ve kilise ayrışması devlet tarafından kilise etkisini sınırlamak ve diğer tüm dinlere eşit mesafede olmayı ifade ederken kilise tarafından özerklik olarak algılanmıştır.

Kilise ve devlet ilişkisini daha iyi anlamak için Ortodoksluğun devlet teorisine ve anlayışına bakılması gerekmektedir. Ortodoksluğun devlet teorisi hem Katoliklik hem de Protestan mezheplerinden farklılık arz eder. Bu anlayışa göre devlet ve kilise birbirinden farklı görevler ile tek ve aynı amaca yönelik çalışırlar. Ne devlet ne de

²⁷³ Radić, **Zivot u vremenima**, s.116

²⁷⁴ Radić, **Drzava i verske zajednica**, s.22

kilise kendi kanunlarını veya kurumlarını birbirine empoze etmeye çalışır. Doğu Hıristiyanlığı ürettiği bu Hıristiyan devlet modeli bir çeşit Tanrı İmparatorluğunun dünyaya yansımaları olarak gücünü doğasını sınırlamayı aynı şekilde kral ile Kilise arasında bir denge kurmayı amaçlamıştır. Doğu Hıristiyanlığın veya Ortodoksluğun devlet ve kilise ile ilişkisi “senfoni”ye (ahenge) benzetilmiştir ve bu kavram ile açıklanmaya çalışılmıştır. Mayendorf bunun en önemli temsilcisinin Bizans olduğunu söyler ve ekler ”Bizans medeniyetinin en büyük hayali kral ve manevi lider olan Kilisenin yöneticiliğinde evrensel Hıristiyan toplumunu oluşturmaktı.”²⁷⁵ Senfoni sembolizasyonuna göre devlet ve kilisenin birbiriyle çatışmasını gerektirecek herhangi bir sorun bulunmamaktaydı çünkü her iki kurum eşit ve yakın ilişki içerisinde farklı yöntem ve yetki alanlarında insanların refahını amaçlıyordu. Fakat Leustein’e göre senfoni ile sembolleşen devlet ve kilise ilişkisi kilise ve devletin tam ayrışmaması ve birbirinden bağımsız olmayan yapısından ötürü modern devlette dini liderlerin toplumda güçlü siyasal rol almalarını aynı şekilde de devletin kilisenin iç işlerine karışabilme gibi bir durumu ortaya çıkardığını belirtmektedir.²⁷⁶

SHSK’da 1920 yılları devlet ve kilise ayrışmasının en temel sorunlarıyla karşılaştığı yıllar olmuştur. Kilisenin ve devletin yetki alanları, bu alanların nasıl ayrışacağı, hangi ilkeler nezdinde şekilleneceğine dair farklı yaklaşımların bulunması devlet ve kilise ilişkisini belirlemiştir.

2.3.3. Kilise ve Millet

Sırp Ortodoks Kilisesi krallığın kurulmasından önce ve 1920’lerin ortalarına dek söylem ve konumlandığı yer itibarıyla yeni kurulan devletten memnun olduğuna dair bir görüntü içerisindeydi. Fakat Sırp-Hırvat siyasal uzlaşmazlığını, Yugoslav millet düşüncesini ve devletin içindeki konumunu tam manasıyla hala algılayamamıştı. Bu durum 1920’lerin ortalarına doğru kilisesinin kendi iç düzenlemelerini tamamlamasına dek sürmüştür. Yugoslavyacılığın devlet

²⁷⁵ Lucian N. Leustean, “The Concept of Symphonia in Contemporary European Orthodox”, **International Journal for the Study of the Christian Church**, C.11, S.2-3, 2011, s.189

²⁷⁶ Lucian N. Leustean, “Orthodoxy and political myths in Balkan national identities” **National identities**, C.10, S.4, s. 423

ideolojisine dönüşmesi kilisenin devlet içindeki konumunu anlamasına yarayan en önemli etken olduğu söylenebilir. 1930'lerin ortalarında din ve millet birlikteliği üretilen ideoloji çerçevesinde ortaya çıkarken 1920'li yıllarda teorik açıdan gündeme geldiği ve birkaç farklı olayda kendini ortaya çıkardığı gözlemlenmektedir.

Sırp Başpiskoposu Dimitrije 1920'li yıllarda kilisenin resmi söylemlerini dillendiren en önemli figürdür. Dimitrije hem savaş süresince hem de krallığın kurulmasından sonra Güney Slavları içine alacak her türlü ortak noktayı gündeme getirmekteydi. 1917 yılında “dinlere karşı hoşgörü ve kardeşlerin bir olması”²⁷⁷ gerektiğini ifade ederken 1924 yılında ”etnik ve dini farklılıkların sona erdiğini Tanrı tarafından bahşedilen bu vatan topraklarında şeytanın bu güne kadar ayırdığı kardeşlerin birbirlerini tanınmasına ve birbirlerinin kardeş olarak görmelerinin yolunun açıldığını²⁷⁸” belirterek, kilisenin kurulan krallığı tamamıyla desteklediğini ve o günlerdeki iyimser havanın ne denli yüksek olduğunu beyanatlarıyla göstermiştir.

Güney Slavların birleşmesi, Sırp topraklarının bir bütün haline gelmesi ve kiliselerin birleşmesi, Kilise çevrelerince uzun asırlar boyu talep edilen rüyanın gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Kilise birkaç asır milli özgürlük programından sonra büyük evde “sevginin ve doğruluğun temelinde sosyal birlik-birleşme” gibi programlar ile yeni hedefler belirleyerek konumunu yeniden üretmeye çalışmıştır.²⁷⁹ Fakat kilise birleşmeleri, eksik olan rahiplerin atanması, yıkılan mabetlerin onarılması gibi süreçlerin tamamlanmasıyla kilise kendi dışındaki sorunlara yönelince söylemlerinde farklılığa gittiği gözlemlenmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri krallığın kurulmasıyla birlikte girilen devlet ve millet inşa süreçlerinin kilise tarafından tam manasıyla benimsenmemesiydi.

Yugoslavyacılığın devlet ideolojisine dönüşmesi kilisenin kendini Sırp milli kurumu olduğuna dair eski söylemine başvurmasını sağlamıştır. Kiliseye göre sadece

²⁷⁷ Dimitrije'nin Sırbistan'ın Başpiskoposu olarak 1917 yılında Carfu adasında yaptığı konuşma, **Glasnik Ujedinjene Srpske Pravoslavne Crkve**, S.1, 1920, s.15

²⁷⁸ Rajko Veselinoviç, “*Ujedinjenje pokraisnih crkva i vaspstavljenje Srpske Patrijaršije*”, **Srpska Prvoslavna Crkva 1920-1970: Spomenica o 50-godišnjici vaspstavljanja Srpske Patrijaršije**, Belgrade, Sveti arhijerejski sinod Srpske Pravoslavne crkve, s.25

²⁷⁹ Veselinoviç, a.e., s.17

Sırp milleti özgürleşmemiş ve birleşmemişti aynı zamanda Sırp kilisesi de özgürleşmiş ve birleşmişti. Bu retorik iki sürecin birbirinden ayrılmazlığına vurgu yaparak krallığın kurulmasıyla birlikte Sırp Ortodoks Kilisesinin de dirildiği belirtilmekteydi.²⁸⁰ Bu söylemin izleri en önemli siyasal figürlerinden biri olan Kral Aleksandar'da da kolaylıkla görülebilmektedir. Kral 1920 yılında Sırp Patrikliğinin yeniden kurulmasıyla ilgili verdiği emirde SROK'un Sırp milletinin siyasal kaderini her zaman paylaştığını bunun için milletin siyasal bölünmüşlüğü her zaman kilisenin bölünmüşlüğünü ifade ettiğini²⁸¹ belirtmiştir. Bunun yanında Aziz Sava kilisesinin asırlarca Sırp milletinin koruyucusu olduğunu ve kilisenin Sırp devletinin olmadığı zamanlarda milli birliğin sembolü olduğunu²⁸² ifade etmiştir. Kısacası hem siyasal figürlerin bazıları tarafından hem de kilise tarafından milletin birleşmesi doğal olarak kilisenin birleşmesi manasına geliyordu. Kilise ile millet bağı 1918 öncesi gibi iç içe geçen bir bağ olduğu hatta bağın iki dünya savaşı arası dönemde daha da sıkı bir hale dönüşeceği söylenebilir.

Kilisenin, millet ve devlet ile ilgili bağı gündemde tutacak birkaç yolu bulunmaktaydı. Bunlardan biri Sırp Kilisesinin fedakarlığı ve kendini kurban etme durumuydu. Kilise Birinci Dünya Savaşı boyunca ölen papazların sayısını²⁸³ sürekli gündeme getirmiştir. Bunun yanında İpek'te Dimitrije'nin taç giydirme merasiminde Kral da "SROK'un milletimizin özgürlüğü ve birleşmesi için verdiği kayıplara şahit"²⁸⁴ olduklarını söylemiştir. Bunun yanında Sırp Birinci Dünya Savaşı'nda çektiği acıları sembolleştiren en iyi örneklerden biri de "Arnavut Felaketi" olarak bilinen 1915-1916 yılında Sırp birliklerin Korfu adasına kaçışını anlatan ve büyük kayıpların yaşandığı olaydır. Bu Sırp kilisesinin dini kurumları konunun içine dahil etmesini kilise ve milleti ilişkilendirmesini bunun yanında da milli şehit hikayelerinde kendine yer edinmesini sağlamıştır.²⁸⁵ Kilise ile millet ilişkisini tekrar

²⁸⁰ "Naša Reč", **Glasnik Ujedinjene Srpske Pravoslavne Crkve**, S.1, 1920, s.16

²⁸¹ Kralın Patrikliğinin yeniden kurulmasını emrettiği metin: **Srpska Pravoslavna Crkva 1920-1970: Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske Patrijaršije**, s.29

²⁸² Kral Aleksandar, a.e., s.29

²⁸³ Momir Leçiç'in çalışmasına göre 1914 yılında kilise 3000 papaza sahip iken savaş sonrası 1056 papaz ya ölmüş ya da kayıpmış. Momir Leçiç "Izgradnja i obnova crkava i manastira od 1920-1941" **Srpska Pravoslavna Crkva:1920-1970**, s.65

²⁸⁴ Kral Aleksandar'ın taç giydirme merasiminde yaptığı konuşma: **Srpska Pravoslavna Crkva:1920-1970**, s.35

²⁸⁵ Andrej Mitoviç, **Serbia's Great War, 1914-1918**, USA, Purdue University Press, s.152

gündeme getiren bir diğer durum da hükümet ve entelektüellerin gündeme getirdiği sekülerleşme politikalarıydı. Bu noktada Vladimir Coroviç'in takip edilen dergilerin birinde yayınladığı makale kilise tarafından kendi varlığı, gücü ve etkisine yönelik tehdit olarak algılanmış ve bunun yanlışlığı noktasında geçmiş, dini hareketleri ve en önemlisi kilise ile milletin bir olduğuna dair önermeleri gündeme getirmesine neden olmuştur.²⁸⁶

Millet ve kilise bağının Sırp Ortodoks Kilisesi tarihinde bu denli kullanılmasının arkasında önemli bir teorik arka plan bulunmaktadır. Doğu Hıristiyanlığında kilise, egemenlik ve de milli düşünce ile ilgili tanımları birbirleriyle bağlantılıdır şöyle ki: kilise, ağırlıklı olarak yaşayan bir organizma, oluşum içinde bir topluluk, kendi yapısı, formu ve işleyişi olan bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Kilise devletin içinde bir kurum olarak değil inanların bir vücudu olarak görülmektedir ki yapısı *sobornost* ile açıklanır yani idari otorite tek kişiye ait değil bir meclis veya topluluğa aittir.²⁸⁷

Tüm bu Doğu Hıristiyanlığın varsayımları ile birlikte 1920 ve 1930'larda kilise çevreleri hem seküler tehdidin hem de yeni oluşan milli duyguların gölgesinde Hıristiyan teolojisini milliyetçi düşünce ile birleştirmeye çalışmışlardır. Her ne kadar bu konu 1930'ların ortalarında daha yüksek sesle ve ciddi şekilde tartışılacak olsa da 1920'lerde teorik anlamda gündeme gelmiştir. Bunu Belgrad üniversitesinde profesör olan Andjelkoviç yapacaktır. O milleti tüm inanlar grubu olarak görerek Kilise cemaati ile milleti birleştirmiş bunun yanında milli özelliklere sahip olmayan ne dinin ne de kilisenin yaşayamayacağını belirterek kiliseyi milletin üyelerinin esası olarak tanımlamıştır.²⁸⁸

1920'lerde kilise Patriklik seviyesinde ılımlı bir noktada durup Yugoslavyacılık düşüncesine zarar vermemeye çalışmışsa da kilise çevreleri bu konuda çok dikkatli davranmayıp hem dinin konumu hem de Sırpılık ile Ortodoksluğun iç içe olan yapısı gibi konuları gündeme getirmekten

²⁸⁶ Miloş Andjelkoviç, "Apologija crkve", **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije** S.4, 1921, s.55

²⁸⁷ Sobornost ile ilgili detaylı tanımlamalar için Bkz: Çevrimiçi:11.12.2012 <http://odip.webs.com/Sobornost2.pdf>

²⁸⁸ Miloş Andjelkoviç, "Prava religija i autoritativna crkva", **Glasnik Ujedinjene Srpske Pravoslavne Crkve**, S.6, 1920, s.93

kaçınmayacaklardır. Kilisenin bu yıllarda anma törenleri ve yapılan şehitliklere de Sırpılık ve Ortodoksluk üzerinden baktığını not etmek gerekmektedir. 1915 yılında Sırbistan'dan kaçanların Selanik'te büyük kayıp yaşadıkları olayın anısına Zeytinlik Mezarlığı inşa edilmiştir ki krallık topraklarının dışında yapılan en büyük anıttır. Sırp ve Ortodoks özelliklerinin bolca kullanıldığı anıtta Kiril alfabesi, geleneksel Bizans motifleri bulunmaktadır. Anıt ölen askerleri kutsayarak yüce Sırp milli amaçları uğruna dini duygular ile kendini kurban eden kahraman ve azizleri anlatan bir yapıdadır. Bu mezarlığın dışında Njegoş'un kalıntılarının Lovçen'e tekrar gönderilip yeniden defin işleri gündeme geldiğinde Ortodoks kilisesi Njegoş'u aziz ve Sırp tarihinin önemli ismi olarak anmak istemiş ve sonunda kralı da ikna ederek Ortodoks mezhebin gerekliliklerine göre yeniden gömülmesini sağlamıştır.²⁸⁹ Bunun yanında İvan Mestoroviç kralın da desteğiyle Sırp ve Ortodoks kimliğinden uzak Njegoş'un anısına yaptırmak istediği anıt kilise ve Paşiç'in karşı çıkışları sonucu durdurulmuş ve kilisenin istediği şekilde inşa edilmiştir.

3. DİKTATÖRLÜK, SİYASAL ÇÖZÜM ARAYIŞLARI VE KİLİSE, 1929-1934

3.1. Siyasal Hayat

3.1.1. Diktatörlük ve Yugoslavyacılık

Parlamento'da yaşanan suikast krallığın siyasal hayatını büyük ölçüde tıkamış, kralın olaya el koymasını sağlamıştır. Kral 6 ay boyunca Davidoviç, Maçek, Pribiçeviç, Spaho gibi siyasi liderler ile görüşüp uzlaşma sağlamaya çalışmış olsa da sorunun derin bir krize dönüştüğüne karar vererek 6 Ocak 1929 tarihinde meclisi feshederek diktatörlüğünü ilan etmiştir. Kralın o günkü bildirisi net bir şekilde ölümüne dek sürecek olan politikalarının habercisi niteliğindedir. O temel amacının Yugoslav milli birliğini oluşturmak olduğunu belirtmiş ve şunları eklemiştir:

²⁸⁹ Gavriilo Doziç, *Memoari Patrijarha Srpskog Gavrila*, Zemun, Sfairios, 1990, s.18

*“Parlamentarizm, millet ve devletin birliğine dair ruhunu geliştirmek ve güçlendirmekten ziyade manevi ayrışmayı ve milli uyuşmazlığın oluşmasına neden olmuştur. Benim kutsal görevim devletin ve milletin birliğini her anlamda korumaktır. Ve ben bunu tereddütsüz bir şekilde azimle yerine getirmek için çalışacağım. Milli birliği korumak ve devleti bütünleştirmek benim hükümdarlığımın en önemli hedefidir, bu aynı zamanda da hem benim için hem de herkes için en büyük kural olmalıdır.”*²⁹⁰

1929-1934 yılları Kralın insiyatifi ile birleşik Yugoslavyacılığın devlet politikası olarak uygulandığı yıllardır. 1918 yılında kurulan Krallık, 1920’li yıllarda Sırp-Hırvat uzlaşmazlığı etrafında merkezîyetçi-federalist siyasal tartışmalar ile Yugoslav millet ve devlet inşa sürecini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu anlamda Hırvatlar, Krallığın ilk on yılındaki politikalarını Sırp merkezli politikalar olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Hırvat kimliğini reddeden Yugoslavyacılığa karşı çıkarak özerk Hırvatistan’ı talep etmeye başlamışlardır. Sırp her ne kadar krallığı Büyük Sırbistan olarak görmüş olsalar da Sırp milli kimliğinden vazgeçmemişlerdir. Tüm bunlar kralın Yugoslav millet ve devlet inşa sürecinin daha sıkı uygulanması gerektiği fikrini kendisinde güçlendirmiştir. Her ne kadar kral bu dönemin en kısa zamanda sona erip anayasal demokratik düzene geçişin gerçekleşeceğini ifade etse de meclisin feshedilmesiyle birlikte birleşik Yugoslavyacılığın devlet politikasına dönüşmesi için bir sürü hukuki düzenleme yapılmıştır. Bu hukuki düzenlemeler birkaç başlık altında toplanabilir: kralı tüm siyasal gücün kullanıcısı haline dönüştürmek, kurumsal denetim (sansür), yerel yönetimleri feshetme, devletin güvenliğini sağlamak ve siyasal suçlar için özel mahkeme kurmak.²⁹¹

Kamu Düzenini Koruma ve Oluşturma Kanunu ile ilk önce etnik ve dini özellikleri öne çıkaran tüm partiler ve örgütler kapatılmıştır. Sadece devletin birleşik Yugoslavyacılık idolojisini destekleyen örgütlere izin verilmiştir. Bunun yanında *Basın Kanunu* ile devletin birliğine karşı yayın yapan veya dini ve etnik yayınları destekleyen tüm yayınlar yasaklanmıştır. Kralın yaptığı en önemli değişiklik ise devletin yerel yönetimler ile ilgili yeni düzenlemesiydi. Bu düzenlemeye göre krallık

²⁹⁰ Dragich, *The First Yugoslavia*, s.76

²⁹¹ Dragnich, *a.g.e.*, s.76

artık 9 idari bölgeden yönetilecekti, bu 9 bölge her hangi bir tarihi veya etnik özelliklere göre değil coğrafi, ekonomik faktörlere göre belirlenmişti.²⁹²

Şekil 5 Yugoslavya Krallığının 9 idari bölgesi - 1929

Kral 1918 sonrası ilk kez her türlü devlet aygıtını kullanarak jakoben bir anlayışla devletin ve milletin bütünlüğünü koruma adına Yugoslav millet inşa sürecini uygulama fırsatını ele geçirmişti. Bu manada eğitim politikaları, *Sokol*²⁹³ gibi örgütler devletin kullandığı en önemli araçlar olmuşlardır. Kral, etnik geleneklere tamamiyle karşı çıkmasa da etnik grupların (Sırp, Hırvat, Sloven) öne çıkardığı milliyetçiliklerin devletin çıkarlarını tehdit ettiğinden emindi. Bu anlamda Kral Aleksandar 6 Ocak 1929 tarihinden sonra Güney Slavların üç etnik grubun bütünüyle kendi geleneklerinden ayrılarak tek bir millete dönüşeceğini iddia etmiştir.²⁹⁴

²⁹² Bu bölgeler şunlardır: Drava, Zeta, Sava, Vrbas, Vardar, Dunav-Danube, Drina, Morava, Primorje-Littoral

²⁹³ Sokol örgütü Yugoslavya’da gençler ile ilgili kurulan bir örgütlenmedir. Devletin Yugoslavyacılık politikası için kullanılan ve büyük destek sağlanan jimnastik merkezli bir yapıdır.

²⁹⁴ Djokić, *Elusive Compromise*, s.70

Başlangıç yıllarında siyasal tıkanmışlığın verdiği yorgunlukla tüm siyasal partiler ve halk bu durumu iyi niyetle karşılamış olsa da ileriki yıllarda baskıcı rejimden memnun olmayanların sesi daha yüksek bir şekilde ortaya çıkacak hem Hırvat sorunu gündeme gelecek hem de rejime karşı muhalefet oluşacaktır.

3.1.2. 1931 Anayasası ve Meşrutî Monarşi

Kral meclisi feshederek aynı zamanda Vidovdan anayasasının da iptal edildiğini açıklamıştır. 1929 yılından yeni anayasanın yürürlüğe gireceği tarihe kadar krallık yukarıda belirttiğimiz Yugoslavyacılık millet ve devlet inşa süreçlerinin hukuki alt yapısını oluşturma ile meşguldü. Kral hükümet başkanı olarak kendisinin yakınlık duyduğu bir kurumdan bir ismi görevlendirmişti. O da Genelkurmay başkanı olan Zivkoviç'ti. 1929-1931 yılları arasında hem başbakan hem de içişleri bakanı olan Zivkoviç politikaların uygulanmasında otoriter eğilimler göstermiştir. Hükümette sadece Sloven Halk partisi lideri Anton Koroşec bulunurken diğer parti liderleri hükümetten uzak kalmayı tercih etmişlerdir. Bakan olan isimlerin çoğu kraliyete yakınlıkları ile bilinen Marinkoviç, Srškiç, Uzunoviç gibi Demokrat ve Radikal parti üyeleri ile Hırvat Köylü Partisinde muhalif olan bazı Hırvatlarıdır.²⁹⁵

Hükümet programı devlet bürokrasisini düzene sokmak, ülke içinde yasaları tekleştirmek, ülkenin ekonomik politikalarını düzene sokmak gibi hedefleri içermekteydi. Kral ve Zivkoviç'in yaşadığı en büyük olumsuzlukların başında bu dönemde dünya ekonomik krizinin patlak vermesi ve ülkenin bu ekonomik buhrandan olumsuz bir şekilde etkilenmesi olmuştur.²⁹⁶ Hükümet bu konuda önlemler almışsa da tarıma dayalı ülke ekonomisinde yaşanan sıkıntılar siyasal hoşnutsuzluğu daha da derinleştirmiştir. Zivkoviç hükümetinin bu yıllarda yaptığı ve dikkat çeken bir başka uygulama da *Devleti Koruma Kanunu* ile rejime karşı beyanat veren birçok siyasi lideri ya hapse mâhkum etmesi ya da sürgüne yollamasıydı. Bunlara örnek olarak Bağımsız Demokratlar lideri Pribiçeviç'in, Hırvat Köylü Parti lideri Maček'in ve Sırp Çiftçiler Birliğinin lideri Dragoljub Jovanoviç'in

²⁹⁵ Dragnich, a.g.e., s.76

²⁹⁶ Lampe, *Yugoslavia as History*, s.168

tutuklanmalarıdır.²⁹⁷ Bu yıllarda Hırvatlar ülkenin idari bölgelere ayrılma şeklinden rahatsız olmuşlar, bölgenin 9 idari bölgeye ayrılmasının merkezileşmenin farklı bir hali olduğunu söylemişlerdir. Bu anlamda Hırvatlar hem İngiltere’de hem de Milletler Cemiyet’inde ülkenin durumu ve Hırvat özerkliği için girişimlerde bulunmuşlardır. Sırp siyasileri ise Vidovdan anayasasının kaldırılmasından ve ülkenin 19.yüzyılda anayasal düzen için verdiği mücadelenin gerisine gitmesinden memnun değillerdi.²⁹⁸

Tüm bu yaşanan süreçler ile birlikte kralın Zivkoviç’in uyguladığı politikalarından memnun kalmadığı açıktı. Ayrıca bu dönemim kısa süreceğine dair kralın beyanatlarına Sırp siyasetçilerin rejime muhalif tutumları ve Sırp siyasilerin bir bütün olmaktan çok birçok gruba ayrışmalarının eklenmesi kralın 1931 yılında yeni bir anayasa ve seçimler ile ülkenin siyasal hayatını değiştirmeye yönelik adım atmasına neden olmuştur.

1931 anayasası yarı parlamenter bir siyasal düzeni bir başka deyişle meşrutî monarşiyi içinde barındıran bir metindi. Kral 1929 öncesi gibi siyasal yetkiyi halka devretmek istese de bunu Yugoslavyacılık millet ve devlet inşa süreçlerine her hangi bir olumsuz etkisinin yaşanmamasını istiyordu ve bu anlamda kısıtlayıcı tedbirler getirmişti. Kanun çıkarma yetkisi hükümete verilirken hükümet sadece krala karşı sorumluydu. Vidovdan anayasasından farklı olarak senato kurumu oluşturulmuş senatonun yarısı kralın atadığı üyelere oluşacak şekilde düzenlenmişti. Anayasa üniter devlet yapısı içermekle birlikte yerinden yönetim konusunda bazı düzenlemeler getirmekteydi. Düzenlemeye göre her idari bölgenin (banovina) valisi (ban) ve kendilerinin seçtiği meclisler olacaktı.²⁹⁹

Anayasanın ilanının ardından seçim yasası ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Milletvekillerinin seçimi ciddi kısıtlamalara maruz kalmış her hangi bir etnik ve dini partiler seçime giremediği gibi aynı zamanda da Yugoslav devleti ve milletine karşı olan partiler seçime girmemiştir. Partiler veya parti programları belli bir üye sayısına

²⁹⁷ Djokiç, **a.g.e.**, s.83-85

²⁹⁸ Dragnich, **a.g.e.**, s.78-79

²⁹⁹ Dragnich, **a.g.e.**, s.86

ulaştıktan sonra İçişleri Bakanlığına başvurarak seçime girme hakkını ancak kazanabilmişlerdir.

3.1.3. Siyasal Uzlaşma Arayışları

Anayasanın ilan edilmesinden sonra 1931 yılının Kasım ayında seçimler düzenlenmiştir. 1929 öncesi partilerin seçimi boykot etmeleri ve birçok siyasiye yönelik kısıtlamalar Zivkoviç'in partisi olan Yugoslav Radikal Köylü Partisi'nin seçimden zaferle ayrılmasına neden olmuştur.³⁰⁰ Kral bu dönemde ülkenin iç siyasetindeki istikrarsızlık, dış siyasetteki İtalya tehdidi ve ekonomik sıkıntılar gibi nedenlerden ötürü birkaç sefer ülkenin başbakanını değiştirmek zorunda kalmıştır. Zivkoviç 1931-1932 yılları arasındaki öğrenci gösterilerinin rejime ve kendisine yönelik eleştirilerinden ötürü istifa etmek zorunda kalmış onun yerine Nisan 1932 yılında Marinkoviç geçmiştir. Marinkoviç uyguladığı hem ekonomik hem siyasi liberal politikalarından ötürü ancak birkaç ay hükümetin başında kalabilmiştir. Bu dönemde rejime muhalif olan gruplar düzenledikleri toplantılar, eylemler ile rejimin onları tehdit unsurları olarak algılamasına neden olmuştur. Bu oluşan durumun sonucunda hükümet içinde Marinkoviç'e karşı hoşnutsuzluklar artmış ve ona verilen desteğin sona ermesine neden olmuştur. Bunun yanında Marinkoviç'in Hırvat sorununa federalist bakış açısıyla çözüme dair beyanatları kralın da kendisine karşı pozisyon almasına neden olmuştur.³⁰¹

Marinkoviç'ten sonra başbakan olarak atanan Radikal parti üyesi Srkskiç yaklaşık olarak bir buçuk yıl boyunca ülkenin başbakanlığını yapacaktır. Bu dönemde sıkı ve baskıcı politikaların uygulanmasında en büyük pay kendisinin olacak ve ülkenin üniter yapısı ile ilgili her türlü açıklamaya karşı sert tedbirler alacaktır. Bu noktada Hırvat Köylü Partisi lideri Maçek, 1932-1933 yılları arasında ülkenin birlik ve bütünlüğüyle ilgili yaptığı açıklamalar son derece rejimi rahatsız edecektir. Maçek, Fransız gazeteciye verdiği son röportajında "Bizim kaybedecek bir

³⁰⁰1931 seçimlerinden zaferle çıkan Zivkoviç'in partisi.Yugoslav Radikal Köylü Demokrasisi daha sonra Yugoslav Milli Partisi ve 1935 yılından da ki seçimlerde de Yugoslav Radikal Birliğe dönüşecektir.

³⁰¹ Dragnich, a.g.e., s.86-88; Lampe, a.g.e., s.161-164

şeyimiz yok...Yugoslavya tedavisi olmayan bir hastalığa kapılmış bir hasta gibi ve en kısa zamanda da ölecektir. Bu ölüm Hırvatistan'ı özgürleştirecektir” diye açıklama yapması 1933 yılında Maçek'in tutuklanmasına neden olacaktır³⁰² Aynı şekilde muhalif grupların rejim ile ilgili yayınladıkları bildirimler bu dönemde tutuklanmalar ile sonuçlanacaktır. Davidoviç, Koroşec ve Spaho rejim tarafından hapis cezası ile cezalandırılacaklardır.³⁰³ Srškiç, Hırvat sorununa dair kanunu meclisten geçiremeyince 1934 yılının başlarında istifa edecektir. Onun yerine geçen bir başka Radikal Parti üyesi Nikola Uzunoviç kralın ölümüne dek başbakanlık görevinde bulunacak ve yaptığı en önemli iş de Şubat ayında Balkan paktı antlaşmasını imzalamak olacaktır.³⁰⁴

1931 anayasası sonrası devletin yaşadığı tüm bu siyasal gelişmelerin yanında Hırvat sorununa dair görüşmeler ve muhalefet gruplarının demokrasi konusunda yaptıkları girişimlerde özetle değinilmesi gerekmektedir. Hırvat Sorunu Radiç'in ölümünden sonra tamamıyla Maçek üzerinden tartışılmış ve onun liderliğinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Kral Aleksandar meclisi feshetmesiyle birlikte ülkenin en büyük sorununun Hırvatların taleplerinin olduğunun farkındaydı. Federal devlet yapısı krala göre hem tek hukuku zedeleyeceğini hem de ülkenin ileride bölünebilme durumuyla karşı karşıya kalabileceğini düşünüyordu. Tüm bunların ortadan kaldırılması için kendi rejiminin başlangıç yıllarında birleşik Yugoslavyacılık ideolojisi ile Yugoslav millet ve devlet inşa sürecini tamamlamaya çalışmışsa da zaman geçtikçe Hırvatların milli kimliklerinden vazgeçmeyeceğini tam tersi ülkenin üniter yapısına ciddi tehdit oluşturduklarını anlayacaktır. Bu anlamda kral bu sorunun çözülmesi noktasında en önemli muhatap olarak Hırvat Köylü partisi lideri Maçek'i görmüştür. Maçek ise kendi taleplerinden hiçbir zaman geri adım atmayacak rejimin her geçen gün tıkanıyor olduğunu düşünerek er ya da geç taleplerinin kabulüne yaklaşacağını düşünmüştür.

İlk yıllarda kral Maçek'e yakın duran isimler ile bu konunun çözümü noktasında girişimlerde bulunmuş olsa da kralın üniter devlet anlayışından taviz

³⁰² Dragnich, a.g.e., s.93

³⁰³ Dragnich, a.g.e., s.94-95

³⁰⁴ Dragnich, a.g.e., s.96

vermemesi görüşmelerin tıkanmasına neden olmuştur. 1933 yılında Maçek'in Srksić yönetimi tarafından hapse atılmasından sonra İvan Subaşiç'in aracı olmasıyla birkaç görüşme yapılmıştır. Maçek görüşmelerde Yugoslavya'nın üniter yapısı ve rejim ile ilgili sıkıntılarının olmadığını fakat Hırvatların Sırp merkezli idari yapılanma ile yönetilmelerine karşı olup özerklik talep ettiklerini belirtmiştir. Kral Maçek'in bu taleplerini birleşik Yugoslavyacılığa karşı olup devlet içinde devletin oluşacağını düşünmüş ve reddetmiştir fakat yerel yönetimlerin güçlenmesi ve yerel yönetimler üzerinden bazı yetkilerin verilmesine sıcak bakmıştır. Bu anlamda yine de Maçek ile ilişkiyi kesmeyi arzulamamış tam tersine Hırvat sorununun Maçek ile çözüleceği noktasında her hangi bir şüpheye sahip olmamıştır. Kral Fransa gezisi öncesinde de Maçek'e haber yollayıp dönüşte kendisine af çıkartıp hapisten kurtaracağını ve bu sorunun çözülmesi için kendisiyle yüz yüze görüşmek istediğini belirtmiştir.³⁰⁵ Fakat krala düzenlenen suikast bu görüşmelerin yapılmasına izin vermeyecektir.

Kralın dışında Hırvat sorununu çözüme noktasında diğer siyasilerin de girişimleri olmuştur. Hırvat sorunu ülkenin hem dış kaynaklı sorunlarının hem de dünya ekonomik buhranı çerçevesinde ekonomik sıkıntılarının tam merkezindeydi bu yüzden birçok siyasetçi bu soruna endeksleniyordu. Bu anlamda hükümetin başına geçen herkes bu sorunu çözüp hem siyasi itibar kazanmak hem de ülkenin bu sorundan kurtulmasını istiyordu. Hırvat sorununun bir numaralı muhatabı olan Maçek ile zaman zaman yapılan görüşmeler dışında hukuki alt yapının oluşması için de Zivkoviç, Marinkoviç, Srksić hükümetleri bu anlamda girişimlerde bulunmuştur. Fakat üniter devlet yapısından vazgeçmeyen hükümetler Sırp merkezli baskılara boyun eğerek çözüm üretememişlerdir.³⁰⁶

Bu dönemin siyasal hayatını etkileyen bir başka gelişme de Sırp-Hırvat muhalefetinin oluşması olmuştur. Kral sonrası dönemde büyük kazanımlar elde edecek bu muhalefet grubu iki önemli konu üzerinde birleşmişlerdi: Hırvat sorununun çözümü ve demokrasiye dönüş. Her ne kadar Maçek liderliğindeki Hırvat Köylü partisi demokrasiye dönüşten daha çok Hırvat sorununa yönelmiş rejim ile bu konuda pazarlık yapmış olsa da zamanla bu bloka katılmış ve 1930'ların sonunda

³⁰⁵ Djokić, **Elusive Compromise**, s.91-94

³⁰⁶ Djokić, **a.e.**, s.103

Hırvat sorununun çözümünde bu blok ile işbirliği içerisinde olmuştur. Rejim muhalifleri ilk dönemde birbirinden kopuk ve ciddi anlaşmazlıkları içlerinde barındıran bir grup olarak görülmüşlerdir. Muhalefet grubu Demokratlar, bazı Radikal Parti üyeleri, Yugoslav Müslüman Örgütü, Sırp Çiftçiler Birliği gibi Belgrad merkezli partiler ile Bağımsız Demokratlar ile Hırvat Köylü partisi çevrelerinden oluşmaktaydı.³⁰⁷

İlk ciddi girişimleri 1931 yılındaki seçimleri boykot etme olmuş fakat Hırvat partilerinin Sırp partilerine karşı mesafesi boykot bildirimlerinin bir bütün olarak yayınlanmasını engellemiştir. Davidoviç, Pribiçević gibi isimler iki hasta milliyetçiliğin ülkeden gitmesi gerektiğini, Sırp'ların toprakları büyütme hastalığı (megalomani) ile Hırvatların depresif kuşkuculuğunun ancak demokrasinin tekrar ülkeye dönmesiyle sona erebileceğini belirtmişlerdir.³⁰⁸ Muhalefetin tek bir bütün haline dönüşmesine yönelik Zagreb görüşmeleri olarak bilinen toplantılar Bağımsız Demokratlar ile Hırvat Köylü Partisi arasında gerçekleşmiştir. Maçek'in diğer partilere göre radikal olarak değerlendirdikleri Hırvatların federal devlet talebi ortak bir politika üretmelerini engellemiştir. Radikaller Hırvat, Sırp ve Slovenlerin arasında uzlaşma sağlanması gerektiğini savunurken bunun ancak yerel yönetimlerin özerkliği ile gerçekleşebileceğini belirtmişlerdir. Demokrat Parti lideri Davidoviç ile Çiftçi Parti lideri Jovanoviç ise federal yapıyı desteklemişlerdir.³⁰⁹ Muhalefetin Yugoslav devlet ve millet inşa sürecinden vazgeçtiğini, milletlerin tarihi ve milli kimliklerinin tanınmasıyla ancak bir uzlaşının sağlanacağını düşünmeleri, kral dönemindeki birleşik Yugoslavyacılıktan kral sonrası dönemde reel Yugoslavyacılık ideolojisine geçişin habercisi olmuştur.

³⁰⁷ Djokiç, a.e., s.128

³⁰⁸ Djokiç, a.e., s.127

³⁰⁹ Djokiç, a.e., s.,135-136

3.2. Kilise

3.2.1. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Rejim Yılları

Kralın parlamentoyu feshetmesiyle birlikte Sırp Ortodoks Kilisesinin 1920’li yıllardaki iç sorunlar ve birleşme ile ilgilenen yapısı artık daha çok dış sorunlara yoğunlaşan bir kilise yapısına kapı aralamıştır. Devlet, millet, toplum gibi konularda 1920’lerin ikinci yarısından itibaren bazı tepkiler ve fikirler SROK kilisesi çevrelerince dillendirilmiş olsa da 1930’lu yıllar bu konuların çok daha yüksek sesle ve kilesinin üst düzey yöneticileri tarafından dillendirildiği yıllar olarak nitelenebilir. SROK’un birleşme sürecinin tamamlanması ve SROK ile ilgili kanunun çıkartılması diktatörlüğünün yaşandığı dönemde ancak gerçekleşebilmiştir. Bu anlamda kralın ölümüne dek sürecek bu 5 yıllık süreç her ne kadar birleşik Yugoslavyacılık ideolojisinin üreteceği sekülerleşme süreci ile iç içe olsa da hem Katolik hem de Sırp Ortodoks Kilisesi için bazı avantajlar da sağladığı aşikardır. Bu dönem 1934 yılı sonrası dönemi hem siyasal anlamda hem de dini kurumların siyasetin içinde kendilerine yer bulmaları anlamında zemin hazırladığı söylenebilir. Kral 1920’li yıllar boyunca siyasal hayatın ürettiği tıkanmışlığı birleşik Yugoslavyacılık ideolojisi ile çözmeye çalışmışsa da sonuç tam aksi istikamette gerçekleşmiştir. Bu dönemde siyasal hayat tekrar etnik ve 1918 yılı öncesi milli ideolojilere dönmüştür. Ayrıca kiliseler modern millete dini kimliği eklemeye çalışarak yeniden milli kimlikleri üretmesine yol açmış ve din-millet ilişkisi iç içe geçen bir yapıya dönüşmüştür. Kısacası kralın bu dönemde Yugoslav devletin bütünlüğü ve Yugoslav milletin birliği için uygulamaya çalıştığı birleşik Yugoslavyacılık ideolojisi başarısız olmuştur.

Sırp Ortodoks Kilisesi kralın meclisi feshetmesini tamamıyla anladığını ve desteklediğini Karadağ başpiskoposu olan ve ileride Sırp Patriği olarak seçilecek Gavriilo Doziç’in Kral Aleksandar ile görüşmelerini anlattığı hatıralarından anlaşılmaktadır.³¹⁰ Kilise 1920’li yıllarda yaşanan siyasal tıkanmışlığın çözüm yolunun diğer siyasal partiler gibi kralın mutlak yönetiminde olduğunu düşünmüştür. Fakat Doziç’in şahsiyetinde kilisenin içerisinde kralın birleşik Yugoslavyacılık

³¹⁰ Doziç, *Memoari Patrijarha Srpskog Gavrila*, s.48-49

politikalarından zamanla rahatsızlık duyacak bir grubun oluştuğunu da söylemek gerekir. Kralın Ortodoks inancına sahip olması ve hanedanının Sırp milletine olan büyük katkılarından ötürü kilise çevrelerinin kral ile tartışmaya girmekten kaçındıkları söylenebilir. Bu anlamda o dönemde kilise çevrelerinin bazı yayınlarında, kralın düzen ve istikrar için attığı adımı desteklemek adına vatana olan sevgi büyük hanedana olan sevgi ile bir tutulmuş, kral milletin babası olarak nitelendirilmiştir.³¹¹ Fakat bu durumun kralın uygulamaya çalıştığı politikaların uygulayıcısı olan başbakan General Zivkoviç için de geçerli olduğu pek söylenemez. Zivkoviç bu dönem boyunca kilise çevrelerince ve en çok da Gavrilo Doziç tarafından eleştirilecektir. Doziç'in Zivkoviç'i hayatının tamamını barakalarda geçiren ve siyasetin doğasından pek anlamayan biri olarak görmüştür.³¹² 1930 yılında Sırp Ortodoks Kilisesinin Gavrilo Doziç'in başkanlığında bir heyet ile başbakan Zivkoviç'i (yeni patriğin seçimi ve Sırp Ortodoks Kilisesi kanunu için) ziyaret ettiklerinde bu iki isim arasında çok sert geçen bir tartışma yaşanmıştır. Bu tartışma birleşik Yugoslavyacılığın dini kurumlara yönelik tutumunun algılanması ve kilisenin devlet ve milletteki kendi konumunu nasıl algıladığını anlamak için önemli bir örnektir. Zivkoviç'in heyeti karşılamaadaki tavrının Doziç tarafından eleştirilmesi ve aralarında birkaç atışmadan sonra Zivkoviç'in şu cümleleri ile devam etmiştir:

“...tekrar yüce kişiliğiniz tarafından kralın hükümet başkanına karşı yaptığınız eleştirilerin sizde kalmasını rica ediyorum, çünkü bunu haketmedim. Ben her hangi bir işi ayrıcılığa tutmadan devletin tüm işlerini yürütmem gerekiyor. Sırp Ortodoks Kilisesine göre de Sırp Ortodoks kilisesinin tabi olduğu kanunlara da tabi olan diğer dinlerde bulunmaktadır. Ben en ciddi şekilde tüm bunları gözetmem gerekmektedir. Bir başbakan devletin çıkarlarına uygun hareket etmelidir. Hele 6 Ocakta kralın büyük bir devlet adamlığı ve siyasi zekâsı ile yaptığı bildirisinin yeni Yugoslavyacılık ruhu ve Yugoslav düşüncesine ile tüm insanların aynı hak ve sorumluluklar ile tek bir milli kimliğe yani Yugoslavlılığa sahip olduğunu bildirmesinden sonra. Artık 6 Ocak öncesi gibi etnik düşünce ve farklı milliyetçi düşüncelerin devleti yıkmasına izin verilmeyecektir. Sırplar, Hırvatlar Slovenler eski isimlerinden vazgeçeceklerdir çünkü onlar tek bir kana ve tek bir milli dile sahiptirler. Bunların hepsi onların çıkarlarıdır... Buna göre bizim hükümetimiz 6 Ocak'ta kralın belirttiklerine göre politikalar uygulayacağız. Benim hükümetim kralın bildirisinde ifade ettiği milli birliği gerçekleştirmek için gereken her şeyi yapacaktır. Tüm bu belirttiklerimize karşı duruş sergileyenleri devletin düşmanı ve devletin çıkarlarına karşı gelenler olarak algılayacağız. Şu ana kadar anlattıklarım Sırp Kilisesi ve piskoposları için de

³¹¹ Milan, Mratinkoviç, “Ljubav prema kralju i otadzbini”, **Bratstvo**, S.1, 1932, s.29-33

³¹² Doziç, **a.g.e.**, s.31

geçerlidir onlarda kralın ve kralın atadığı hükümetin devlet ve millet politikalarına uymakla yükümlüdürler...benim sizden şahsi ricam, buna her hangi bir muhalefet yapmamanızdır çünkü bu hem krala hem de hükümetine karşı olarak algılanacaktır.”³¹³

Zivkoviç'i dikkatle dinleyen Doziç, Zivkoviç'in hiç beklemediği bir tepki koyarak yaşananları halka anlatmak ile tehdit edecektir. Bunun yanında birleşik Yugoslavyacılığı eleştirecek, kilisenin ne yapması gerektiğini hiç kimsenin anlatamayacağını ifade ederek çok sert bir tepki ile karşılık verecektir.

“ Sayın General, eğer siz böyle düşünceler ve aynı zamanda da böyle uyarı ve tehditlerle, ki hiçbir şekilde ne güçlüler ne de yerinde söylenmiş olarak algılanabilir, bize piskoposlar olarak paltolarımızı askılığa asmaktan ve sizin bize karşı ki tutumunuzu millete anlatmaktan başka bir şey kalmıyor. Sonra biz hep beraber milletin ne diyeceğini görmüş oluruz. Biz her hangi bir baskıya karşı başımız eğmeye hiç niyetimiz yok böyle bir şey yapmamız bizim çok utanmamıza neden olur. Biz böyle yapmakla anca bizden öncekileri bizim yolumuzu ve mücadelemizi utandırmış oluruz. Siz sayın general bugün bize Hükümet başkanı olarak Kilisenin piskoposlarının ve temsilcilerinin nasıl davranması gerektiğini dikte ediyorsunuz...bizim sizin düşüncelerinizi onaylamak istiyorsunuz...siz Sırp Kilisesinin temsilcilerine öğrenciler gibi ders veriyorsunuz bu sanki sizin öğretmen bizim öğrenci olduğumuz bir vaziyette hayati nasıl yönetmemiz ve davranışlarımızı nasıl değiştirmemiz ile ilgili bilgi verir gibisiniz.sizin bu tavsiyelerinizi biz hiçbir şekilde kabul edemeyiz. Biz küçük yaştan itibaren büyüklerimizden nasıl davranmamız gerektiğini ve onlara karşılıklı sorumluklarımızı öğrenmişizdir.”³¹⁴

Doziç ve Zivkoviç arasında geçen bu tartışma aslında hükümet ile Sırp Ortodoks Kilisesinin karşı karşıya geldiği ilk durum olarak kayda geçilebilir. Konkordat krizi esnasında hükümet başkanı olan Stojadinoviç, Zivkoviç'in çok üzerinde kilise tarafından bir baskı ve direnişle karşı karşıya kalacaktır. Bu tartışma ve Doziç'in Yugoslavyacılık ile ilgili fikirleri Sırp patrikliği seçimlerinde seçilememesinde büyük rol oynamıştır. Doziç iki saat süren tartışmanın ileriki aşamasında Yugoslavyacılık ile ilgili fikirlerini net bir şekilde ifade etmiştir. Zivkoviç'e hükümetin ısrarla üzerinde durduğu Yugoslavyacılık anlayışına anlam veremediğini, kimin Yugoslav olmak isterse olabileceğini bunu ne Sırp'ların ne de kilisenin engellemeyeceğini belirtmiştir. Buna ek olarak Sırp'lar ve kilise ile bunu tartışmanın bir anlamı olmadığını önce Hırvat kardeşlere bu politikayı kabul edip etmeyeceklerinin sorulması gerektiğini belirtmiş ve zorla da hiçbir şey

³¹³ Doziç, a.e., s.35-36

³¹⁴ Doziç, a.e., s.36

getiremeyeceklerini, bunun sonucunda devlete hayal kırıklığı ve acı tecrübeden başka hiçbir şey kalmayacağını belirtmiştir.³¹⁵

Birleşik Yugoslavyacılık konusunda eleştirilerini daha da artıran Doziç, Sırplık noktasında kilisenin ne denli hassas olduğunu gözler önüne sermiştir. Ona göre bu şartlar altında Sırpların gelecekte dedelerinin asırlarca mücadele verdikleri slogan üzerinde kalmaları gerektiğini belirtmiştir: *Za krst časni, slobodu zlatnu* (Haç ve altın özgürlük için). Bunun yanında Doziç Generale Sırpların Hırvatların ve Slovenlerin Yugoslavyacılığı kabul etmedikleri sürece Sırpların Yugoslavyalılık için Sırplıktan vazgeçmemeleri gerektiğini ifade etmiştir. Doziç, Yugoslavyacılığın her hangi bir gerçeklikten ziyade tamamen ütopya olduğunu, bu noktadan sonra Hırvatların da olmadığı bir Yugoslavyacılığın devlet ideolojisine dönüşmesinin sadece kendilerini kandırma ve aptallık olacağını belirtmiştir.³¹⁶ Bu anlamda Doziç'i destekleyici nitelikte makaleler Sırp Ortodoks çevrelerince hep yayınlanmıştır. Buna örnek olarak Miloş Parenta'nın çalışmaları verilebilir. Parenta çalışmalarında dinin önemi üzerinde durmuş, dinin rolünden ötürü Yugoslav millet inşa sürecinin kolay kolay başarılamayacağını ifade etmiştir. Ona göre aynı kan, aynı dil, aynı milli ruh olmasına rağmen kültürel farklılığın ve onun içindeki dini farklılığın bir millete dönüşmenin önünde en büyük engel olduğunu belirtmiştir.³¹⁷

Kral diktatörlüğünün yaşandığı bu dönem içinde kilise, yeni Sırp Ortodoks Kilisesi kanununa kavuşmuş bunun yanında yeni patriğin seçimine de şahit olmuştur. 1930 yılında yapılan seçimlerde kralın dostu olan Üsküp başpiskoposu Varnava Roşiç seçilmiştir. Patrik seçimiyle ilgili kanunun değiştirilmesi sonucu hükümetin seçimde yer alması ve seçime müdahalesi, hükümet ile kilisenin üst düzey yöneticilerini karşı karşıya getirirse de bu durumdan galip çıkan hükümet olmuştur. Doziç seçim heyetinin başkanı olarak kralın ve hükümetin kendi adayını belirleme durumundan ötürü seçimlerin geçersiz olduğunu iddia etmiştir. Seçimin sonucunda Varnava 45, Doziç 36, Petar 34, Nikolaj Velimiroviç 2 oy almış ve Yugoslav Krallığı

³¹⁵ Doziç, a.e., s.36

³¹⁶ Doziç, a.g.e., s.37

³¹⁷ Miloş Parenta, “ **Proslava dana ujedinenja**” Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije, S.23, 1935, s.359

Sırp Ortodoks Kilisesi Patriği Varnava seçilmiştir.³¹⁸ Varnava diğer üst düzey kilise mensuplarının aksine devlet ve kral ile iyi geçinmeye çalışmış, kral ve hükümetin Yugoslavyacılık politikalarına destek veren bir tutum izlemiştir. Bu noktada Varnava'nın bu tavrı siyasilerden tepki çekmiştir. Bunu en net şekilde ifade eden sürgünde olan Pribiceviç olmuştur. Ona göre Varnava ne inananların ihtiyaçlarını (cemaatin) giderebiliyordu ne de kilisenin devlet içindeki pozisyonunu iyileştirebiliyordu. Tamamıyla kralın ve birleşik Yugoslavyacılığın arkasına takılan bir politika izliyordu.³¹⁹ Varnava da ileriki yıllarda Konkordat yüzünden kral ile anlaşmazlığa düşecek ve Karageorgeviç hanedanı altında patrik olmanın Türklerin altında patrik olmaktan daha zor olduğunu ifade edecektir.³²⁰ Varnava'ya gösterilen tepkinin aksine rejime muhalif Davidoviç gibi Sırp siyasiler Gavriilo Doziç'e destek vererek onun milletin ve kilisenin çıkarlarına sahip çıktığını ifade etmişlerdir.³²¹ Bu aynı zamanda siyasilerin kilisenin etki gücünü kullanma adına yapılan ilk girişimlerden sayılabilir ki Zivkoviç'in bu durumdan endişe ettiği açıktı.³²²

Bu dönemde gündeme gelen ve bu dönemi etkileyen bir diğer gelişme de kilise ile devlet ilişkisinin belirlenmesi adına atılan adımlar olmuştur. 1929 yılında *Ministarstvo Vera* (Din Bakanlığı) kaldırılarak onun çalışmaları *Ministarstvo Pravde* (Adalet Bakanlığı'nın) bünyesinde kurulan Dinler Bölümüne devredilerek Yugoslavya'da din-devlet ilişkilerine yönelik farklı bir yöntem kullanılacağına işaretleri verilmiştir. Bu anlamda bu dönemde tüm dini gruplara yönelik hukuki düzenlemeler yapılmış, dini kurumların işleyişleri belirlenmeye çalışılmıştır. Sırp Ortodoks Kanunu ise yıllarca süren müzakerelerden sonra 1929 yılının Kasım ayında çıkartılmıştır. Kilise yönetimi 1931 yılında Sırp Ortodoks Kanununa göre çıkartılacak olan Sırp Ortodoks Kilisesinin tüzüğünün belirlenmesine dek mali konularda, eğitim alanında, kilisenin iç işleyişine devletin müdahalesi konusunda hem memnuniyetsizliğini belirtecek hem de hükümet ile görüşmelerde bulunacaktır.³²³ Bu noktada Gavriilo Doziç hem 1929 yılındaki kanuna hem de 1931

³¹⁸ Radiç, **Zivot u vremenima**, s.144

³¹⁹ Radiç, **a.e.**, s.144

³²⁰ Radiç, **a.e.**, s.145

³²¹ Doziç, **a.g.e.**, s.39

³²² Doziç, **a.g.e.**, s.34

³²³ Slijepçević, **a.g.e.**, s.564

yılındaki tüzüğe ilişkin eleştirilerine devam edecektir. Adalet bakanlığının Sırp Ortodoks Kilisenin tüzüğünü çıkartması, bunun yanında Kilisenin kendi işleyişiyle ilgili tüm düzenlemelerin Adalet Bakanlığının denetimine tabi olması ve Eğitim Bakanlığının kilisenin eğitim kurumlarının müfredatını belirlemesi Doziç'in eleştirdiği en önemli konular olmuştur.³²⁴ Fakat bu dönemde yine de kilise ve hükümet ile belli bir mücadeleden sonra belli başlı konuların sekülerleşme çerçevesinde devletten ayrıştığını ve kiliselerin kendi işleyişleri noktasında hukuki alt yapıyı oluşturdukları söylenebilir. Eğitim noktasında hem Ortodoks hem de Katolik kiliselerinin baskıları sonuç vermiş, ilkokullarda ve liselerde din eğitimi zorunlu hale gelerek eğitimci kilise çevrelerince belirlenmiştir.³²⁵ Bunun yanında bu dönemde elde edilen bir diğer kazanım da öğrencilerin dini örgütlenmelere üye olabilmeleri olmuştur.³²⁶

Kral diktatörlüğünün her iki kiliseye avantaj sağladığı diğer bir konu da din-devlet ilişkilerinin ayrışması sonucu kilise ile ilişkili örgütlenmelere izin vermiş olmasıdır. Aslında bu dönemde din, etnisite merkezli her türlü siyasal organizasyon yasaklanıp kapatılmış durumdaydı; fakat devletin kilise ile kurumsal ilişkisi, devletin böyle bir eylemi kiliseye de uygulamasına olanak sağlamıyordu. Kiliselerin bu dönemde gençlik örgütleri ile faaliyetlerini en üst noktaya çıkardıkları söylenebilir. Katolik kilisesinin gençlik örgütlenmelerine yönelik büyük bir yatırım yaptığını ve Hırvat milli kimliği ile Katolikliğin iç içe geçmesini sağlayan bir dizi faaliyette bulunduğu gözlemlenmektedir.³²⁷

1929 öncesi *Hrvatski orlovski savez* (Hırvat Katolik Kartalları) ile *Sokol* (devlet destekli) jimnastik genç örgütlenmeleri bu noktada Hırvat Katolikliği ile liberalizm ve dinlere karşı hoşgörü çerçevesinde birbiriyle rakip olan iki örgütlenme olarak değerlendirilebilir. Hırvat Katolik Kartalları 1929 sonrası *Krizarska organizacija* (Haçlılar Birliğine) dönüşerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Kilise çevreleri ile iç içe olan örgütlenme 1922 yılında XI Papa Pius'un Katolik eylemi

³²⁴ Radić, *Drzava i verske zajednica*, s.143

³²⁵ *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, S.15, 1930, s.225

³²⁶ *Zakon o Srpskoj Pravoslavnoj Crkve*, m.68

³²⁷ Sandra Prlenda "Young, Religious and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945", *İdeologies and National Identities: The case of 20th Century Southeastern Europe*, ed. John Lampe and Mark Mazower, Budapeste, CEU Press, 2004, s.88-94

kavramına göre hareketlerini belirlemiş ve temel hedefleri disiplin, maneviyat ve tek bir vücut olmuş bir grup rehberliğinde Katolikliğin liberalizme karşı zafer kazanmasını sağlamak olarak belirlemiştir.³²⁸ Haçlılar Gençlik Örgütlenmesi, vatan olarak Hırvatistan'ı daha doğrusu Büyük Hırvatistan'ı görmüşlerdir. Bu anlamda Hırvat ortaçağ kralları ile ilgili anma törenleri, bölgenin Katolikleştirilmesi gibi hedefler ile beraber Hırvat kimliğinin oluşmasına yönelik alternatif eğitim programlarının bu örgütte yer bulması³²⁹, hem Katolik-Ortodoks hem de Sırp-Hırvat ayrışmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Ortodoks kilisesinin Katolik kilisesine göre gençlik örgütlenmelerinde aktif olduğu söylenemez ve hatta bu anlamda Katolik kilisesinin yaptığı faaliyetlerden endişelendiği açıktı. Gavriilo Doziç'in Sırpçılığa dair yaptığı vurguları tekrar hatırlarsak bu dönem dini ve etnik özelliklerin ve referansların kaldırılmasına yönelik her türlü devlet aygıtının kullanılmasına rağmen milli tarihlerin ve bilincin, dini ve kültürel formda gün yüzüne çıktığı söylenebilir. Sonuç olarak 1930'lu yılların ortasından itibaren Yugoslav millet ve devlet inşa süreçlerinin ciddi bir şekilde tehdit altında olduğunu ve bu projenin başarısız olacağını söylemek pek de söylenilmeyecek bir durum değildi.

3.2.2. Sırp Ortodoks Kilisesinin Modernleşme ve Sekülerleşmeye Yönelik Eleştirileri

Bağımsızlık savaşları, Dünya Savaşı, siyasal birleşme ve en nihayetinde kiliselerin kurumsal olarak tek çatı altında toplanmaları; Avrupa'da iki asır boyunca devam eden gelişmeleri ve ortaya çıkan yeni siyasal, ekonomik, kültürel düzeni, SROK ve çevrelerinin tam manasıyla değerlendirmesi pek mümkün olmamıştır. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı öncesi bu konuda bazı cılız çıkışlar yaşanmışsa da (Andjelkoviç, Marjanoviç³³⁰) papazların eğitim düzeyinin bu noktada Batı'dan gelen yeni paradigmaya cevap üretmesi pek kolay değildi. Açıklamaya çalıştığımız tüm bu

³²⁸ Prlenda, a.e., s.86

³²⁹ Prlenda, a.e., s.94-95

³³⁰ Bkz. **Bölüm 2**, s.70

gelişmeler sonucunda kilisenin, Yugoslav devletinin seküler politikalarının etkisiyle birlikte, modernite ve sekülerleşme konularında çalışmalar yaparak tepkiler koymasına neden olmuştur.

Doğu Ortodoks düşüncesini geliştirmeye çalışanların bu dönemde modernleşme ile yüzleşmeye çalıştıklarını ya da modernitenin Ortodoks düşüncüyü gerici olarak nitelendirmesi sonucu buna karşı koymayı veya cevap üretmeyi çalıştığı söylenebilir. Modernite eleştirileri kabaca felsefi-ontoloji, kapitalizm ve devletin bürokratikleşmesi konularında gerçekleşmiştir. Rus düşünürlerin önderliğinde Sırp Ortodoks düşünürlerinin Modernite eleştirileri ise daha çok felsefe-ontoloji üzerinden rasyonalizm ve bireyciliğe yönelik olduğu söylenebilir.³³¹ Bu anlamda 1920'lerin başında Cedomir Marjanoviç'in bir kitabın önsözünde yaptığı tespitler buna örnek olarak verilebilir:

*“Hıristiyan dininin ruhu ile dünyada ve hayatta ifade edilen tüm eski düşünceler bilimin ve bilimsel felsefenin etkisine girmektedir ve yeni düşünceler pratikte bize kanıtladığı gibi her hangi bir güzel şey vaat etmiyorlar. Dinin yerini bilim, maneviyatçılığın yerini maddecilik, demokrasinin yerini sosyalizm veya komünizm almaktadır. Aynı şekilde idealizm materyalizmin ve fedakârlık da bencilliğin gerisinde kalmaktadır. Tüm bunlar daha sonra hayatta bizlerin önüne yolsuzluk, anarşi, şüpheciliğin sonucu olarak cinayetler, diktatörlükler ve terör olayları ile çıkmaktadır.”*³³²

Açıkça görüldüğü gibi modernitenin sonucu ortaya çıkan gelişmelerin dini, ahlaki geriliğe sebep olduğu ifade edilirken Batı eleştirisi yapıldığı da gözlemlenmektedir. Yugoslav millet inşa sürecinin sekülerleşme çerçevesinde ilerlemesini aynı şekilde modernleşmenin her geçen gün hem devlet kurumlarını hem de toplumsal ilişkileri belirlemesi, Sırp Ortodoks Kilisesinin hem de Katolik kilisesinin sekülerleşme ve insanların Hıristiyanlıktan uzaklaşması gibi korkularının olduğunu göz önüne serer. Modernleşmenin sonucu olarak gelen tüm bu gelişmelere karşın ne yapılabilirdi? Bu sorulara Ortodoks düşüncesi ile uğraşan Rus teologlar cevap üretmeye çalışmışlardır. Üretilen cevaplar iki ekolü ortaya çıkartmıştır. Biri Sergey Bulgakov'un önderliğinde kilisenin modernleşmesi ve çağın gerekliliklerine cevap üretebilecek yapıya dönüşmesini talep eden Rus teoloji ekolü ile diğeri Bizans

³³¹ Kristina Stöckl, “Modernity and its critique in 20th century Russian Orthodox thought”, **East European Thgout Studies**, 2006, s.248

³³² Cedomir Marjanoviç, **İzbacivanje veronauke iz nasih gimnazija**, Belgrade, St. Sava, s.192

teoloji ekolünü yeniden değerlendirerek ve yorumlayarak modernleşmeye cevap üretmesi gerektiğini savunan Neo Patristik ekoldür.³³³ Sırp Ortodoks Kilisesinin bazı düşünürlerinin Rus teologu olan Bulgakov'un tespitleri üzerinden bir yol izledikleri görülmektedir. Bulgakov'a göre kilise tüm modernleşme ve sekülerleşme hamlelerin getirdiği olumsuzluklara karşın toplumda aktif bir rol alarak bu olumsuzlukları minimize edebilir. Bunun gerçekleşmesi için de kilisenin kendisini reforma tabi tutmasını veya modernleşmesi³³⁴ gerektiğini belirtmiştir.

Sırp Ortodoks Kilisesi bu anlamda modernleşmenin felsefi-ontolojik ve kurumsal sonuçları ile daha çok ilgilendiğini belirtmek gerekir. Bu gibi konuların kendi konumunu etkilemesi kilisenin bu konular üzerinden tepki koymasına neden olmuştur. Yugoslavyacılığın savunucularının birçok sekülerleşme modelini destekledikleri açıktı. Bazıları kurumsal düzeyde kilisenin toplumda görünürlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemeler içinde iken bazıları da dinin toplumdan tamamıyla kaldırılması gerektiğini savunmuşlardır. Kiliseler tüm bu süreçlerin yavaş yavaş farkına vardıklarını bunları mücadele alanı olarak belirlediklerini ve belli başlı konularda kendi pozisyonlarından geri adım atmayacaklarını ifade etmeye başlayacaklardır. Ateizm, materyalizm, tanrısızlık, kiliselere yönelik propagandalar kiliselerin kendilerine yönelik tehdit olarak tanımladıkları durumlarıdır.³³⁵

Kilisenin sekülerleşme politikalarına verdiği tepki iki örnek ile irdelenmeye çalışılacaktır. Biri eğitim ile ilgili düzenlemelerde verilen tepki diğeri de kilisenin konumuna yönelik yapılmak istenen düzenlemelere karşı verdiği tepkidir. Önceki bölümde hem Katolik kilisesinin hem de Ortodoks kilisesinin ciddi baskıları sonucu dini eğitimin ilkokul ve liselerde zorunlu hale getirildiği belirtilmişti. Bu süreçte mecliste tartışmaların yaşandığını, bazı seküler ve Yugoslav millet inşa sürecinin destekleyicisi olan milletvekillerin bu konu ile ilgili düzenleme getirmek istediklerini ve fikirlerini açıkça ifade etmelerini söylemek gerekir. Bunlardan biri de Kiriloviç'tir. Ona göre okulların müfredatından din eğitimi çıkartılmalı onun yerine dinler tarihi eklenmelidir. Çünkü farklı inanç gruplarına sahip devletin, okullarda dini eğitim

³³³ Stöckl, a.g.e., s.251

³³⁴ Stöckl, a.g.e., s.249-252

³³⁵ Miloş Parenta, "Opasnosti za pravoslavlje", *Glasnik Srpske Pravoslavne Patriarşije*, S.12, 1927, s.180

vermesi Kriliovic'e göre devletin bütünlüğü ve milletin birliği için tehdit oluşturan bir durumdu. Kilise çevreleri kendi yayın organlarından Kirilovic'in önerilerine karşı çıkan yayınlar yapmışlardır. Aleksandar Zivanovic bu anlamda Kirilovic'in önerilerinin yanlışlığına dair bir makale yayınlamıştır. O yazının başında Sırp Ortodoks Kilisesinin ve onun temsilcilerinin Yugoslav devletinin birliğini desteklediklerini belirterek tüm etnik ve siyasi farklılıkların ortadan kaldırılmasının yanlış olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında okul müfredatlarından din eğitiminin kaldırılmasının her hangi bir soruna çözüm üretemeyeceğini tam tersine gençlerin ahlaklarını bozacağını belirtmiştir.³³⁶

Bir diğer örnek kilisenin aktivitelerinin sınırlanmasına yönelik Yugoslav Milli Partisi üyesi olan Nikola Keseljevic'in 1933 yılında parlamentoda verdiği öneridir. Slijepcevic'in de Sırp Ortodoks Kilisesi tarihi adlı eserinde üzerinde durduğu öneri kilisenin sosyal hayattaki görünümünü sınırlamak ve tüm faaliyetlerine kısıtlayıcı tedbirler getirmeyi içeriyordu. Dini kurumlara ait tüm hastaneler, sosyal kurumlar, okullar devletin eline geçmeli, resmi evlilik zorunlu hale gelmeli, papazlar "normal" insanlar olarak değerlendirilmeli³³⁷ gibi önerileri içermekteydi. Keseljevic'in bu önerileri kralın başlangıçtaki politikalarının üzerinde bir sekülerleşmeyi içerirken; aynı zamanda bu dönemde kiliselerin toplumdaki görünürlüğünün artması, siyasi olaylara müdahil olması, kiliselerin milli sembol olarak görülmesine tepki olarak hazırlandığı da ifade edilebilir. Keseljevic'in bu önerisine kiliseler sert bir açıklama ile karşılık vermişlerdir: "Kiliseye bu denli bir bakış açısı devletin ve toplumun komünizm düzenine sadece bir adım ötede olduğunu ifade etmektedir."³³⁸ Katolik kilisesi de bu öneriye sessiz kalmayacaktır kendi pozisyonunu koruma adına elinden geleni yapacağını ve buna hazır olduğunu belirtmiş Ortodoks kilisesinin aksine bu öneriye Hür masonlar kulübü ile ilişkilendirmiştir.³³⁹

Sırp Ortodoks Kilisesi kendisine yönelik bu girişimleri küresel sekülerizmin sonucu olarak algılamış bu noktada yıllarca süregelen kendi argümanlarını da

³³⁶ Aleksandar Zivanovic, "Da li se predavanje nauke o veri ostaje sveštenicima?", **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.22, 1926, s.344

³³⁷ Djoko Slijepcevic, **İstoriya Srpske Pravoslavne Crkve**, s.570

³³⁸ **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.15-16, 1933, s.250

³³⁹ Dr. A.J., "Povodm dvoju zakonoskih predloga u Narodnij skupštini" **Katolički List** S.9 1933, s.90-91

dillendirmeye başlamıştır. Parenta bu noktada Ortodoks kilisesinin doğasının özel alana sıkıştırılıp ve sadece kişilerin özel hayatları ile sınırlandırılmasının mümkün olmadığını, kilisenin devlet ve devletin kurumları ile birleşmeyeceğini fakat aynı şekilde tamamıyla da ayrıştırılamayacağını belirterek³⁴⁰ Ortodoks kilisesinin devlet ile ilişkilerinde Bizans Ortodoks kültürünün ürettiği senfoni (ahenk) metaforu ile yürütüleceğini belirtmiştir. Parenta diğer bir makalesinde ortaya attığı iki kavram ile sekülerleşmeyi eleştirmeye devam etmiştir. Klerikalizm -kilisenin politikaya nüfus etmesi- ile yanlış liberalizm, yani dinin ve kilisenin toplumdan uzaklaştırılması ve sadece bireylerin özel alanına indirgenmesinin kiliseye yabancı iki durum olduğunu belirtmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesinin bu iki durumu asıl üretmediğini ve bu iki durumun oluşması için çabalamadığını belirten Parenta, Sırp Ortodoks Kilisesinin toplumsal görünürlüğünün doğal bir süreç olduğunu ve bunun siyasal hayatın içinde olmayı ifade etmediğini belirtmiştir. Buna ek olarak ne klerikalizmin ne yanlış liberalizmin ne de sekülerizmin Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırbistan için mümkün olmadığını belirtmiştir.³⁴¹

Sırp Ortodoks Kilisesinin sekülerleşme ve kilisenin toplumdan uzaklaşmasına tepki vermesinin bir diğer nedeni de kendisini Ortodoksluğun son kalesi olarak görmesidir. Bolşevik devrimi ile beraber 1920'lerde krallığın içinde bu devrimden kaçan çok sayıda papaz ve Ortodoks teologları bulunmaktaydı.³⁴² Sırp kilisesi ile ciddi bir ilişkiye girecek olan bu papaz ve teologlar, Sırp Ortodoks Kilisesine yeni bir soluk yaşatmışlardır. Bunun yanında korunmacı refleks ile de zamanın Ortodoks dünyasının bütünlüğünü korumak ve Ortodoksluğun misyonunu dünyada garanti altına almak³⁴³ gibi bir hedef içerisinde olan papazların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sırp Ortodoks Kilisesi ve çevrelerinin, devletin sekülerleşme eğilimlerinden ötürü, kilisenin konumunu, kilisenin milletin koruyucusu olma niteliğini

³⁴⁰ Miloş Parenta, "Crkvena Politika", **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.2, 1928, s.21

³⁴¹ Miloş Parenta "Klerikalizm i liberalizm", **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S..21, 1925, s.327

³⁴² Detaylı bilgi için Bkz. Klaus Buchenau "Just as Real Life Brithers: Serb-Russian Contacts in the Ecclesiastical Academy of Kiev (1850-1914) and in Orthodox Schools of interwar Yugoslavia (1920-1941)" **Tokovi İstorije**, S.3-4, 2005, s.54-66

³⁴³ Miloş Parenta, "Opasnosti za pravoslavlje", s.180

kaybetmemesini sağlayacak adımlar ve çözüm yolları üretmeye çalıştıkları söylenebilir. Bu çalışma alanları milli entelijansiyanın oluşturulması, eğitim ve gençlik örgütleri olarak belirlendiği ifade edilebilir. Kilise entelejiyansiyanın daha çok etnik ve siyasal düzlemde kendine yer edindiğini, eğer dindar ve Ortodoks dünya görüşünü destekleyecek entelektüeller yetiştirilir veya oluşturulur ise, bunların hem kiliseyi hem de Ortodoks kültürünü koruyacaklarını düşünmüştür. SROK'un resmi yayın organında yer alan bir makalede entelejiyansiya ile birlikte tek amacın Ortodoks kamuoyunu³⁴⁴ oluşturmak olduğu ifade edilmiştir. Bir diğer çalışma alanı olarak görülen eğitim, kilisenin hem gençler üzerindeki etkisini hem de milli Ortodoks kültürü ve düşüncesini üretecek entelektüellerin yetişmesini sağlayacak önemli bir çalışma alanıydı. Bu anlamda kilisenin bunları gerçekleştirmesi için elinde önemli bir araç bulunmaktaydı: 1920 yılında Belgrad Üniversitesinde kurulan Teoloji fakültesi.³⁴⁵ 1930'ların sonunda kilisenin siyasal olaylara karışmasındaki önemli teorik arka planı oluşturacak kadroyu yetiştiren bu fakülte ayrıca yıllarca Sırp Ortodoks kilise mensuplarının Rus okullarında eğitim görme durumunu da asgari düzeye çekmiştir.

1930'ların en önemli dergilerinden biri olacak Svetosavlje, Sırp Ortodoks Kilisesinin eğitim alanında yaptığı önemli girişimlerin sonucunda ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde gençlerin makalelerinin yayınlanacağı bu dergi, millet ve kiliseyi birleştirecek olan teorik alt yapının üretilmesini sağlayan çalışmalara imza atacaktır. Slijepçević, Vasilije Kostić gibi gençlerin ilham aldıkları isimler o dönemin önemli Sırp Ortodoks Kilisesinin mensupları olan Najdanoviç, Velimiroviç gibi teologlar olacaktır.³⁴⁶ Bu genç isimlerin oluşturduğu bu hareket ileride Aziz Sava kişiliğinde Sırpılığı ve Ortodoksluğu iç içe geçirecek bir düşünceyi üretecektir.

³⁴⁴ "Da li imamo pravoslavno javno misljenje?" ,” Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije, S.15-16, 1933, s.251

³⁴⁵ Slijepçević, **İstoriје Srpske Pravoslavne Crkve.**, s.572

³⁴⁶ Slijepçević, **a.e.**, s.17

3.2.3. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Rakip İdeolojiler

İki dünya savaşı arası dönemde Sırp Ortodoks Kilisesinin sekülerleşme ile mücadelesinin dışında 1930'ların başında daha da alevlenerek devam edeceği rekabet alanları bulunmaktaydı. Bu dönemde Hırvat Katolik kilisesi ile *Bogomoljacki pokret* adı altında Sırp topraklarından çıkan yeni-Protestan hareketi SROK'un en çok dikkatini çeken kurum ve hareket olmuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi ile Katolik kilisesi arasındaki rekabet iki dünya savaşı arasında yaşanan en ciddi kurumlar arası rekabetlerden biri olmuştur. Sırp-Hırvat sorununun bir parçası olan bu rekabet, 1930'ların ikinci yarısında siyaseti etkileme-şekillendirme gücüne de sahip olmuştur. *Glasnik* dergisinde bu konuyla ilgili Sırp Ortodoks Kilisesi mensuplarının makaleleri ve SROK'un resmi görüşlerinin yayınlandığı görülmektedir. Yayınlanan bir makalede, Katolik Kilisesinin gerçek-hakiki bir kilise olmadığı ve aynı zamanda dost bir kilise de olmadığını belirtilmiştir³⁴⁷. Makalenin devamında yazar, "her ne kadar Patriğin kiliseye karşı hoşgörülü davrandığını ifade etse de bizler Roma'nın barbar istilasına ve manevi saldırganlığına karşı savunmacı bir pozisyondayız."³⁴⁸ şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesi Katolik kilisesinin milliyetçi ayrılıkçılığa destek verdiğini ve bunu ürettiğini, aynı zamanda ortak Yugoslav devletinin destekleyicisi olmadığına dair her daim eleştiride bulunmuştur.³⁴⁹ Katolik kilisesinin de Sırp Ortodoks Kilisesini aynı düzlemde eleştirdiği açıktır. Onlara göre Ortodoks kilisesi merkezi hükümet tarafından maddi-manevi desteklenen ve Sırp asimilasyonunun uygulayıcısı bir kurum içerisinde faaliyet gösteren bir kurumdur. 1933 yılındaki Aziz Sava kutlamalarının eğitim kurumlarında zorunlu hale getirilmesi Katolik kilisesinin bu söylemi daha gür bir şekilde dile getirmesini sağlamıştır.³⁵⁰ Kitle hareketlerinin en önemli örneklerinden biri de *Bogomoljacki pokret* hareketi olmuştur. Sırp topraklarından dini bir hareket olarak çıkan hareket, zamanla Sırp topraklarında geniş bir üye kitlesine ve önemli bir etki alanına sahip olacaktır. 1925 yılında kaleme alınan bir makalede hareket anlatılmaya çalışılmıştır. Yazara göre hareket tamamıyla ahlaki, dini bir karaktere

³⁴⁷ Dionisije Jeromonah, "Velike stvari u sitnim vremenima" **Glasnik Srpkse Pravoslavne Patrijaršije**, S.24, 1932, s.379

³⁴⁸ Jeromonah, **a.g.e.**, s.380

³⁴⁹ "Tri konjaka iz apokalipse" **Glasnik Srpkse pravoslaven Patrijaršije**, S.8, 1933, s.121-123

³⁵⁰ Ante J. Bauer, "Katolička djeca i svetosavska zabava", **Katolički List**, S.11, 1933, s.130

sahip olup her hangi bir siyasi program dahilinde eylemde bulunmamaktaydı. Temel gayeleri Savaş ve Özgürlük sonrası kendilerini Tanrı'ya adama düzeyine tekrar yükseltmek olduğunu belirtmişlerdir.³⁵¹ Velimiroviç, Slijepçević gibi isimlerin hareketin içinde yer almış isimler olarak Bogomillerin Sırp Ortodoks Kilisesine karşı faaliyette bulunmadıklarını, onun içinden çıkan bir hareket olduğuna dair çalışmaları ile kiliseyi ve çevrelerini ikna etmeye çalıştıkları görülmektedir.³⁵² Kilise kendi iç sorunları ve devletin yapısından kaynaklanan sorunlardan ötürü sosyal faaliyetlerin ne denli önemli ve büyük etkiye sahip olduğunu bu hareketten anlayacaktır. İleriki dönemde bu hareket Ljotić'in ZBOR partisi ile kesişerek dinin ve milletin iç içe geçmiş yapısına ilginç bir örnek oluşturacaklardır.

³⁵¹ Milan Bozoljac, " *Bogomoljac-svešteničkoj skupštini*", **Hriscianski Zivot**, 1925, s.398

³⁵² Nikolaj Velimiroviç, " *Ne Odbacujte ih. Jedna napomena sveštenicima*" **Srpkse Pravoslavne Patrijaršije**, S.5, 1921, s.273; Djoko Slijepçević, " *İntelegencija i narod*" **Hrisciansko Misao**, S.1, 1936, s.2

BÖLÜM IV

KİLİSENİN SİYASİ ALANA DAHLİ VE MİLLİYETÇİLİK İLE ETKİLEŞİMİ, 1934-1941

1. SİYASAL UZLAŞMA VE ÇIKMAZLAR

1.1. Kral Aleksandar'ın Ölümü ve Sonrası

9 Ekim 1934 yılında Marsilya'da gerçekleşen suikast iki dünya savaşı arasında kurulan Yugoslavya Krallığının siyasal ve sosyal tarihinde önemli kırılmaların yaşanmasına kapı aralamıştır. Suikast, krallığın iç siyasal yapısının ve uluslararası sorunların ürettiği durumların sonucu olarak meydana gelmiştir. Ante Paveliç'in liderliğindeki Hırvat Ustaşa örgütü, Makedonya'nın bağımsızlığını talep eden IMRO-Vnatreşna Makedonska Revolucionerna Organizacija (Makedonya İç Devrimci Örgütü) ve başta İtalya gibi ülkelerin bu suikaste dolaylı veya doğrudan katkıları olmuştur.³⁵³ Kral Aleksandar'ın ölümü ile sonuçlanacak olan Marsilya ziyareti, krallıktaki siyasal gelişmelerinin hem muhtevasını değiştirmiş hem de siyasete yeni isimlerin girmesini sağlamıştır. Kralın ölümü Yugoslavya Krallığında büyük şok etkisi yaratırken son cümlelerinin "Yugoslavya'yı kurtarın" olması, kısa dönemde olsa siyasetçilerin ve halkın tek vücut haline gelmelerini sağlamıştır.

Kralın ölümüyle birlikte ortaya çıkan temel anlaşmazlıklardan biri ülkeyi kimin yöneteceği olmuştur. Kral Aleksandar'ın oğlu olan Petar'ın 11 yaşında olması bu konunun sorun haline dönüşmesinin temel nedeniydi. Anayasaya göre naibin

³⁵³ Suikasti gerçekleştiren eski bir IMRO üyesi iken ona yardım eden üç kişi Ustaşa örgütündendi. Ustaşa örgütü iki dünya savaşı arasında İtalya ve Mussolini ile olan ilişkileri aşıkardı. Hırvat mili kimliği, Katoliklik ve faşistlik bu örgütün önemli unsurlarındandı. IMRO ise Makedon ve Bulgar kimliğinin ortasında kalmış iki dünya savaşı arasında krallığın politikalarından memnun olmayan bombalama gibi terör faaliyetleri içinde olan bir örgüttü. Bu konunun uluslar arası boyutunda olduğunu söylememiz gerekmektedir. İtalya ve Almanya Fransa ve İngiltere'nin Yugoslavya üzerindeki çıkarları suikaste neden olmuştur. bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için: Mark Biondich, "Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918-1945", **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2007; İvo Goldstein, "Ante Paveliç, Charisma and National Mission in Wartime Croatia", **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2006; James Frussetta, "Common Heroes, Divided Claims: IMRO Between Macedonia and Bulgaria", **Ideologies and National Identities: The case of 20th Century Southeastern Europe**, ed. John Lampe and Mark Mazower, Budapest, CEU Press, 2004

belirlenmesi gerekmekteydi. Ancak Kral Aleksandar'ın evraklarının içerisinde bulunan ve acele ile yazıldığı anlaşılan vasiyetine göre naip değil naipler mevcuttu. Bu diğer bir ifadeyle, naip heyetinin kurulmasını öngörüyordu. Naip heyeti için Aleksandar'ın belirlediği kişiler Kral Aleksandar'ın yeğeni Paul Aleksandar, eğitim bakanı Radenko Stankoviç ve Savska banovinanın valisi İvo Peroviç'ti.³⁵⁴ Aleksandar'ın yeğenin dışındaki üyelerin çok tanınmaması naibin General Zivkoviç'in desteğiyle birlikte Paul Aleksandar olmasının yolunu açmıştı. Paul Aleksandar eğitimini İngiltere'de almış siyasi olaylara karışmamış ve nazik kişiliğiyle tanınan bir kişilikti. Fakat kendisini hem iç sorunların hem de her geçen gün tansiyonu artan dış sorunların ortasında bulmuştu. Paul Aleksandar hâkimiyetinde geçen yıllar Kral Aleksandar'ın birleşik Yugoslavyacılığının tamamıyla ortadan kalktığı yıllar olacaktır.

Kral Aleksandar'ın ölümünden sonra iki ay boyunca Nikola Uzunoviç hükümetin başında kalacaktır. Naip Prens Paul'un ülkenin sorunlarına eski dönemdeki siyasetçileri arkada bırakarak yeni politikalar üretmek istemesi, hükümet başkanı olarak eski dış işleri bakanı ve Kral Aleksandar'ın "Yugoslavya'yı kurtarın" isteğini ülkeye anlatan Radikal partinin muhalif ismi Boguljub Jevtiç olmuştur. Jevtiç ve Prens Paul'un hedefi Hırvat sorununa bir çözüm getirerek ülkenin Kral Aleksandar dönemindeki Yugoslav kimliği inşa sürecinin baskıcı yönlerini hafifletmekti. Jevtiç birleşik Yugoslavyacılığın hafifletilmesi taraftarı iken merkezi yapıdan ve Yugoslavya fikrinden vazgeçmeyen bir siyasal duruşu bulunmaktaydı.³⁵⁵ Jevtiç her ne kadar farklı siyasi partilerden gelen milletvekilleri veya üyeleri bir araya toplayıp hükümeti kurmuş olsa da demokratik rejimi talep eden muhalefetin oluşmasını engelleyememiştir. Ancak birçok farklılığı içinde barındıran muhalefetin Kral Aleksandar sonrası siyasal hayat ile ilgili önermeler noktasında ortak bir noktaya varması 1938 yılını bulmuştur.

³⁵⁴ Başbakan Nikola Uzunoviç vasiyetin gerçekliği, Sırp Ortodoks kilisesinin ise kendi üyelerinden birinin naip olmaması noktasında itiraz ettiğini belirtmek gerekir Kral Aleksandar'un vasiyetinin ile ilgili yapılan çalışmalara bkz: Miloş Mişoviç, **Zatamnjena istorija. Tajna testamenta kralja Aleksandra I smrt patrijarha Varnave**, Belgrade, Sloboda, 1994

³⁵⁵ Dragnich, **First Yugoslavia**, s.101

Hırvat sorununun ülkenin en önemli sorunu olduğu noktasında Prens Paul'un kuşkusu yoktu bu anlamda ilk girişimi Maček'i hapisten çıkarmak olmuştur. Maček ile Prens Paul'un görüşmeleri 1930'ların ikinci yarısından itibaren Yugoslavya Krallığının siyasal tarihini şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Jevtiç, rejimin bir nebze liberalleşmesi için ekonomik alanda yaşanan olumlu gelişmeleri arkasına alarak Mayıs 1935 yılında seçimlerin düzenlenmesine karar vermiştir. Fakat bu karar seçimlerden bir ay sonra onu hükümet başkanlığından edecektir. Mayıs 1935 yılındaki seçimlerde Jevtiç'in listesi oyların %60'ını alırken Maček liderliğindeki Birleşmiş Muhalefet bloku (Hırvat Köylü Partisi, Bağımsız Demokratlar, Demokrat parti, Çiftçi Partisi) listesi ise %37 oy alarak kimsenin beklemediği bir başarıya ulaşmıştır.³⁵⁶ Prens Paul Maček'in bu kısa dönemdeki başarısından rahatsız olacak ve bunun sorumlusu olarak Jevtiç'i görecektir. Ona göre Jevtiç'in Sırp, Hırvat ve Sloven kimliklerini reddedip sadece Yugoslav kimliği üzerinden politika izlemesi Maček liderliğindeki muhalefetin oylarını artırmaya neden olmuştur. Bunun yanında Jevtiç'in siyasi liderlik ve hatiplik noktasındaki meclis tartışmalarında gösterdiği zaafiyet hem kendi kabinesindeki arkadaşlarının hem de Prens Paul'un tepkisine yol açarak kendisi hakkında güvenin kaybolmasına neden olmuştur. 1935 yılının Haziran ayında Prens Paul'un girişimleri ile birkaç bakanın istifa etmesi sonucu Jevtiç başbakanlık görevinden ayrılmış yerine ise maliye bakanı Milan Stojadinoviç atanmıştır.³⁵⁷

1.2. Hırvat Sorununun Çözümü

Birinci Yugoslavya döneminde 1935-1938 yılları Stojadinoviç dönemi olarak adlandırılır. Bu dönem din, devlet ve millet ilişkilerinde yeni bir dönemi aralarken, Hırvat sorununda reel Yugoslavyacılığın ön plana çıkmasını, siyasetin milli ideolojilere göre tekrar şekillenmesini, Sırp muhalefetinin etkisini artırmasını, Hırvat sorununun çözümüne ilişkin bir dizi görüşmenin yapılmasını ve aynı şekilde uluslararası krizlerin bölgeyi yavaş yavaş etkilemesini içerir.

³⁵⁶ Lampe, *Yugoslavia as History*, s.174

³⁵⁷ Dragnich, *The First Yugoslavia*, s.100-102

Stojadinoviç 1935 yılının yaz aylarında Sırp Radikal Partisi, Sloven Halk Partisi ve Yugoslav Müslüman Örgütünün kurduğu Yugoslav Radikal Birliği (JRZ) etrafında hükümetini şekillendirmiştir. Kurduğu hükümeti dört ayaklı sandalyeye benzeten Stojadinoviç, uçayağın oluşturulduğunu tek eksikliklerinin Maçek liderliğindeki Hırvat Köylü partisinin olduğunu belirtmiştir.³⁵⁸ Stojadinoviç ülkenin siyasal istikrara kavuşması için Maçek ile işbirliği yapılması gerektiğinin farkındaydı ve bu duruma ulaşılabilmesi için başbakanlığının ilk dönemlerinde eski rejimin yasakçı zihniyetinden kurtulmak adına birçok siyasal yasaklıyı cezaevinden çıkarmış, siyasal partilerin ve dini kurumların faaliyet alanlarını genişletmiştir.³⁵⁹ Stojadinoviç'in Hırvat sorununa bakış açısı Jevtiç'e göre farklıydı, milli kimliklerin tanınması ve yerel yönetimlerin güçlenmesi gerektiği fikrini savunsa bile Stojadinoviç en nihayetinde merkezi hükümetin en ateşli savunucularından biriydi. Bu anlamda Maçek ile milli kimliklerin tanınması noktasında uzlaşacağı açıkken federal devlet yapılanmasına karşı çıkacağı da aşikârdı. 1936 yılında yaptığı bir konuşmada 1931 anayasasının destekleyicisi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında yaptığı açıklamada tüm vatandaşların eşitliği ilkesiyle milli birliğin sağlanması gerektiğini savunmuş, birleşik Yugoslavyacılığın ideolojisini dışına çıkararak ülkede Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin milli kimliklere ve geleneklere sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁰

Maçek liderliğindeki Hırvatlar ise kurucu meclisin oluşturulup anayasansın değiştirilmesi ve federal devlet yapısının oluşturulması noktasında ısrarlarını sürdürmüşler ancak hem Stojadinoviç'in hem de naip Prens Paul'un bu konuda taviz vermeleri pek mümkün gözükmemiştir. Prens Paul ve Stojadinoviç'in bu dönem Maçek ile bir dizi görüşme gerçekleştirmişse de taraflar pozisyonlarından geri adım atmamışlardır. Prens Paul Hırvat sorununun anayasal değişiklik ile mümkün olmadığını söylerken kademe kademe sorunun çözümünden yana olduğunu belirtmiştir.³⁶¹

³⁵⁸ Milan Stojadinoviç, **Ni rat, ni pakt: Jugoslavija izmedju dve rata**, Buenos Aires, Eleconomista, s.303

³⁵⁹ Dragnich, **a.g.e.**, s.104

³⁶⁰ Dragnich, **a.e.**, s. 117

³⁶¹ Djokiç, **Elusive Compromise**, s.106-118

Maček bu görüşmelerden sonra kraliyet ve hükümet ile uzlaşmanın mümkün olmadığını görmüş, pragmatist bir siyasetçi olarak yüzünü Sırp muhalefetine çevirerek Hırvat sorununun çözümüne yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu konuya geçmeden önce Stojadinoviç döneminin en önemli olaylarından birine değinmek gerekir. İntegral Yugoslavyacılık fikrinden vazgeçmeye başlayan krallık yöneticileri, milli kimlikler üzerinden yeni bir devlet inşa sürecini oluşturmaya çalışmışlardır. Bu noktada milli kimlikler dini ve kültürel farklılıkları ortaya çıkarmıştır. Hırvat sorunun bir ayağı olan Katolik kilisesinin Roma ile ilişkilerinin düzenlenmesi, Stojadinoviç döneminde çözülmeye çalışılmıştır. Fakat Sırp Ortodoks Kilisesinin liderliğinde oluşan cephe bu konuya karşı büyük bir direnç oluşturmuştur. 1934 sonrası din, devlet ve millet ilişkilerinde Sırp Ortodoks Kilisesinin diğer dönemlere göre çok farklı bir konum aldığını, Hırvat sorununun özerklik çerçevesinde çözümlenmesine de ciddi şekilde muhalif olduğunu ifade etmek gerekir. Bu dönemde Sırp Ortodoks Kilisesinin (SROK'un) hem siyasete dahil olduğunu hem de Sırp milleti ile Ortodoksluluğu birbirine bağlamaya yönelik çalışmalar yaptığını belirtmek gerekir. Bu anlamda Hırvatlara özerklik statüsü ile çözülecek olan Hırvat sorunundan önce Katolik kilisesinin devlet içindeki konumunu belirleyen anlaşma Yugoslav tarihinde Konkordat krizi olarak kayda geçmiştir.

1.2.1. Konkordat Krizi, 1935-1937

1935 yılının Haziran ayında hükümet ile Vatikan Yugoslav Krallığındaki Katolik kilisesinin konumunu düzenleyen bir anlaşmaya imza atmışlardır. Anlaşma her ne kadar Stojadinoviç hükümetinin önüne önceki hükümetlerin çalışması olarak geldiyse de Stojadinoviç'in İtalya'ya yakınlığı, ve bu anlaşmanın Hırvat sorununun çözümüne ve Maček liderliğindeki Hırvat Köylü Partisinin etkisinin azaltmasına katkı yapacağından dolayı Stojadinoviç ve Prens Paul bu anlaşmaya sahip çıkmışlardır. Ancak iç ve dış siyasete yönelik önemli bir adım adan hükümet beklediğinden daha büyük bir muhalefet ile karşı karşıya kalmıştır.

Yugoslavya ile Vatikan arasındaki görüşmeler 1935 yılında sonuçlandıysa da görüşmelerin başlangıcı krallığın kuruluş aşamasına dek götürülebilir. Sırp Krallığı

ile Vatikan arasında 1914'te yapılan anlaşma, 1918 sonrası Krallığın şartlarına uygun olmadığından Katolik nüfusunun ve temsilcilerinin konumunu belirlemek adına hükümet ile Vatikan bir dizi görüşme yapmıştır. 1920'lerin ortalarında anlaşmaya yaklaşılmış olsa da Katolik kilisesinde Slav dilinin kullanılması ile ilgili çıkan tartışma ve Stejepan Radiç gibi siyasilerin anlaşmanın diğer maddelerine olan eleştirileri anlaşmayı rafa kaldırmıştır. Konu tekrar Kral Aleksandar'ın döneminde İtalya ile ilişkilerin geliştirilmesi noktasında gündeme gelmiş, kralın ölümünden önce büyük ölçüde anlaşılmaya varılarak tamamlanmıştır.³⁶² 1935 yılında Stojadinoviç, Aleksandar döneminden gelen bu anlaşmayı olduğu gibi kabul etmiş ve Adalet Bakanı Ljudevid Auer'i Roma'ya yollayıp metne imza atmasını sağlayarak yeni bir döneme kapı aralamıştır. 1936 yılının Kasım ayına dek anlaşma kamuoyuna açıklanmamıştır. Sırp Patriği Varnava'nın durumdan haberdar olduğunu, başlarda Kral Aleksandar'ın girişimi olduğundan ötürü Konkordat'a karşı olmadığını, fakat SROK'un üst düzey yöneticileri ile metni okuduktan sonra diğer yöneticilerin tepkilerinin etkisi ile muhalif bir pozisyon aldığını Gavriilo Doziç hatırlarında ifade etmektedir.³⁶³ 38 başlık etrafında şekillenen Konkordat, Katolik kilisesinin Yugoslav Krallığındaki diğer resmi dinler ile eşit statüde olması amaçlanmıştır. Konkordat'ta öne çıkan önemli konular şunlardır: piskoposlar yeni görevlerine başlamadan önce kralın önünde yemin edeceklerdi, devlet diğer dini topluluklara yaptığı yardımı Katolik kilisesine de yapacaktı, tarım reformu sırasında Katolik kilisesinin elinden alınan topraklar için ödeme yapılacaktı, dini eğitim din görevlilerinin gözetiminde zorunlu hale getirilecekti.³⁶⁴

Konkordat'ın kamuoyuna açıklanmasından sonra Sırp Ortodoks Kilisesi şiddetle bir şekilde anlaşmaya muhalefet etmiştir. Krallığın kurulmasıyla birlikte devletin içindeki konumunu kaybeden SROK, Katolik kilisesi ile "kendi ülkesinde" eşit bir konumda olma durumunu kabullenememiştir. Anlaşmanın duyulmasından sonra Piskoposlar meclisi olağan üstü toplanmış, hükümete muhtıra verilmiştir. Varılan anlaşmanın geri çekilmesi ve iptal edilmesi ile ilgili hükümetle görüşmeye hemen heyet gönderen Kilise, Stojadinoviç'i sözlü uyarmaya çalışmış, Sırp patriği

³⁶² Miloş Mişoviç, **Srpska Crkva i Konkordatska Kriza**, Belgrade, Sloboda-Belgrad, 1983, s.28-30

³⁶³ Gavriilo Doziç, **Memoari Patrijarha Srpskog Gavrila**, s.97-98

³⁶⁴ Radmila Radiç, **Zivot u vremenima: Patrijarh Gavriilo Doziç 1881-1950**, s.160-161

Varnava ise Stojadinoviç'e mektup yollayarak Konkordat'ın oluşturduğu sıkıntıları özetlemiştir.³⁶⁵ Varnava, Konkordat'ın devletin tüm dinlere eşit olması ilkesi açısından anayasayı ihlal ettiğini, bunun yanında Konkordat ile krallığın devletin dışında bir kurum ile gücünü paylaşmak zorunda kaldığını ve Katolik kilisesine sağlanacak olan maddi yardımın da diğer dini kurumların bütçeleri göz önünde tutulduğunda Katolik Kilisesine avantaj sağlayacağını belirtmiştir.³⁶⁶ Varnava hükümet tarafından sansürlenecek bir diğer çıkışı da yılbaşı gecesi konuşmasında yapacaktır. Bu konuşmada Sırp Ortodoks Kilisesi devletin kilisesi olma durumunu kaybetmemesi gerektiğine rağmen kaybettiği vurgulanmış ve KOonkordat sebebiyle Sırp Ortodoks Kilisesinin diğer Kilisler ile aynı konuma getirilmesinin kabul edilemez bir durum olduğu ifade edilmiştir. Konuşmasının devamında Katolik Kilisesinin bu anlaşma ile devletin kilisesi konumuna yükseldiğini, bunu yapanlarının aklını kaybettiğini ve devlet ve milleti nasıl koruyacaklarını bilmediklerini belirtmiştir.³⁶⁷ Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından dile gelen bu sert ifadeler aynı zamanda hükümet ile Sırp Ortodoks Kilisesi yöneticilerinin bu konuyla ilgili birbiriyle görüşme arzularına rağmen görüşmemelerine sebep olmuştur.

19 Temmuz 1937 tarihinde Meclis, anlaşmanın oylanması için görüşmelerine başlamış, aynı gün hasta olan Patrik Varnava için Sırp Ortodoks Kilisesi şehrin merkezinde bir ayın düzenlemiştir. Belgrad şehri yöneticilerinin şehrin merkezinden geçişi yasaklaması ayinin Stojadinoviç karşıtı bir gösteriye dönüşmesine neden olmuştur. Gösteri "Kanlı ayın" olarak tarihe geçecek bir dizi olayı tetiklemiştir. Jandarmanın göstericilere müdahale etmesi sonucu Piskopos Simeon'un yaralanması göstericiler tarafından hükümetin papaz öldürdüğü söylentilerinin yayılmasına sebep olmuştur. Bu söylentilere ek olarak gösteriye hükümet karşıtı grupların ve Komünistlerin akın etmesi Belgrad sokaklarında kaos ortamı yaratmıştır.³⁶⁸ Yaşanan gerginliğe rağmen 23 Temmuz günü meclis Vatikan ile varılan anlaşmayı (129 hayır, 167 evet oy ile) onaylamıştır. Fakat o gün patrik Varnava'nın ölümü ve hükümetin

³⁶⁵ Radiç, *Drzava i verske zajednice 1945-1970*, s.35-36

³⁶⁶ Patrijarh Varnava, "*Gospodinu D-ru Milanu Stojadinoviçu Pretsedniku Ministerskog Saveta*", *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, S.15, 1937, s.449-452

³⁶⁷ Olga Manojloviç Pintar, "*Jos jednom o konkordatskoj krizi*", *İnstitut za Noviju İstoriju Srbije*, S.1-2, s.162

³⁶⁸ Pintar, "*Jos jednom o konkordatskoj krizi*", s.165

patriği zehirlediği söylentileri ülke çapında gösterilere neden olmuştur. Patrik Varnava'nın cenaze töreninin de gösteriye dönüşmesi ülkedeki tansiyonu daha da artırmıştır. Bu tarihlerde Piskoposlar meclisi, Mecliste Konkordat lehine oy kullanan milletvekillerinin kiliseden aforoz edildiğini açıklamıştır.³⁶⁹ Ağustos ayında ise Belgrad'ın güneyinde bulunan Mladenovac'ta Konkordat lehine oy veren bir milletvekilinin evi insanlar tarafından kuşatılmış jandarmanın sert müdahalesi sonucu üç kişi ölmüş birçok kişi yaralanmıştı.³⁷⁰ Tüm bu olayların ve kamuoyu baskısının sonucunda Stojadinoviç Konkordat'ı Senato'nun onayına sunmaktan vazgeçerek anlaşmayı geri çekmek zorunda kalmıştır.

Kilise Konkordat krizi süresince uyguladığı muhalefet tarzı ve ürettiği söylem son derece dikkat çekicidir. Ciddi bir muhalefet sonucu kamuoyunun, siyasal muhaliflerin, sekülerlerin desteğini alarak veya kullanarak hükümet ile girdiği savaşı (ki Konkordat'ın geri çekilmesinden sonra kilise yaptığı muhalefetin devlet ve krallık mensuplarına yönelik değil Stojadinoviç'e yönelik olduğunu belirtmiştir³⁷¹) kazanmayı başarmıştır. Sırp Ortodoks Kilisesi üst düzey yöneticilerin konuşmaları ve kilisenin resmi yayın organı olan *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*'de çıkan makalelere göz atıldığında kilisenin ürettiği muhalefetin birkaç başlıktan oluştuğu görülmektedir.

Bu dönemde Sırp Ortodoks Kilisesi, Konkordat konusunun kamuoyunda yer edinmesi ve halkın bu konuyu daha iyi anlayabilmesi için çok sayıda broşür, basında ve kendi yayın organlarında birçok makale yayımlamıştır. Bu yayınlara, devlet ve kilise ilişkisi çerçevesinde sekülerler de katılmıştır. Bu süreç SROK'un, demokrasi ve sekülerleşme kavramlarını Konkordat bağlamında savunanlar ile yanyana gelmesini sağlamıştır. Hükümetin Konkordat'a yönelik yayınları yasaklaması SROK'un ve diğer yazarların siyasal sansür çerçevesinde hükümeti demokrasi karşıtı ilan etmelerine neden olurken muhalefetin konuya dikkat çekmesini de sağlamıştır. Bunun yanında dış basının da olayı gündemde tuttuğunu belirtmek gerekir. Times

³⁶⁹ Radmila Radiç, "Zivot u vremenima, s.171

³⁷⁰ Djokic, *Elusive Compromise*, s.156

³⁷¹ Mişoviç, *Srpska Crkva i Konkordatska Kriza*, s.141

gazetesi ülkedeki durumla ilgili hemen her gün yayınlara başvururken hükümetin sansür politikası Reuters'in ülkeden kovulmasına neden olmuştur.³⁷²

1937 yılında üniversite öğretim üyelerinden oluşan ve sekülerliği savunan bir grup yayınladığı broşürde Konkordat'ın devletin ve milletin çıkarlarına ters düştüğünü ve ülke içindeki dini eşitliğe zarar vereceğini belirtmişlerdir.³⁷³ Kilise resmi yayın organında bu öğretim üyelerinden birinin makalesine yer vererek seküler düşünceye sahip birini Konkordat mücadelesinde kullanmaya çalışmıştır. Her ne kadar seküler bakış açısının önemli temsilcilerinden olan İvan Ribar kilisenin siyasete müdahalesinin ve devletin kilise ile olan ilişkisinin devlet tarafından şekillenmesinin gerektiğini ifade etse de SROK bu konunun kendisini de kapsadığını görmezden gelerek resmi gazetesine taşıyacaktır. Yugoslav anayasasının ihlali, ülkenin egemenliği, hukukun üstünlüğü, devletin bir başka kurumla gücünün paylaşılması gibi kavramlar SROK'un bu dönem çekinmeden arkasında durduğu kavramlar olmuştur.³⁷⁴

Kilise yayınlarının bir diğer konusu bu dönemde Vatikan'ın diğer ülkeler ile yaptığı anlaşmalar olmuştur. Resmi yayın organında çıkan makaleler Yugoslavya ile yapılan Konkordat'ın diğer ülkeler ile yapılan Konkordat'lar ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalar sonucu Yugoslavya'nın böyle bir anlaşmaya ihtiyacı olmadığı, Hırvatların 1855 yılında bu konu ile ilgili Vatikan ile anlaşmalarının olduğu belirtilirken³⁷⁵ Yugoslavya'nın Vatikan'a verdiği imtiyazların hiçbir ülkeye verilmediği madde madde karşılaştırılarak incelenmiştir.³⁷⁶

Kilisenin Konkordat mücadelesinde kullandığı bir diğer yöntem de SROK'un asırlarca bu millet için yaptığı fedakarlık söylemi üzerinden kilisenin konumunu tekrar hatırlatmak olmuştur. Bu anlamda bu konuyu daha radikal şekilde Karadağ papazları işlemiştir. Gazete, Karadağ papazlarının düşüncelerine yer verdiği bir

³⁷² Djokić, *Elusive Compromise*, s.155; Mišović, *a.g.e.*, s.113-114

³⁷³ Radić, *Drzava i verske zajednice 1945-1970*, s.38

³⁷⁴ İvan Ribar, "Konkordat", *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, 1937, S.1-2, s.10-12

³⁷⁵ B.E., "Nemački Konkordat i Jugoslovenski Konkordat", *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije* S.8-9, s.276-278, 1937; "Çekoloslovazi i Rim", *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, S.9-10, s.284-285

³⁷⁶ Sergije Troički, "Neuspela zaštita Konkordata" *Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, S.3-4, 1937, s.

haberde papazların Konkordat'ı "Türk işgali"nden daha kötü bir durum olduğunu belirttiklerini duyurmuş, bunun yanında Karadağ papazlarının ve halkın tarih boyunca düşmana karşı hiçbir zaman eğilmediklerini ve bu sefer de aynı şekilde davranacaklarını ifade etmiştir. Aynı haberde Karadağ kilisesi yöneticilerinin Konkordat'ı Sırp Ortodoks Kilisesinin asırlar boyunca Yugoslav devleti içindeki konumunu tehdit ettiğini, bunun hem SROK'un devletteki ayrıcalıklı yapısına ters hem de milletin çıkarları ve güvenliğine karşı bir anlaşma olduğunu belirtmişlerdir.³⁷⁷ Tam bu noktada SROK'un patriği ve üst düzey yöneticilerinden Velimiroviç'in konuyla ilgili yaptıkları konuşmaları inceleyerek, kilisenin konuya daha çok hangi pencereden baktığı anlaşılabilir. Varnava'nın Konkordat'a karşı yaptığı en ateşli konuşmalarının birinde:

*"Biz kiliseye siyaseti getirmekle suçlanıyoruz! Biz siyaseti kiliseye getirmiyoruz fakat amaçlarını, vatanseverliklerini ve saygılarını kaybedenler milletin vücuduna zehir getirmektedirler...İnsanlara, milli kilisenin dışında doğruyu başka kim söyleyebilir ki?"*³⁷⁸

Velimiroviç'in konuşmasında ise:

*"Üç parmağınızı kaldırın Ortodoks Sırplar! Bu meşhur ayaklanma vatanımıza zarar değil güç vermektedir. Tüm millet karşıtı öğeler aşağıya: parazitler ve kan emiciler, kapitalistler, Allahsızlar ve komünistler! Sırp inancı kırıldığı için uyandı. Sırp milli bilinçliliği enternasyonalistler ve Roma papazı ve onun kilisesi- Avrupa'da en eski uluslararası, en eski faşist, en eski diktatör- ile köprüler kuranların saldırılarına karşı uyandı."*³⁷⁹

İki konuşmada da kilisenin Sırp milleti ve devleti içerisinde kendini nasıl konumlandığı noktasında değerlendirebilir. Konkordat bu anlamda kilise için asırlarca Sırp milleti ve devleti içerisindeki ayrıcalıklı konumunu kaybetmesi ve Katolik kilisesi ile eşit bir konuma gelmesine tepki olarak algılanmıştır. Konuşmalar kilisenin bakış açısına göre Sırpılık ve Ortodoksluğun nasıl iç içe geçtiği ve kilisenin devletin ve milletin koruyucusu olarak kendisini görmesi açısından önemli örnekler olarak da değerlendirilebilir.

³⁷⁷ "Oštvar protest protiv konkordata: Glas sevštesntva i naroda crnogorsko-primirskog", **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.3-4, 1937, s.107

³⁷⁸ Miloš Mišoviç, **Srpska Crkva i Konkordatska kriza**, s.61

³⁷⁹ Vjekoslav Perica, **Balkan İdols: Religion and Nationalism in Yugoslav States**, UK, Oxford University Press, 2002, s.18

Sırp Ortodoks Kilisesi dışında Hırvat Katolik Kilisesi de Konkordat mücadelesinde içerisinde kendisini bulmuş ve pozisyon belirlemiştir. Hırvat papazların tüm yönleriyle Konkordat'ı benimsemediklerini belirtmek gerekir. Piskoposluk bölgeleriyle ilgili sakıncaları bulunmakla birlikte Roma Katolik Kilisesinin Yugoslav devletinin taleplerini karşıladığı düşüncesi yaygın olmasa da mevcuttu. Başpiskopos Antun Bauer SROK'un ve diğer muhaliflerin yüksek sesle dile getirdikleri dini huzursuzluğun Konkordat yüzünden değil Sırp Ortodoks Kilisesinin bu mücadeledeki konumundan kaynaklanabileceğini belirtmek gerekir³⁸⁰

Konkordat mücadelesi süresince şüphesiz Stojadinoviç hükümetine muhalefet eden Sırp partileri bu konuyu kullanmaya çalışmışlardır. Kilisenin siyasal hayatın mevcut durumundan güç devşirdiği gibi siyasal partilerin de SROK'un bu toplumsal ve siyasal görünürlüğünden kendilerine pay çıkardıkları aşıkardır. Her ne kadar Sırp muhalefetinin merkezi partileri Konkordat krizinde Hırvatları rencide edici bir söylem ve konum belirlemek istemeseler de Stojadinoviç karşıtlığı noktasında konuyu kendi lehlerine çevirme arzusu içerisindeydiler. Konkordat krizi süresince krala birkaç kez mektup yollayıp Stojadinoviç'in yönetim tarzının ülkeyi kaosa sürüklediğini ve görevden alınması gerektiğini talep etseler de Prens Paul buna yanaşmamıştır. Muhalefet bu mücadele süresince Naip heyetinden memnuniyetsizliği ifade etmiş hatta Kral Aleksandar'ın gerçek vasiyetinde patrik Varnava'nın naiplerden biri olduğunu iddia etmiştir.³⁸¹

Radikallerin, Demokratların ve Çiftçi Partisi liderlerinin ortak deklarasyonu ile Sırp muhalefeti 20 Temmuz 1937 yılında Konkordat ile ilgili bildiri yayınlamışlardır. Özetle bildiriye göre Katolik kilisesinin diğer dini gruplara göre ayrıcalıklı bir konuma çıkartılması bugüne kadar en azından ülkede yaşanmamış olan "din için savaşa" davetiye çıkardığını belirtirken Stojadinoviç'in dini temsilcilere yönelik şiddeti ülkeyi çok farklı bir duruma ittiğini ifade etmişlerdir.³⁸² Muhalefetin önemli bir ayağı ve ismi olan Meçek ise bu sürece söylemleri ile pek katılmamayı tercih etmiştir. Stojadinoviç'in Hırvat bölgesine yönelik oyları artırma girişimi olarak

³⁸⁰ Radiç, **Drzava i verske zajednica**, s.38

³⁸¹ Mişoviç, **a.g.e.**, s.158-160

³⁸² Radiç, **Zivot u vremenima**, s.169

Konkordat'ı değerlendiren Maek bu siyasal taktiklerin farkında olduğunu ifade etmekten de kaçınmamıştır. Muhalefete bu dönem içerisinde eğer hükümeti kurabilirlerse Konkordat'ı meclisin gündemine getirmeyeceğini dile getirmiştir. Bunun yanında Stojadinoviç ile görüşmelerinde, Stojadinoviç'in Konkordat'ı meclisin gündemine getirip Hırvat sorununa dair önemli bir adım atacaklarını dile getirmesi üzerine Maek Stojadinoviç'e “sen Konkordatu desteklersen ben bu anlaşmaya muhalefet edeceğim” çıkışı yapmıştır. Kısacası Maek Hırvat sorununu din sorunu olarak görmediğini Hırvatların Katolik fakat kilisenin etkisi içerisinde olan bir millet olmadıklarını belirtmiştir. Bunun yanında Maek Konkordat'ın içerisindeki bazı maddelerden rahatsız olduğunu da belirtmiştir. Toprak reformundan kaynaklanan mağduriyetlerin giderilmesi noktasında Katolik kiliseye verilen maddi karşılığın Hırvat Köylülerini rahatsız ettiğini de ifade etmiştir.³⁸³

Özetlemek gerekirse Konkordat krizi Kral Aleksandar'ın ölümünden sonra SROK'un görünürlüğünün artırdığı ve kendi konumu noktasında geçmişi, muhalefeti, seküler bakış açısını, Sırpılık ve Ortodoksluğu kullandığı bir durum olarak tespit edilebilir. Bunun yanında muhalefetin, kilisenin bu konumunu hükümete karşın bir muhalefet unsuru olarak değerlendirip dini veya kiliseyi kullandığını belirtmek gerekir. Merkezi hükümetin Hırvat sorununu çözümü noktasında belirlediği ilk ayağın başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmekle beraber bu kriz Sırp milliyetçiliğini ve bunun yanında kilisenin ürettiği Sırp Ortodoks milliyetçiliğinin hem kilise çevrelerince hem de siyasal partilerce kabul görmesini sağlamıştır.

1.2.2. Sırp-Hırvat Anlaşması, Sporazum 1938-1939

Konkordat mücadelesi sonrası ülkenin siyasal gündemi Maek ile Sırp muhalefeti arasında yapılan görüşmelere yoğunlaşmıştı. 1937 yılının Ekim ayında Milli anlaşma blokunu kuran muhalefet, bildiri ile amaçlarını açıklamıştır. Bloka katılan Demokratlar, Çiftçiler, Bağımsız Demokratlar, Hırvat Köylü Partisi

³⁸³ Djokiç, *Elusive Compromise*, s.158

liderlerinin ortak görüşü anayasanın değişmesi ve demokratik rejime dönüş olmuştur. Blok, Maçek'in Stojadinoviç hükümeti ile uzlaşma sağlayamayacağını kanat getirdikten sonra Sırp muhalefet partileri ile yaklaşması sonucu ortaya çıkmıştır.³⁸⁴

Aslında Sırp siyaseti bu noktada Maçek'e önemli derecede bir politik manevra alanı açmaktaydı. Krallığın kurulması ile birlikte Sırp'ların ortak bir siyaset üretiminde buluşamadıkları kolaylıkla söylenebilir. Merkezîyetçiler, federalistler, birleşik Yugoslavyacılığı savunanlar, cumhuriyetçiler, sosyal demokratlar, krallığa yakın duranlar, Sırp milliyetçileri gibi birçok fraksiyona ayrılan Sırp partilerin kendi aralarında uzlaşma sağlamaları pek mümkün gözükmüyordu. Sırp siyasileri Hırvat sorununa yaklaşımlarının da bu çerçevede farklılık arz etmesi çok doğaldı. Stojadinoviç ise merkezîyetçi bir yapı içerisinde ve Yugoslav milleti etrafında Hırvat sorununu çözme arzusundaydı. Yugoslavlığı ve Sırpılığı birbirine yakın gören Stojadinoviç, kendisini Sırp'ların lideri olarak tanımlarken³⁸⁵ bu coğrafya da Sırp'ların hakim olmasını istemiştir.³⁸⁶ Bu anlamda Sırp'ların merkezde olduğu hükümetin diğer muhalif Sırp'lar ile uzlaşması pek mümkün gözükmüyordu. Bunun nedeni de demokratik rejim yanlısı muhalefetin birleşik Yugoslavyacılıktan vazgeçip milli kimliklerin tanındığı bir federal yapının ülke bütünlüğünü sağlayacağını düşünmesinden ve oluşan sorunların çözümünde bunu tek çıkar yol olarak görmesinden kaynaklanmıştır.

Hırvat Köylü Partisi lideri Maçek, 1937 ve 1938 yılları arasında krallık mensupları ile ilişkiyi kesmeyip hem muhalefet ile hem de Prens Paul ile iletişim içerisinde olmuş sorunun çözümü noktasında pragmatist bir politika izlemiştir. Hırvatistan'ın özerk bölge olma idealinin Maçek için her şeyin önünde olması demokratik rejimi bu yönde kolaylıkla feda edebileceğinin bir göstergesi olmuştur. Maçek'in, Sırp muhalefeti ile anlaşmasından sonra yaptığı Belgrad gezisi fikirlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. On binlerce Sırp'ın onu alkışlarla karşılaşması ve desteklemesi Sırp ve Hırvat milli kimlikleriyle oluşturulmuş bir devletin tüm

³⁸⁴ Caner Sancaktar, **The Serbo-Croat relations in Yugoslavia : constructive cooperation and destructive conflict**, Ankara, Tasam Publication, 2010, s.47

³⁸⁵ Stojadinoviç, **Ni rat ni pakt**

³⁸⁶ Djokiç, **Elusive Compromise**, s.176

Yugoslavya'yı kurtaracağına olan inancını artırmıştır.³⁸⁷ Naip Prens Paul ise bu süreci çok dikkatlice takip ettiğini fakat muhalefetin anayasal değişiklik ve cumhuriyetçi söylemlerinden ötürü bloka uzak durduğunu belirtmek gerekir. Prens Paul Yugoslav Krallığındaki iç siyasal tıkanmışlığın dış müdahaleye kapı aralayacağını öngörmüştür. Bu öngörü onun ülkenin bütünlüğünü kurtarma adına Hırvat sorununun çözümünde daha aktif rol alması gerektiği konusunda ona ikna etmiştir. Stojadinoviç ise muhalefetin tüm bu girişimlerinin dışında ülkenin uluslararası ekonomik krizi her geçen gün daha fazla hissetmesinden dolayı ekonomik sorunlar ile meşguldü. Bu anlamda ekonomi konusundaki bilgisiyle ülkeye ekonomik refah sağladığı aşıkardı.³⁸⁸ Fakat İtalya ve Almanya'ya yakınlaşarak elde ettiği bu ekonomik refah siyasal anlamda uluslararası ilişkilerde uyguladığı denge politikasında sapmaya neden olduğu söylenebilir.³⁸⁹ Tüm bu gelişmeler sonucunda Stojadinoviç kendi hükümetine ve uyguladığı politikalara güvenerek planlanandan 6 ay önce seçimlere giderek desteğini artırmak istemiştir.

11 Aralık 1938 yılında gerçekleştirilen seçimlere iki blok liste ile girilmiştir: Stojadinoviç'in liderliğinde Radikal Birliği (Radikal Parti, Sloven Halk Partisi ve Yugoslav Müslüman Örgütü) ile Maçek liderliğinde Birleşmiş muhalefet (Hırvat Köylü Demokratik Koalisyonu ile Sırp muhalefeti- Demokratlar, Çiftçiler, Yugoslav Milliyetçileri, Komünistleri Sosyalistler).³⁹⁰ Seçimler Yugoslav sorunu üzerine bina edilmiş, merkezîyetçi çözüm ile federal ve demokratik çözüm önerileri rekabet etmiştir. Stojadinoviç'in iki dünya savaşı arası dönemin siyasal olaylarından etkilendiğini ve siyasal dilinin otoriter eğilimler içerdiğini belirtmek gerekir. Muhalefet bloku ise Sırp-Hırvat koalisyonun bir versiyonu olarak çalışmış olsa da farklı siyasal geleneklerden geldikleri için net bir hükümet programına ve söyleme

³⁸⁷ Stevan K. Pavlowitch, **Serbia : the history of an idea**, New York, New York University Press, 2002. s.131

³⁸⁸ Stojadinoviç bu dönemde mecliste çıkardığı bir kanun ile çiftçi borçlarının %20'lik kısmı affedildiğini diğer kısımların ise 10 yıl içinde %1 faizle ödenmesine yönelik adım atmıştır. Ticaretin önündeki bazı vergileri ve makine ile otomobillerin ithalatına yönelik de gümrük vergilerini kaldırmıştır. Bunun yanında bu dönemde ağır endüstri ekonominin önde gelen sektörü haline dönüşerek bütçe gelirlerinin neredeyse yarısını sağlamış, bütçe fazla vermiştir. Almanya, Çekoslovakya ile ihracat ve ithalat oranlarında diğer dönemlere göre %20 artmış, ödemeler dengesi olumlu bir noktaya gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Lampe, **Yugoslavia as History**, s.177-181; Dragnich, **The First Yugoslavia**, s.106

³⁸⁹ Stevan K. Pavlowitch, **The İmprobable Survivor**, s.8

³⁹⁰ Djokiç, **a.g.e.**, s.185

sahip olmadıkları kolaylıkla ifade edilebilir. Maçek'in siyasal anlamda kazanımlarının olduğu bir seçim olarak kayda geçecek olan 1938 seçimleri, Hırvat kimliğinin tanınması ve özerklik kazanılması konusunda önemli gelişmelere neden olacaktır. Seçimleri %55 oy ile Stojadinoviç hükümeti kazanırken muhalefetin %45 oy alması 1938 sonrası siyasî gelişmeleri şekillendirmiştir.³⁹¹

Prens Paul'un seçimlerde muhalefetin bu denli yüksek oy almasını, Stojadinoviç'in otoriter eğilimlerine, Konkordat krizi çerçevesinde gösterilen tepkilere, Hırvat sorununda uzlaşmaz tavırlarına bağlamıştır ancak hükümet kurmasına izin vermiştir. Şubat ayında Prens Paul'un yönlendirmeleriyle birlikte birkaç bakanın istifası sonrasında Stojadinoviç'in istifa koşulları oluşturulmuştur. Stojadinoviç'in istifasının ardından istifa edenlerden biri olan ve Prens Paul'e yakınlığı ile bilinen Sosyal Politikalar bakanı Dragişa Cvetkoviç başbakan olarak atanmıştır. Cvetkoviç'in ilk konuşmaları tamamıyla Hırvat sorununa dönüktü ve 1918 öncesi milli kimlik ve geleneklerin tanınacağını ifade ederken aynı zamanda Hırvat'ların hükümetlerine ve devletlerine karşı olan güvenlerinin tekrar sağlanacağını belirtmiştir.³⁹²

Prens Paul'un girişimleri ile birlikte Cvetkoviç ve Maçek arasında görüşmeler 26 Ağustos 1939 tarihinde uzlaşmanın sağlanmasına kadar sürecektir. Müzakere edilen en temel konular anayasa değişikliği, demokrasinin kurumsallaştırılması, Hırvatistan özerk bölgesinin kabulü, topraklarının belirlenmesi, Hırvat kimliği gibi konulardı. Bu görüşmelerde Sırp muhalefeti içindeki yapının karmaşıklığı, Prens muhalefete olan güvensizliği, muhatap kitlenin muhalefet ile birlikte artacağı gerçeği muhalefetin görüşmelerde yer almamasına neden olmuştur.

1918 yılında krallığın kurulmasıyla birlikte Hırvat sorunu çoğu siyasal krizlerin en temel nedeniydi. 1939 yılına gelindiğinde ise sorunun çözümü hem dış hem de iç etkenlerin konumundan ötürü zorunlu hale gelmişti. Devlet ve hükümet açısından bakıldığında, uluslar arası sorunların birçoğu krallığı ciddi bir şekilde etkilemeye başlamıştı. Bu anlamda; İtalya'nın Arnavut irredantizmini ve Sloven kimliğini

³⁹¹ Dragnich, a.g.e., s.110

³⁹² Djokiç, a.g.e., s.191

geliştirmeye yönelik politikaları, Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmesi ve bölgeye yönelik politikaları, Yugoslavya ekonomisinin Almanya ve İtalya ekonomilere olan bağımlılığının altını çizmek gerekir. Uluslararası krizin savaş ile sonuçlanması olasılığı ise ülkenin acil bir şekilde Hırvat sorununu çözerek Yugoslavya'nın parçalanmasını önlemek yönünde tedbirler almaya itmiştir. Maçek liderliğindeki Hırvatlar ise uluslararası krizi kullanmakla birlikte Hırvat bölgesinde Paveliç'in liderliğindeki Ustaşa örgütünün her geçen gün etki alanını genişletmesi, radikalleşmesi, Hırvat-Katolik kimliği içerisinde bağımsızlığı talep ederek Maçek'e karşı muhalefet etmesi, Maçek'i Yugoslav devleti etrafında Hırvat özerk bölgesini kurma hedefini acilen gerçekleştirmeye zorlamıştır.³⁹³ Cvetkoviç ve Maçek görüşmeleri tüm bu tartışmalar çerçevesinde yürümüştür. Hırvat sorunun muhatabı olan iki taraf uluslararası ve iç siyasetten kaynaklanan sorunlardan ötürü kendi konularından taviz vererek sorunu çözme girişiminde bulunmuşlardır. Maçek'in demokrasi ve anayasa değişikliğinden vazgeçerken, Cvetkoviç ve krallık, Hırvat kimliğinin tanınması yönünde adımlar atmıştır. Fakat bu iyi niyetli girişimler ve uzlaşma adına görüşmeler hangi bölgelerin Hırvat özerk bölgesi olacağı konusu tartışılırken tıkanmıştır. 26 Ağustos'ta ise tüm bu sıkıntılar aşılarak uluslararası müdahalenin ve iç savaşın önünü kapatma adına krallık ve Hırvat lideri arasında Sporazum (Anlaşma) olarak tarihe geçecek anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya binaen Cvetkoviç'in başbakan, Maçek'in başbakan yardımcısı olduğu Milli anlaşma hükümeti oluşturularak özerk "Hırvatistan" idari bölgesinin (banovina) kurulduğu ilan edilmiştir.³⁹⁴

Anlaşmaya göre Hırvatistan özerk bölgesi ağırlıklı olarak Hırvatların yaşadığı Savska ve Primorska idari bölgeleri (banovina) ile Dubrovnik'in de aralarında bulunduğu 7 bölgeden oluşacaktı. Başkenti Zagreb olan bölgenin nüfüsü yaklaşık 4 milyon civarındaydı. Hırvatistan özerk bölgesi tarım, endüstri, sosyal ve sağlık politikaları, adalet, eğitim ve içişlerinde tam özerkliğe sahip iken dış politika, dış ticaret, savunma, kamu güvenliği, gümrük ve ekonomide merkezi hükümet etrafında

³⁹³ Djokiç, a.g.e., s.204; Yugoslavya Krallığının 1934-1941 yılları arasında yaşadığı sorunların uluslararası siyasetten ne denli kaynaklandığına dair önemli bir çalışma bkz. J.P.Hoptner, **Yugoslavia in Crisis 1934-1941**, New York, Columbia University Press, 1962

³⁹⁴ Lampe, a.g.e., s.190-191

politikalarını şekillendirmek ile yükümlüydü. Bölgenin meclisi olmakla birlikte birçok atama kral tarafından yapılacaktı.³⁹⁵

Hırvat lideri Maçek ve hükümet adına Cvetkoviç'in imza attığı anlaşma muhalefetin dahil edilmediği bir anlaşmaydı. Milli Anlaşma blokunun oluşmasıyla birlikte Hırvat lideri ile Sırp muhalefetinin anlaşması Sporazum ile son bulmuştur. Hükümet ile Maçek'in uzlaşma arayışları Maçek tarafından Sırp muhalefetine bildirilmiş olsa da Sırp muhalefetinin Yugoslav Radikal Birliği ile aynı masada oturması mümkün olmamıştır. Bu anlamda Bağımsız Radikaller'in gösterdiği çaba sonuçsuz kalmıştır. Anlaşma sonrası Demokratlar Sporazum'u eleştirmişlerdir, onlara göre Yugoslavya'da yaşanan sorunların bu anlaşma ile birlikte bölgenin hangi parçalara bölüneceği konusuna indirgendiğini, ülkenin demokrasiye dönüş ihtiyacının görmezden gelindiğini savunmuştur. Yugoslav Radikal Partisi merkezî devlet yapısının zayıfladığını düşünürken bu anlamda eleştirilerini belirtmiş, Çiftçi Partisi ise ülkenin demokratik rejim ile federal yapıya dönüşmesi gerektiği yönündeki görüşünü yinelemiştir.³⁹⁶

Sırp Ortodoks Kilisesi bu dönemde, Konkordat sonrası devlet ile ilişkilerini tamir etmeye çalışmıştır. Yeni patriğin seçimi, Anglikan ve Yunan kiliseleri ile ilişkileri geliştirmeye çalışmış olsa da Patrik Sporazum'a karşı bir pozisyon belirtmekten de çekinmemiştir. Gavriilo Doziç'in Sırp patriği olarak görev yaptığı bu dönem, devlet ve kilise ilişkileri açısından gergin geçen bir dönem olarak ifade edilebilir. Kilise siyasal olaylarda, devletin ve milletin koruyucusu olarak kendisinin söz söyleme hakkının var olduğunu ifade ederek siyasal olaylara dahil olmuştur. Bundan en başta rahatsızlık duyan Prens Paul olmuştur ve kiliseyi eleştirmiştir. Prens Paul, Sırp'ların tamamının kendisine karşı olduğunu, bunun için de Patrik olarak göreve getirdiği Gavriilo Doziç'inde yer aldığını belirterek, SROK'un kendisini desteklemediğini belirtmişti.³⁹⁷ SROK'un hükümet ve Prens Paul desteklemediği açıktı. Cvetkoviç-Maçek anlaşmasının ardından "Anlaşmanın devletin yeniden kurulması gibi bir sonucu doğuracağını Piskoposlar meclisi ifade etmiştir. Bunun

³⁹⁵ Sancaktar, **a.g.e.**, s.50

³⁹⁶ Pavlowitch, **The improbable survivor**, s.133; Djokiç **a.g.e.**, s.258-261

³⁹⁷ Radiç, **Drzava i verske zajednica**, s.41

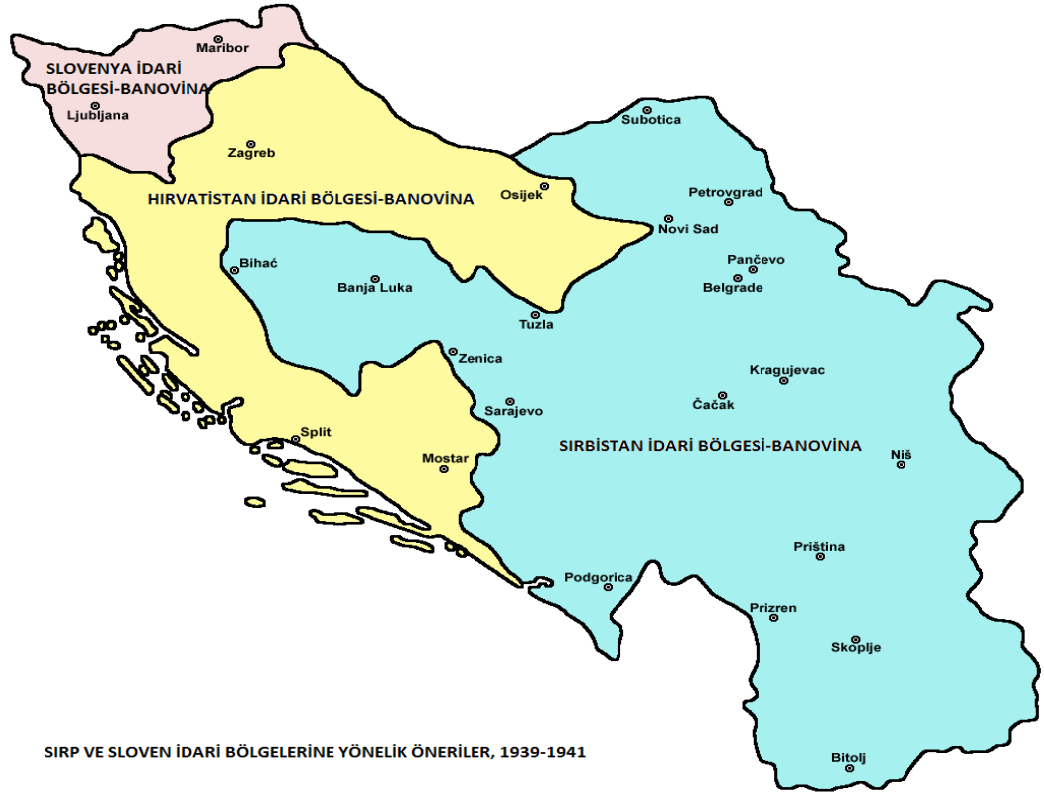
yanında Hükümet ve Prens Paul ile görüşmeler yapan üst düzey kilise yöneticileri Bosna ve Hırvatistan'daki Sırların konumu ve onlara gösterilen muamelelere karşı tepki göstermişlerdir.³⁹⁸ 1939-1941 arasında hükümete muhalefet eden Nikolaj Velimiroviç, İrinej Djordjeviç gibi üst düzey yöneticiler ile yerel papazlar olmuştur. Bu dönemde Sırp sorunu veya Sırp milliyetçiliği olarak ortaya çıkan örgütlenmelerde papazların veya kilise yöneticilerin önemli rol aldıklarını söylemek mümkündür. Alt bölümde incelenecek olan Pan-Sırp Hareketi ile Sırp Kültürel Kulübü kilisenin desteklediği veya bizzat içersinde yer aldığı hareketler olmuştur.

1.3. Sırp Sorununun Ortaya Çıkışı, 1939-1941

Hırvat sorunun çözülmesiyle birlikte 1939-1941 yılları arasında bu anlaşmanın sonucu olarak Sırp sorunu ortaya çıkmıştır. Kral Aleksandar'ın coğrafi özelliklere göre krallığın idari bölgelerini 1931 anayasasında belirlemesinden sonra 1939'da varılan anlaşma tamamıyla etnik kriterlere göre bölgelerin belirlenmesini doğurmuştur. Bu anlamda Hırvatistan'ın milli devlet gibi bir yapıda sınırlarının belirlenmesi krallığın en büyük nüfusuna sahip olan Sırların da kendi özerk bölgelerini kurma amaçlarını dile getirmeye başlamasına neden olmuştur. Bu bölümde Sporazum sonrası tepkilere kısaca değinilerek Sırp milliyetçiliğin sadece Ortodoks kilisesi tarafından değil diğer gruplar tarafından da üretilmeye başlandığını ve bu çabaların belli düzeyde kilise ile iç içe olduğu anlatılmaya çalışılacaktır.

1939 Cvetkoviç-Maçek anlaşmasında Hırvatistan özerk bölgesinin sınırlarının geçici olması bunun yanında diğer idari bölgeler için açık kapının mevcut olması yeni siyasal tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Hırvatistan özerk bölgesinin ilanı Sırların, Slovenlerin ve Boşnakların özerk bölgeler talep etmelerine neden olmuştur. Sırp sorununu da üreten bu talep Sırbistan özerk bölgesinin oluşturulmasına yönelik girişimleri ortaya çıkartmıştır.

³⁹⁸ Radiç, a.e., s.40.

SIRP VE SLOVEN İDARİ BÖLGELERİNE YÖNELİK ÖNERİLER, 1939-1941

Şekil 6 Sırp ve Sloven idari bölgelerine yönelik öneriler, 1939-1941

Cvetkoviç ve birçok milletvekilinin düşündüğü şey Slovenya ve Hırvatistan bölgelerinin dışında kalan tüm bölgelerin “Büyük Sırbistan” anlamına geliyordu. Bu düşüncüyü resmi hale getiren devlet bakanı Mihailo Konstantinoviç olmuştur. Prens Paul’e gönderdiği öneride Vrbarska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska ve Vardarska idari bölgelerin tek bir bölgede birleştirilerek Sırbistan topraklarını oluşturmayı talep etmiştir. Bu öneriye göre Üsküp Sırbistan özerk bölgesinin başkenti olur iken Belgrad Yugoslavya’nın başkenti olmaya devam edecekti. Dravska bölgesinin *de facto* olarak Slovenlerin idari bölgesi olması Slovenler açısından bir sıkıntının oluşmasını engellemiştir. Fakat Bosna’nın hem Sırp hem de Hırvat nüfusunu içermesi Boşnakların özerk bir idari bölge taleplerinin gerçekleşmesini imkansız hale getirmekte idi. Bunun tam tersi bir süreç yaşanmaktaydı hem Sırlar hem de Hırvatlar bu bölgeyi kendi idari bölgelerine

katma adına siyaset üretiyorlardı. Bu siyaset bir anlamda Sırp ve Hırvat milliyetçiliğin beslendiği en önemli unsurların başında gelmekteydi.³⁹⁹

Anlaşma sonrası ülkenin belli bölgelerinde Hırvat ve Sırlar arasında çatışmaların yaşandığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında Hırvatistan özerk bölgesinde Ustaşa örgütünün üyelerinin çoğunun bölgeye giriş yaptığının, bu dönemde Hırvat kimliği etrafında önemli sayıda oluşum faaliyet göstermeye başladığının bölgenin bazı yerlerinde Hırvat yöneticilerin ülkede yaşayan Sırlara karşı ayrımcılık yaptığının altı çizilmelidir. Yaşanan olumsuzlukların çoğu düşük gelirle hayatını idame eden ve etnik farklılıklara daha çok vurgu yapan insanlar tarafından gerçekleşmiştir. Prens Paul'un Zagreb'e yaptığı ziyarette gösterilen ilgi ve kardeşlik vurgusu da çoğunluğun Yugoslav devleti etrafında tanınmış milli kimlikler ile beraber yaşanacağına inanan önemli bir nüfusun varlığını da işaret etmiştir.⁴⁰⁰ Bu noktada Hırvat sorununun çözümünden sonra Sırp merkezli ortaya çıkan tepkiler incelenecektir. Pan-Sırp Hareketi ile Sırp Kültürel Kulübü bu anlamda ortaya çıkan tepkilere iki önemli örnektir.

1.3.1. Pan-Sırp Hareketi

Sporazum anlaşmasına tepki olarak Hırvatistan'da yaşayan Sırlar, "Sırlar toplanın" sloganı etrafında birleşen bir hareketi ortaya çıkartmışlardır. Sırp Ortodoks Kilisesinin mensuplarının en önde oldukları hareket, yerel siyasetçiler, tüccarlar ve diğer kanaat önderlerinden oluşmuştur. Hareketin en önemli toplantılarından biri Brčko'da düzenlenmiştir. Bu toplantıda konuşma yapan Vinjska rahibi Zdravko Borisavljeviç göre " Belgrad'ta bile, Sırlar tarafından değil, Sırbın özgürlüğü yasaklanmış, Sırbın kemani yasaklanmış, Sırbın şarkısı yasaklanmıştır. Sırlar aşağılanmak ve azınlık olmak karşısında savaşmalıdırlar. Bunu yaparken Sırlara karşın yapılan ekonomik ayrımcılığı öne çıkarmalıdırlar..." Bir diğer konuşmacı Kostić toplanmalarının temel nedeninin "Yugoslavya'nın birliğini kurtarmak ve

³⁹⁹ Dejan Djokić, "National Mobilization in the 1930s: The Emergence of the 'Serb Question' in the Kingdom of Yugoslavia", s.8

⁴⁰⁰ Djokić, **Elusive Compromise**, s.212-222

güçlü bir Sırp kimliği yaratmak olduğunu çünkü bunu oluşturmadan Yugoslav devletinin var olmasının mümkün olmadığını” ifade etmiş bunun yanında Hırvatlar ile anlaşmadan yana olduklarını fakat bu anlaşmanın Hırvatlar ile eşit haklar sağlaması gerektiğini belirtmiştir. Konuşmasının sonunda Sırp özerk bölgesinin kurulup bu bölgede yaşayan Sırlar ile Bosna’daki Sırların beraber yaşayacağı özerk bölgede toplanmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁰¹

Pan-Sırp Hareketi her ne kadar Hırvatistan özerk bölgesindeki Sırlar tarafından Sporazum’a karşı bir tepki olarak ortaya çıktıysa da diğer bölgelerden de harekete katılım ve destek olmuştur. Bosna Sırları bu anlamda harekete ve anlaşmaya karşı çıkan bir diğer gruptu. Mostar Sırları, Sırp idari bölgeleri ile birleşmeyi talep etmişlerdir. Bir diğer ayrılma ve birleşme talebi de Zagreb’in kuzeyindeki Glina bölgesinden gelmiştir. Bu dönemde harekete katkı sunan bir diğer gelişme de Devlet bakanı olan Niko Nikoviç’ten gelmiştir. Knin, Benkovac, Obrovec ve Şibenik bölgelerindeki Sırları Vrbarska idari bölge ile birleştirme adına kampanya düzenlemiştir.⁴⁰²

Tüm bu gelişmeler 1940 yılının ortalarına dek sürmüştür. Pan Sırp hareketi tüm girişimlere rağmen büyük kitlelere ulaşmakta ve onları etkilemekte yetersiz kalmıştır. Sırpılığını ön plana alan ve Sırların beraber yaşayacağı bir özerk bölge kurmayı hedefleyen hareket sonuçta başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Başarısızlığın birçok nedeni bulunmakla birlikte en kayda değer sebepler halkın bu konuda başlangıçta gösterdiği tepkinin yavaş yavaş sona ermesi, yeni düzene alışmaları, Demokratların etkisinin yoğun olduğu yerlerde Cvetkoviç-Maçek çözümüne insanların destek vermeleri olmuştur. Yugoslav Radikal Birliği gibi siyasal partiler ve diğer birçok parti kurumsal düzeyde anlaşmayı desteklemiştir fakat alt düzeydeki yöneticiler - ki bunlar genelde Yugoslav Radikal Birliği yöneticileri olmuştur- bu konudaki rahatsızlıklarını Pan-Sırp hareketine katılmakla veya destek vermekle dile getirmişlerdir.⁴⁰³

⁴⁰¹ Djokiç, *National Mobilization in the 1930s*, s.10

⁴⁰² Djokiç, *a.e.*, s.11

⁴⁰³ Djokiç, *a.e.*, s.12

1.3.2. Sırp Kültürel Kulübü

Konkordat kriziyle başlayan ve Sporazum ile devam eden Hırvat sorununa çözüm arayışları, ülkede Sırp eksenli sorunlara bakış açısını ürettiğini söylemek gerekir. Her ne kadar merkezi hükümet büyük ölçüde Sırlardan oluşmuş olsa da Cvetkoviç ve Prens Paul'un Hırvat kimliğini tanınması ve Hırvatlara özerklik vermesi Yugoslavya penceresinden bakmayan Sırp hareketlerinin oluşumunu tetiklemiştir. Sırp sorunu olarak tanımlanan bu yeni duruma ülkenin entelektüelleri de katılmıştır. Buna örnek olarak en etkili düşünce ve kültür kulüplerinden biri olan Sırp Kültürel Kulübü verilebilir. Konkordat krizinden 6 ay önce 1937 yılında kurulan kulüp başlangıçta ağırlıklı olarak kültürel faaliyetlere odaklansa da Cvetkoviç-Maçek anlaşmasından sonra Hırvatistan, Bosna ve Vojvodina'da bulunan kulüplerin faaliyetleri ile Sırların çıkarlarını korumak en temel faaliyet alanları olmuştur. Üyelerinin çoğunun Belgrad üniversitesinde akademisyen olmaları ve Sırların önemli düşünce adamlarından Slobodan Jovanoviç'in kulüpte yer alması Sporazum sonrası ile ilgili düşünce üretiminin ön plana çıkmasını sağlamıştır.⁴⁰⁴ Sırp Ortodoks Kilisesi mensuplarının da kulüpte aktif bir şekilde yer aldığını belirtmek gerekir. Çoğu düşünür seküler bakış açısının temsilcileri olmuş olsa da Sırp sorununda papazların tüm gruplar ile ortak bir duruş sergilemeye çalıştıklarını ifade etmek gerekir.

Srpski Kulturen Klub (Sırp Kültürel Kulübü -SKK) Kasım 1939 ila Haziran 1940 arasında *Srpski glas* adında yayın organı ile düşünce üretimini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Derginin en temel konusu Sporazum anlaşmasıyla ortaya çıkan Sırp sorunu olmuştur. İlk sayısında Dragişa Vasiç her zaman gerekliliğine inandıkları Sırp-Hırvat anlaşmasına karşı olmadıklarını fakat anlaşmanın devletin bütünlüğünü tehdit altına aldığını ve tamamlanmamış bir anlaşma olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁵ *Srpski Glas* etrafında toplanan yazarların bir diğer eleştirisi Sırp siyasilerine olmuştur. Sırp siyasilerin parti içi ve partiler arası kavgalardan vazgeçmesi gerektiğini, tüm partilerin tek bir program çerçevesinde birleşmeleri gerektiğini, bu gibi ayrışmaların

⁴⁰⁴ Nebojša A. Popoviç, **Slobodan Jovanoviç i Jugoslovenska drjava**, Belgrade, Institut za Savremenu İstoriju, , 2003, s. 212

⁴⁰⁵ Dragişa Vasiç, *Başyazı*, **Srpski Glas**, 1939, S.1, s.1

1918 öncesi Sırp'ların tek millet olarak yaşadıkları dönemde mümkün olabileceğini fakat bu dönemde bunun sadece Sırp'lara zarar verdiğini belirtmişlerdir.⁴⁰⁶

SKK Kral Aleksandar'ın birleşik Yugoslavyacılığına karşı çıkan bir düşünce üretmiştir. Bu düşünceye göre Sırp'lar Yugoslavya öncesindeki Sırp değerlerini tekrar benimseyerek Sırp'ları bir araya getirmelidir. Yugoslavya'nın güçlü olabilmesi için Sırp'lığın zayıf ve ayrılmış değil güçlü olması şarttı. Kulübün başkanı olan Jovanoviç'in Srpski Glas'ta yayınlanan makalesinde Sırp'ların 1939 sonrası iki görevlerinin bulunduğunu birisinin Sırp çıkarlarını korumak diğersinin de merkezi hükümetin Yugoslavya'yı güçlü kılıp kılmadığıyla ilgili Belgrad'ı denetlemek olduğunu belirtmiştir. Jovanoviç Yugoslavyacılığı devlet düşüncesi Sırp'lık ve Hırvatlığı da milli düşünce olarak tanımladığını belirtmek gerekir.⁴⁰⁷

Srpski Glas, hükümet ve Sporazum'a olan muhalefeti nedeniyle 13 Haziran 1940 yılında hükümet tarafından yayınlanması yasaklanmıştır. Pan-Sırp hareketi ve Sırp kültürel kulübü İkinci dünya savaşı yaklaşırken ülkede Hırvat sorununa çözüm bulunmuşken Sırp sorununun ortaya çıkması milliyetçiliği, bunun yanında Sırp'lığın ve Ortodoksluğun etkileşimi çerçevesinde mitlerin, milli kimliklerin çıkmasına neden olmuştur. Yugoslav milletinin inşa sürecinin başarısız olması milli kimlik ve geleneklerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Milli kimliklerin ön plana çıkmasından sonra din ve kilisenin bu yeni oluşan duruma ayak uydurarak siyasal hayatın içinde yer alabilmişlerdir.

1.4. Yugoslavya Krallığının Yıkılışı

1939 yılında Cvetkoviç-Maçek anlaşmasının her ne kadar ülkenin siyasal hayatı ve bütünlüğü için bir çözüm olduğu gözükse de yeni sorunları ortaya çıkardığı aşikârdı. Fakat 1939 sonrası Yugoslavya Krallığı ülkenin iç sorunlarından daha önemli bir sorunla karşı karşıyaydı. Bu sorun İkinci Dünya Savaşı'na neden olacak

⁴⁰⁶ Djokiç, *Elusive Compromise*, s.251

⁴⁰⁷ Slobodan Jovanoviç, "Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti", *Srpski Glas*, S.8, Jovanoviç bu düşüncelerini 4 Aralık 1939 yılında Sırp Kültürel Kulübünde yaptığı bir konuşmada dile getirmiştir.

yeni bir uluslararası krizdi. Yugoslavya Krallığı bu uluslararası krizin en önemli aktörleri olan Almanya ve İtalya'dan büyük baskı altındaydı. Almanya'nın Polonya'ya saldırması ve her geçen gün ordularının doğuya ve batıya doğru ilerlemesi Cvetkoviç ve Prens Paul'un Hitler ile görüşmelerine ve ülkenin durumu ile ilgili anlaşma zemini aramalarına neden olmuştur. Hırvatlar ve Slovenler Almanya ile anlaşmaya yakın iken Cvetkoviç ve Sırların Mihver devletleri olan Almanya, İtalya ve Japonya'ya uzak durmaları bunun yanında Müttefik devletler ile işbirliği içerisinde olmaları Hitler ile anlaşmayı erteletmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Yugoslavya'ya yardım edecek durumda olmaması Yugoslavya Krallığının 25 Mart 1941 yılında üçlü pakt ile anlaşma imzalamasına neden olmuştur. Anlaşmanın gizli maddelerinde şu üç talep vardı: Almanya'nın her zaman Yugoslavya'nın egemenliğine saygı duyması, müttefik ülkelerin savaş boyunca Yugoslavya topraklarından askeri birliklerin transit geçişi ile ilgili herhangi bir istekte bulunmaması ve Almanya ve İtalya'nın Yugoslavya'dan herhangi bir askeri yardım talep etmemesi. Hitler ikinci maddenin sadece yayınlanmamasını talep etmiştir.⁴⁰⁸

Anlaşma Yugoslavya'nın çıkarları doğrultusunda olmuş olsa da iki gün sonra yani 27 Mart 1941 tarihinde İngiltere'nin desteğiyle Cvetkoviç-Maçek hükümetine General Dušan Simoviç tarafından askeri darbe yapılarak ülkeyi yönetenler görevinden alınmış, Kral Aleksandar'ın 17 yaşındaki oğlu Petar Karadjodjeviç tahta geçirilmiştir. Bu askeri darbe ülkenin tamamen bölünmesine neden olmuştur. Hitler darbeye sert tepki göstererek Belgrad'ı bombalamaya başlamış, Hırvatlar Ante Paveliç'in önderliğinde Almanya'ya destek vererek Hırvatistan devletini kurmaya çalışmışlardır. Yugoslavya toprakları İtalya, Macaristan, Bulgaristan tarafından işgal edilerek ülke Almanya ve İtalya'nın kontrolü altında iki bölgeye ayrılmıştır.⁴⁰⁹

Ülkenin Almanya ve İtalya ile anlaşma yapmamasını isteyen en önemli kurumların başında Sırp Ortodoks Kilisesi gelmiştir. Cvetkoviç ve Prens Paul bu devletler ile anlaşmanın ülke çıkarları doğrultusunda olduğuna dair düşünceleri Sırp kamuoyundan ve kurumlarından destek görmemiştir. Bu anlamda hem anlaşmaya karşı çıkan hem de darbeyi destekleyenlerin önderi kilise olmuştur. Bu muhalefetin

⁴⁰⁸ Dragnich, **The First Yugoslavia**, s. 132

⁴⁰⁹ Dragnich, **a.g.e.**, s.133

önemli isimleri Velimiroviç, İrinej Djordjeviç gibi üst düzey kilise yöneticileridir. Darbe sabahı ise Sırp patriği Doziç, radyodan yaptığı açıklamada darbeyi desteklemiş bunun yanında Sırp'ların cesur yüreklerini öven sözler ile Sırp'ların bir daha Cennet ve Tanrı'nın Krallığında doğruyu, adaleti, milli birliği ve özgürlüğü seçtiklerini ifade etmiştir.⁴¹⁰

2. ORTODOKSLUK VE MİLLİYETÇİLİK

Kral Aleksandar ölümü sonrası krallığı yöneten Prens Paul ve hükümetleri birleşik Yugoslavyacılıktan yavaş yavaş vazgeçerek milli kimlikler üzerinden yeni siyasetin üretilmesinin yolunu açmışlardır. Bu yolun açılması hem Hırvat sorununun çözümü açısından hem de uluslararası krizlerin Yugoslavya'yı etkilemeye başlaması yönünden zorunlu hale gelmişti. Siyasetin milli kimliklerin bağlamında üretilmesi dinin ve milli bilinçliliğin tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır. Bu üretim Hırvat sorununa çözümü daha olanaklı kıldıysa da Konkordat ve Sporazum örneklerinde görüldüğü gibi Sırp sorununu ve Sırp Ortodoks Kilisesinin muhalefetini de ortaya çıkarmıştır. Önceki bölümde siyasal tarih merkeze alınarak konu siyaseti üretenlerin penceresinden incelenmeye çalışılmış, Sırp Ortodoks Kilisesinin tepkileri, söyledikleri ve diğer hareketlere olan katkısı bakımından incelenmişti. Bu bölümde ise 1934-1941 yılları arasında Sırp Ortodoks Kilisesi merkeze alınarak bu dönemdeki faaliyetleri incelenecektir. İlk önce mevcut siyasal olaylara tepkisinin öncesinde tartıştığı teorik konulara değinilerek kilisenin konumu anlamlandırılmaya çalışılacaktır. Tartışılan temel konular: din-devlet ilişkileri bağlamında sekülerleşme ve kilisenin siyasetteki rolü ile din-millet bağlamında milliyetçilik ve Ortodoksluk arasındaki ilişki olacaktır. Bunun dışında siyasal görünürlülüğünü ve devlet içindeki konumunu sağlama adına bu dönem kilisenin milliyetçilik ile etkileşimi sonrası ürettiği ideoloji, düzenlediği kutlamalar, ayinler, anma törenleri, gündeme getirdiği ve oluşturduğu mitler incelenecektir. Tüm bu durumlar dinin millileştirilmesi, milletin kutsanması ve Sırp Ortodoks milliyetçiliği kategorileri etrafında tartışılacaktır.

⁴¹⁰ Doziç, *Memoari Patrijarha Srpskog Gavrila*, s.251-253

2.1. Kilise-Devlet ve Kilise-Millet İlişkisi

Sırp milletinin tarih sahnesine çıkmasından 1930'ların ortalarında dek kilisenin siyaset ile ilişkisinin hem Sırp siyasi tarihi hem de Sırp Ortodoks Kilisesi tarihi için önemli olduğunu kilisenin, papazların, siyasetçilerin vs. düşünceleri ve eylemleri üzerinden bu bölüme kadar incelendi. Bunun yanında Ortodoksluğun devlet ile ilişkisinin bir ahenk üzerinde kurulduğu önceki bölümlerde ifade edilmişti. Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan krallığın mevcut siyasi ve dini yapısı bu anlamda Ortodoksluğun öne sürdüğü kilise devlet ilişkisinin dışında bir yapının oluşmasını zorunlu kılmıştır. 1920'li yıllarda hem kilisenin iç sorunları hem de yönetici ve alt düzey papazların kilisenin sosyal çalışmalarda ve kültürel işlerde yer edinmesini arzu ederken siyasi olaylara katılıma karşı çıkmışlardır. Bu durum 1930'ların ortalarında SROK'un hükümet ile mücadelesi, uluslararası sorunlar ve Hırvat sorunu etrafında dönen iç siyasi tıkanmışlığından tamamen değişmiştir. Bu anlamda Sırp Ortodoks entelejiansiyası din-devlet, din-millet ilişkilerini tekrar ele alarak din, siyaset, millet, Ortodoksluk kavramları çerçevesinde teorik çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar 1930'ların ikinci yarısındaki Sırp Ortodoks Kilisesinin konumunu ve söylemini ne kadar etkilediğini anlamada büyük önem taşımaktadır. Dimitrije Najdanoviç'in Sırp Ortodoks Kilisesinin düşünürlerinin toplandığı *Hriscansko Misao* dergisinde yayınladığı makale bu anlamda önemli bir örnektir. Najdanoviç makalesinde kilisenin siyasi hayata dahil olması gerektiğini savunarak aynı zamanda kilisenin siyasi tarafsızlık içerisinde olmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁴¹¹

Najdanoviç kilisenin siyasi hayata dahil konusunda ortaya attığı önerme birçok tespit ve varsayımdan oluşmaktadır. Najdanoviç'e göre dünya ve insan birbiriyle derin bir şekilde ilişkilidir. Hayatın farklılaşmış fakat bölünmüş bütünlerden oluşmadığını belirten Najdanoviç, dünyanın bir bütün olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Düşüncenin madde üzerindeki üstünlüğüne vurgu yaparak siyasi düşüncüyü düşüncenin bir şubesi olarak görür bunun yanında siyasi düşüncenin

⁴¹¹ Dimitrije Najdanoviç, "Pregolemena religiozne politike", *Hriscanska misao*, S.5, 1936, s.68

insan ruhunun en karmaşık bildirisi olduğunu belirtir. Bu anlamda siyasal hareketlerin arasındaki mücadelenin temelde düşünceler arasındaki mücadele olduğunu belirten Najdanoviç, Hıristiyanlığın yüce dini-kültürel bir düşünce ve ana düşünce olarak en gergin ve en belirleyici ideolojik mücadelede yer almamasının düşünülemeyeceğini belirtir. Najdanoviç dinin veya kilisenin siyasal alana müdahil olmasının gerekliliğini savunurken bunun için ortaya attığı en önemli delillerinden biri de çağdaş siyasal düşüncelerin sonunda din gibi bir işleve sahip olduğu noktasıdır. Marksizm ve sosyal demokrasi örnekleri üzerinden bu çıkarıma ulaşan Najdanoviç bu gibi siyasal düşüncelerin sonunda felsefeye, sanata, ahlaka, bilime dönüşerek dinleştiklerini belirtir. Bunun sonucunda Najdanoviç siyasal mücadelelerin kendiliğinden oluşan mücadeleler olmadığını tamamıyla “din için savaş” olduklarını belirterek bu savaşın sonunda ya Hıristiyanlığın ya da başka bir dinin galip geleceğini ifade etmiştir.⁴¹² Özetle, Najdanoviç düşüncenin ana kaynağının Hıristiyanlık olduğunu siyasal mücadelelerin sonuçta bir düşünce mücadelesi olduğunu, Marksizm ve sosyal demokrasi gibi düşünce akımlarının eninde sonunda dinleştiklerini ve tüm bu süreçler sonucunda din için savaşın gerçekleştiğini belirtmiştir.

Najdanoviç bu teorik arka plan ile 1930’ların ortalarında Yugoslavya’da yaşanan siyasal hayat ile ilgili örnek vermeksizin kilise devlet ilişkisine dair önermelerde bulunmuştur. Hıristiyanlığın siyasete dahli noktasında Carl Schmit’in “siyasal teoloji” kavramını da kullanan Najdanoviç din için savaş kavramsallaştırmasıyla birlikte kiliseye büyük bir alan açmaya çalışmıştır. Sekülerleşmeye karşı Hıristiyanlığın ve onun değerlerinin savunulması konusunda da önemli bir çerçeve oluşturduğu söylenebilir. Bu anlamda Konkordat krizi esnasında patrik Varnava’nın, kilisenin siyasete müdahil olma hakkından bahsetmesi ve beyan etmesi⁴¹³ Najdanoviç ile kilise resmi söyleminin ne denli birbirine yaklaştığının görülmesi adına önemli bir örnektir.

⁴¹² Najdanoviç, a.g.e., s.69

⁴¹³ Varnava, “*Gospodinu D-ru Milanu Stojadinovicu Pretsedniku Ministarskog Saveta*”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, 1937, S.15, s.450

Najdanoviç'in teorisinin dışında kilisenin siyasete dahil olmasını hem isteyen hem de istemeyen alt düzey papazların olduğunu da belirtmek gerekir. Duşan Petroviç "Rahip ve Siyaset" adlı makalesinde papazların siyasete müdahil olmaması gerektiğini savunurken papazların hırs ve şeytan ile dolu olan dünya işlerinden uzaklaşıp cemaatine iyi yetişmiş bir rahip olmaları gerektiğini belirtmiştir.⁴¹⁴ Bir diğer "Rahip ve Siyaset" adlı makalede Nikola Drenovac ise Yugolsavya'daki siyasetin tamamıyla yozlaşmış duygular etrafında yürütüldüğünden papazların ahlak, inanç, kardeşlik, saygı çerçevesinde siyasete dahil olmak zorunda olduklarını belirtmiştir. Bunun yanında yazar milletin lideri olarak Sırp Ortodoks Kilisesinin siyasette yer almasının kendi görevi olduğunu, ülkesini seven ve milliyetçi olanın siyasetten uzak durmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁴¹⁵

Özelde Sırp Ortodoks Kilisesinin yöneticilerinin, alt düzey papazların genelde de Ortodoks dünyasının tartıştığı bir diğer konu da kilise-millet ilişkisi, milliyetçilik konuları olmuştur. 19.yüzyılda siyasal ideoloji olarak ortaya çıkan modern milliyetçilik siyasal ve sosyal bir vaka olarak Doğu Hıristiyanlığın ilgisini çekmemesi pek mümkün değildi. Bu anlamda Ortodoks inancının ortak bir milliyetçilik teorisini üretmemesi Kiliselerin bu konuda birleşmemesine sebep olmuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi entelektüelleri ancak milli ideolojilerin tekrar gündeme geldiği 1930'ların ortalarında bu konuya teorik/kavramsal açıdan incelemeye başlamışlardır. Önceki bölümlerde Ortodoks düşüncenin gelişiminde Rus düşünürlerin büyük bir paya sahip oldukları belirtilmişti. Rus düşünürlerin dışında Romanya ve Bulgar entelektüellerinin de payları olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda Ortodoksluk ve milliyetçilik teorisini incelemeye ele alan ve milliyetçiliği Ortodoksluğun senfoni olarak gelenekselleşmiş devlet kilise ilişkisine yeni bir kategori açarak milliyetçiliği dahil eden Bulgar Ortodoks düşünürü Stefan Tsankov olmuştur. 1936 yılında *Hrişcanska Misao*'da yayınladığı makale ile bu düşüncelerini kavramsal bir zemine oturtturarak açıklayan Stefan Tsankov hiç kuşkusuz Sırpılık ve Ortodoksluğun iç içe geçeceği *Svetosavlje* ideolojisine kapı aralayarak bu hareketi etkilemiştir.

⁴¹⁴ Duşan, Petroviç, "Sveštenik i politika", **Hrişcanska Misao**, 1935, S.5-6, s.5

⁴¹⁵ Nikola, Drenovac, "Sveštenik i politika", **Hrişcanska Misao**, 1935, S.8, s.11

Tsankov makalesinin girişinde Ortodoks Kilisesinin milleti doğal ve tarihsel veri olarak kabul ettiğini belirtir. Milletin kötü ve iyi işler yapabileceğini belirten Tsankov bu anlamda millet kategorisinin sonucu olarak doğan modern milliyetçiliğin milletin kötü işi olarak görülebileceğini belirtir ve bu tarz bir milliyetçiliğin 1872’de İstanbul Patrikhanesi tarafından kınandığını ifade eder. Fakat milliyetçiliği kötü ve iyi milliyetçilik olarak ikiye ayıran Tsankov Hristiyan milliyetçiliğini, iyi milliyetçiliğin örneği olarak verir.⁴¹⁶ Bu milliyetçilik örneğinde kilisenin konumunun millet üstü bir konumda devam edeceğini, insanların milletler şeklinde organize olduklarından ötürü kilisenin millettten tecrit edilmemesi gerektiğini ifade eder. Bunun yanında milleti aile ve insanlığı bağlayan bir bağ olarak da tanımlayan Tsankov, kilisenin vücudunu oluşturan milletin Tanrıya ulaştırılması gerektiğini belirtir. Kilise ve milleti ruh ve beden örneğinden giderek açıklamaya çalışan Tsankov milletin beden olarak algılanması gerektiğini bedeninde sağlıklı kalarak ruha tam itaatle ruhun ideallerini (Kilise ve Hristiyanlığın) gerçekleştirmesinde yardımcı olması gerektiğini belirtir.⁴¹⁷ Tsankov ürettiği bu teori ile Ortodoks kiliselerinin milletin savunması ve siyasal olaylara dahil edilmesinin teorik veya akidevi gerekçesini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Din ve Milliyetçiliğin Etkileşimi

1934 sonrası milli kimlikler üzerinden siyasal örgütlenme ve çözüm arayışları, milli kimliği şekillendiren önemli unsurlardan biri olan dini kimliğin, millet ile ilişkisinin kiliseler tarafından tekrar gündeme getirilmesine neden olmuştur. 19.yüzyıl ortalarına kadar Hırvat ve Sırp milli bilincin oluşumunda Katoliklik ve Ortodoksluğun merkezi bir konuma sahip olduğu tarihsel süreç ile birlikte açıklanmaya çalışılmıştı. Milliyetçi düşüncenin inşası ile birlikte din en belirleyici unsur olmaktan çıkmış seküler-modern millet inşa edilmeye çalışılmıştı. Yugoslav millet inşasında bu süreçte dinden arındırılmış bir şekilde devlet tarafından tüm aygıtlar ile birlikte inşa edilmeye çalışılmış olması, dinin ve onun kurumsal temsilcileri olan kiliselerin hem milli kimlik hem de devlet içindeki tarihsel

⁴¹⁶ Stefan Tsankov, “*Crkva i nacija na pravoslavnom istoku*”, **Hriscanska Misao**, S.3,1936, s.36

⁴¹⁷ Tsankov, **a.g.m.**, s.37

konumlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Tam bu noktada 1934-1941 yılları arasında siyasal çıkmazların sonucunda devletin milli kimlikler üzerinden siyasetin kanallarını açması, kilisenin Sırlığının merkezine Ortodoksluğu yerleştirerek kaybettiği konumları tekrar kazanmaya çalışmasına neden olmuştur. Najdanoviç ve Tsankov'un çalışmaları bu anlamda Sırlığının merkezine Ortodoksluğun yerleştirilmesini amaçlayan teorik çalışmaların öne çıkan örnekleridir. Bu çalışmaların ve kilisenin kamusal alandaki görünürlülüğü etkisiyle dini ve milli kimliği esas alan felsefi-siyasi hareketler ortaya çıkmıştır. Svetosavlje ve Ljotiç örnekleri bu anlamda dinin devletteki mevcut konumuna ve milletin din ile ilişkisine karşı çıkan ve onu tanımlamaya çalışan hareketler olarak tanımlanabilir. Doğu Hıristiyanlığın senfoni (uyum) bağlamında tanımladığı devlet, millet ve kilise ilişkisinin dışında oluşan bu yeni durum dinin, milleti ve devleti oluşturduğuna dair önermeleriyle kilise ve Sırp Ortodoks düşünürlerin sekülerleşmiş devlet ve millet olgularına karşı ürettiği bir cevaptır.

Bu anlamda bu bölümde kilise mensuplarının ortaya çıkardığı Svetosavlje ideolojisi ile Ljotiç'in ZBOR partisi ve Sırp Ortodoks Kilisesinin önderliğinde üretilen mitler, yapılan ayin ve kutlamalar dinin millileştirilmesi, milletin kutsanması, dini milliyetçilik olguları üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.

2.2.1. Svetosavlje İdeolojisi ve Ljotiç'in ZBOR Partisi

Din ve milliyetçilik veya Sırlık ile Ortodoksluluğun iç içe geçtiği önemli örneklerden biri de *Svetosavlje* ideolojisidir. Sırp Ortodoks düşüncenin önemli temsilcileri olan aynı zamanda da kilisenin üst düzey yöneticiliğini yapan Nikolaj Velimiroviç, Dimitrije Najdanoviç gibi isimler Svetosavlje düşüncesinin oluşturulmasında büyük katkıları olmuştur. Bunun yanında bu ideoloji Belgrad Üniversitesi Ortodoks Teoloji Bölümü öğrencileri tarafından benimsenerek 1932-1941 yılları arasında Svetosavlje dergisi etrafında bu harekete ve ideolojiye katkı sunmuş ve teorik tartışmaların yayınlandığı yayın organı olmuştur. Svetosavlje dergisinin ilk sayısının önsözünde "Svetosavlje bizim Hazreti İsa üzerinden insana

farklı, gerçekten fedakârca bir hizmetimizdir. Ve bu bizim tek gayemizdir”⁴¹⁸ notu bulunmaktadır. İlk Sırp Ortodoks Kilisesinin kurucusu olan Aziz Sava’nın ismini alarak onun manevi, kültürel, siyasal mirasını merkeze yerleştirerek ve Sırp milleti için önemini vurgulayarak kişiliğini öven bu ideoloji Sava milliyetçiliği olarak tanımlanırken aynı zamanda da Yugoslavyacılık, sekülerleşme gibi tehditlere karşı üretilmiş bir karşı cevaptır.⁴¹⁹ Millet ve devlet inşa süreçlerinin Aziz Sava tarafından gerçekleştirildiğini iddia eden Svetosavlje ideolojisi bu anlamda Aziz Sava’nın kişiliğinde Sırp Ortodoks Kilisesinin Sırp milletini oluşturduğunu ve şekillendirdiğini ifade eder. Svetosavlje ideolojisi, 1935 yılında Kolorçev Üniversitesinde “Aziz Sava’nın Milliyetçiliği” tebliği ile Nikolaj Velimiroviç⁴²⁰ tarafından tanımlanmıştır.

Velimiroviç tebliğde Aziz Sava’nın Sırp Kilisesini, Sırp milletini ve bir bütün olarak Sırp milli kültürünü nasıl kurduğunu anlatan bir sunum yapmıştır. Başpiskopos Velimiroviç’e göre Sava Sırp milli kilisesinin kurucusu olduğuna göre Sırp milliyetçiliğin de kurucusudur. Sırp milliyetçiliği Velimiroviç’e göre Aziz Sava’nın Sırp milletini kurmak için yaptığı eylemlerin sonucu ve tamamıdır:

*“Aziz Sava’nın milliyetçiliği milli kiliseyi, milli hanedanı, milli devleti, milli eğitimi, milli kültürü ve milli savunmayı kapsamaktadır. Milli kilise Sava milliyetçiliğinin temelini ve merkezini oluşturur. Kilise ruh gibi davranarak, tüm milli organizmayı tek inançla, ümitle ve sevgiyle ışık vererek, ilham vererek ve birleştirerek diriltir.”*⁴²¹

Tebliğinde milli kilisenin, milli hanedanın, milli devletin, milli eğitimin, milli kültürün ve milli savunmanın Aziz Sava tarafından nasıl kurulduğunu anlatan Velimiroviç milli kilise ile Sırp milleti arasındaki ilişkiyi Aziz Sava’nın kişiliğinde

⁴¹⁸ Naşa reč, Svetosavlje, S.1, 1932, s.2

⁴¹⁹ Maria, Falina “Svetosavlje: A case study in the Nationalization of Religion” Erişim:06.05.2012, http://www.timeandspace.lviv.ua/files/library/Falina_SZRKG_101.pdf, s.521

⁴²⁰ Nikolaj Velimiroviç iki dünya savaşı arasında öne çıkmış en önemli Sırp Ortodoks papazlarından ve entelektüellerinden biridir. Doktora eğitimini İsviçre’nin Bern Üniversitesinin Teoloji bölümünde tamamlayan Velimiroviç 1920’li yıllara kadar ülkesine dönmemiştir. Bu dönemde İngiltere ve Rusya’ya giderek bu milletlerin kültür ve geleneklerine nüfus etmeye çalışmıştır ve ekümenik hareketlerin savunucusu bir kişi olarak dikkat çekmiştir. 20.yüzyıl başlarında eğitilmiş ve geleceği parlak bir genç olarak ortaya çıkan Velimiroviç 1920’li yıllarda ülkesine dönerek Sırp Ortodoks kilisesinde görev almıştır. 1930’lu yıllarda ise Sırp Ortodoks milliyetçiliğinin ateşli savunucularından biri haline gelmiştir. 2003 yılında aziz olarak kutsanan Velimiroviç 1930’lu yıllardaki aktif siyasal hayatı ve Ljotić ile ilişkisinden ötürü Sırp faşistliğiyle de ilişkilendirilecektir. Fakat Velimiroviç çalışmada daha çok Sırpçılığı ve Ortodoksluğu savunan yönüyle yer alacaktır.

⁴²¹ Nikolaj Velimiroviç, “Nacionalizam Svetoga Sava”, Çevrimiçi:01.07.2012, <http://tr.scribd.com/doc/114655477/Vladika-Nikolaj-Velimirovic-Nacionalizam-Svetog-Sava>, s.1

birleştirerek kiliseyi Sırp milletinin yaratılmasında devam ettirilmesinde ve yaşamasında en belirleyici unsur haline getirmiştir. Velimirović milli kiliseyi şöyle tanımlamıştır:

“Milli kilise bağımsız merkezi bir yapı ile milletten gelip milli rahiplerle, milli dille ve inancını milli geleneksel ifadelerle millete yönlendiren bir kilisedir. Bu milli kilisenin tam karşıtı milli olmayan veya uluslar arası kilisedir ki merkezi milletin dışında, papazları her hangi bir yerden gelen, yabancı bir dile sahip ve inancını birleşmiş ve tek düze ifadelere belirten kilisedir. Hangisi daha doğal ve erdemlidir. Kuşkusuz, milli kilisedir.”⁴²²

Milli kilisenin oluşturulmasından sonra milli hanedanın ve milli devletin oluşturulmasının gerekliliğinden bahseden Velimirović Aziz Sava'nın milli devleti kurarken yaptığı en önemli eylemin kardeşi Stefanı Kral yaparak milli hanedanı oluşturması olduğunu belirtmiştir. Stefan'ı kardeşi olması hasebiyle değil onun Ortodoks Sırp olmasından ötürü seçtiğini ifade eden Velimirović, Sava'nın milli hanedan ve milli devletin birbiri ile ilişkisini belirlerken onun kan, dil, din, ahlak ve gelenek birlikteliğini sağlamayı amaçladığını ifade etmiştir.⁴²³ Velimirović milli kültür, milli savunma, milli eğitim gibi konuları Aziz Sava'nın nasıl inřa ettiğini vurgularken Ortodoksluęu ön plana çıkararak kilisenin merkezi konumunu ifade etmiştir. Örneęin milli eğitimin Sava tarafından ahlak bilgisi ve ahlak eğitimi olarak görüldüğünü belirtirken bilginin kaynağının kilisede olduğundan eğitim ile kilisenin iç içe olduğunu vurgulamıştır.⁴²⁴

Aziz Sava milliyetçiliğin modern milliyetçilikten çok önce Aziz Sava tarafından üretildiğini ifade eden Velimirović, 700 yıllık mirasın Sırp milletinin önünde durduğunu ve Batı'daki gelişmelere hayran kalan entelektüellerin büyük yanlışlık içerisinde olduğunu belirtmiştir. Avrupa'daki milletlerin kiliseyi devletten ayırmasının Avrupa'nın ne denli büyük bir kriz ile karşı karşıya kaldığının önemli bir göstergesi olduğunu da vurgulamıştır.⁴²⁵

Velimirović'in dışında Svetosavlje ideolojisi hakkında görüş bildiren bir diğer yazar da Danilo Medan olmuştur. 1937 yılında Svetosavlje dergisinde yazdığı

⁴²² Velimirović, a.e., s.1

⁴²³ Velimirović, a.e., s.2

⁴²⁴ Velimirović, a.e., s.2

⁴²⁵ Velimirović, a.e., s.4-5

makalede Svetosavlje ideolojisinin, Sırp milletinin en çok etkilendiği kişi olan Aziz Sava'nın hayatı ve öğretileri üzerinden üretildiğini belirtmiştir. Bunun yanında Doğu Hıristiyanlığın ilkelerinin de ideolojinin esin kaynaklarından biri olduğu ifade eden Medan, Svetosavlje'nin Sırp milli kültürünün başlangıcı ve temeli olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Medan'a göre kültür ve eğitim ile ilgili tüm konular Aziz Sava'nın düşüncelerinden ilham alınarak şekillendiğinden Sırp milli kültürü ve milli karakteri doğası gereği Ortodoks'tur.⁴²⁶

Svetosavlje ideolojisi üzerine çalışmalar yapan Maria Falina'ya göre bu örneğin dini ve milli toplulukların birbirini nasıl etkilediğini anlamada önemli bir yere sahiptir. Falina, bu dönemde üretilen bu ideolojinin kilise entelektüellerinin düşünsel ve eylemsel sonucu olarak ve aynı zamanda da kilise bağlamına uymayan milli siyasetteki gelişmelere karşın bir tepki olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir.⁴²⁷ Svetosavlje düşüncesi dinin milletleştirilmesi ve milletin kutsanması bağlamında tanımlanabileceği gibi Ortodoksluluğu Sırp milli kimliğin asıl unsuru olarak değerlendiren bir ideoloji olarak da tanımlanabilir.

Svetosavlje düşüncesinin dışında Sırpılık ve Ortodoksluğun iç içe geçtiği yapı olarak Dimitrije Ljotić'in Yugoslav Milli Hareket partisi ya da kısa adıyla ZBOR⁴²⁸ partisi de verilebilir.⁴²⁹ Dimitrije Ljotić ile ZBOR hareketi marjinal hareket olarak Sırp siyasi tarihinde yer almış olsa da siyaset ve dinin iç içe geçmiş yapısının kurumsallaşmış bir örneği olarak dikkat çekicidir. Ljotić'in düşünceleri faşist ideoloji ile ilişkilendirilmiş olsa da bu konuda ki tartışmaların sürdüğünü ve konsensüs sağlanamadığını belirtmek gerekir.⁴³⁰ Sırp ve Yugoslav siyasal hayatında önemli bir yer edinemese de bu hareket Ortodoksluk ve Sırpılığın bir araya getiren ve siyaset üreten bir parti olarak bu hareketin ve liderinin söylemleri incelenmelidir.

⁴²⁶ Danilo Medan, "*Konture Svetosavske ideologije i njen značaj u prošlosti i sadašnjosti*", **Svetosavlje**, 1937, S.1, s.88

⁴²⁷ Maria Falina, "*Svetosavlje: A case study in the Nationalization of Religion*" s.526

⁴²⁸ ZBOR; Z (združena) harfinin toplanmış, B (borbena) harfinin savaşı, O (organizena) harfinin organize olmuş, R (rada) harfinin çalışan sözlerinin ilk harflerinden türetilmiştir.

⁴²⁹ Slaviša Perić, "*Dimitrije Ljotić i njegov ZBOR*" Çevrimiçi:13.01.2013 <http://www.tvoracgrada.com/knjige/scribd/dimitrijeljoticinjegovzbor.html>, s.5

⁴³⁰ Maria Falina, "*Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and nationalism in interwar Serbia*", **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2007, s.248-249

Dimitrije Ljotić krallığın kurulması ile birlikte siyasetin içinde Radikal Parti üyesi olarak yer almış, Petar Zivkoviç yönetiminde kısa sürelik Adalet Bakanlığı görevinde de bulunmuştur. Kral Aleksandar ile anayasa konusunda uzlaşamayan Ljotić keskin düşünceleri ve taviz vermeyen yapısından ötürü siyasi mücadelesini tek başına yürütme gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. 6 Ocak 1935 yılında ise papazların da içinde olduğu ZBOR partisini kurmuştur.⁴³¹ Ljotić'in siyasi düşünceleri üç ana başlıkta toplanabilir: korporatist devlet yönetimi, organik-yapısal düşünce ve Ortodoksluk. İtalyan Faşist düşüncenin izlerini taşıdığını belirtmekle beraber Faşist ve Nazi düşüncelerini kınayan ve bu düşüncelerin ateist ve Hıristiyan karşıtı dünya görüşünün anlayışları olduğuna belirten yazıları da bulunmaktadır. Eski değer ve geleneklerin korunmasını gerektiğini düşünen Ljotić ve arkadaşları komünizm, materyalizm, liberalizm gibi düşüncelerin Sırp milleti için bela olduğunu düşünmüşlerdir. Siyasi hayatında da bu noktada ilk iki görüşünün Sırp halkı tarafından pek de benimsenmediğini Ortodoksluk ile ilgili düşüncelerinin daha ağırlıklı olarak halk tarafından benimsendiğini belirtmek gerekir.⁴³² Seçimlerde meclise de milletvekili gönderecek kadar oy toplayamayan Ljotić'ı başarısız kılan nedenlerin başında Sırpılığını ve Ortodoksluluğu bir bütün olarak gören bir geleneğin zaten mevcut olmasında yatmaktadır.

Ljotić'in düşünce dünyasında Sırp milleti ile Yugoslav milletinin bir olduğunu en azından bu iki kavramı bir ve aynı anlamda kullandığını belirtmek gerekir. Bu anlamda Yugoslavyacılığı, Sırp milliyetçiliğinin genişlemesi olarak da algılamış olabilir. Ljotić'in Velimiroviç ve Svetosavlje düşüncesinden etkilendiğini ve Velimiroviç ile dostane ilişki içerisinde olduğunu ifade etmek gerekir. Bu anlamda Ljotić ve ZBOR hareketi dini sembolleri ve Ortodoksluluğu yoğun bir şekilde kullanan bir parti olmuştur. Örneğin ZBOR partisinin sloganı "Tanrı'ya inanarak ve ZBOR'un zaferiyle" olmuştur. Parti içinde bir papaz olarak bilinen ve buna göre saygı duyulan bir isim olan Ljotić yazdığı bir mektupta her dakikasının Tanrı'nın neyden hoşlandığını öğrenmek için harcadığını ve bunu aktarmaya çalıştığını

⁴³¹ Slaviša Perić, "Dimitrije Ljotić i njegov ZBOR", s.5

⁴³² Falina, "Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy", s.254

belirtmiştir.⁴³³ Bunun yanında Ljotić, İsa'nın gerçekliği ve hayatı dışında bir hayatın olmadığını ve İsa'nın ve Ortodoks kilisenin dışında bireyin ve milletin kurtuluş yolunun olmadığını ifade etmiştir. Milli kalkınmanın Tanrı, anavatan ve ev üçgenindeki iyi inşa edilmiş bir sistem ile gerçekleşebileceğini savunan Ljotić bunun milletin güvenliğini sağlama ve refahı için önemli olduğunu vurgulamıştır.⁴³⁴

Ljotić 1930'ların ikinci yarısında Yugoslavya Krallığında yaşanan tüm siyasal mücadelelerin içinde olmuştur. Konkordat krizi ve Sporazum gibi konularda Sırp Ortodoks geleneğin yanında siyaset üreten Ljotić, Stojadinoviç ve Naip Prens Paul'e karşı şiddetli bir muhalefet göstermiştir. Bunun sonucunda hem kendisi tutuklanmış hem de ZBOR partisi yasaklanmıştır.⁴³⁵

Ljotić ve ZBOR hareketi, 1920'leri ortalarında Sırp topraklarından sosyal bir hareket olarak ortaya çıkan ve bu topraklarda faaliyet gösteren Bogomil hareketi ile yakından ilişkilidir. Bogomil hareketi bu anlamda sosyal bir hareket olarak ortaya çıkıp 1930'ların ikinci yarısından itibaren üyelerinin siyasal olaylara dahil olduğu bir harekete dönüşmüştür. Bogomiller ile ZBOR hareketi kurumsal anlamda bir ilişki yaşamamış olsalar da birçok üyeleri her iki grupta yer almıştır. Dimitrije Najdanoviç, Nikolaj Velimiroviç, Djoko Slijepçeviç gibi isimler buna örnek olarak verilebilir.⁴³⁶ Bu örnekler 1930'ların ikinci yarısından itibaren kilisenin ve bazı siyasal partilerin önderliğinde, din ve milliyetçiliğin etkileşimi anlamında, dini grupların, siyasi örgütlerin ve sosyal hareketlerin birbirine geçmiş yapısını açıklama adına önemlidirler.

2.2.2. Kilise, Milliyetçilik ve Mit

Sırp Ortodoks Kilisesi 1934-1941 yılları arasında Sırp milli kimliğin ve Ortodoks dini kimliğin ortak kişilerine ve olaylarına yönelik bir dizi tören, kutlama, ayin düzenlemiştir. Ortaçağ Sırp devletinin kurucu hanedanı olan Nemanja Hanedanı, Sırp Ortodoks Kilisesinin kurucusu olan Aziz Sava gibi şahsiyetler

⁴³³ Falina, **a.e.**, s.254

⁴³⁴ Falina, **a.e.**, s.255

⁴³⁵ Perić, **a.g.m.**, s.10-15

⁴³⁶ Falina,**a.g.m.**, s.255

milletin kuruluş aşamasının kutsanmasında ve mitleştirilmesinde yer almışlardır. Bunun yanında bu dönemde milli kimliğe yönelik büyük tehdit olarak asırlarca Sırp'ların hafızalarında yer edinmiş Kosova Savaşı'nın kendisi ve Sırp liderleri anma törenleri ve kutlamalar ile anılmıştır. Dini ve milli bilinçliğin önemli yapı taşları olan bu mitlere Yugoslav Karlılığın en önemli ismi Kral Aleksandar'da eklenmiştir. Tüm bu süreçler kilise tarafından kullanılarak milli ve dini değerlerin karşılıklı birbirine nüfuz etmesini sağlayarak Ortodoksluk ve Sırp'lığın iç içe geçmiş yapısının vurgulanmasına yönelik olmuştur.

Vjekoslav Perica tarihsel olarak Yugoslavya'da kilisenin önderliğinde en kapsamlı mit üretici dini festivaller ve anma törenlerinin 1939-1941 yılları arasında gerçekleştiğini belirtmiştir.⁴³⁷ Fakat bu yoğun festivallerin ve anma törenlerin öncesinde Aziz Sava ve Kral Aleksandar ile ilgili mit oluşturucu faaliyetler düzenlenmiştir. Bu bölümde Sırp Ortodoks Kilisesinin hem 1939 öncesi hem de 1939 sonrası ürettiği veya kullandığı mitler irdelenerek kilisenin Sırp milletinin Ortodoksluluk ile olan ilişkisini vurgulama adına seçtiği örneklerin içeriği incelenecektir. Sırp Ortodoks Kilisesi inşa edilmeye çalışan seküler modern Sırp milletine karşı millet-din birlikteliğini yani Sırp milleti ile Ortodoksluğun birlikteliğini dini ve milli şasiyetlerin aynı olduğu çarpıcı örnekler ile gündeme getirdiği aşikârdır.

2.2.2.1. Kral Aleksandar'ın Ölümü Sonrası ve Mitleştirilmesi

9 Ekim 1934 yılında Fransa'da suikaste uğrayan ve hayatını kaybeden Kral Aleksandar'ı en çok sahiplenen Sırp Ortodoks Kilisesi olmuştur. Kral'ın Ortodoks ve Sırp olması Kilisenin bu durumdan pay çıkartmasına neden olmuştur. Topola'daki Oplenac kilisesinde Aleksandar'ın defni Ortodoks inancına göre yapılması Sırp Ortodoks Kilisesinin görünürlüğünü o dönem büyük ölçüde etkilemiştir. Suikastin ve cenaze töreninin belgesel şeklinde tüm Yugoslavya sinemalarında yayınlanması,

⁴³⁷ Vjekoslav Perica, *The Sanctification of enmity: Churches and the construction of founding myth of Serbia and Croatia; Myths and Boundaries in Southeastern Europe*, ed. Pal Kosto, London, C.Hrust&Co, 2005, s.135

belgesel boyunca Ortodoks papazlarının mevcudiyeti ve belgeselin Ortodoks papazların el sallamalarıyla sona ermesi Kilisenin devletteki konumu ve kamusal alandaki yerinin ifade edilmesi açısından son derece önemliydi. Bu dönemde kilise ve papazlar ülke çapında verdikleri vaazlarda Kral Aleksandar'ı "Birleştirici Cesur Kral" ile "Kurban Kral" olarak anmışlardır. Kurban Kral söylemi ilerideki dönemde kilise tarafından kral'ın mitleştirileceği anlamına geliyordu. 1939 yılında Kral Aleksandar Kosova efsanesinin en önemli kişisi olan Prens Lazar'ın düzeyine kadar çıkartılmaya çalışılacaktır. Şehit Lazar ve Şehit Aleksandar söylemi bu anlamda önemli örneklerdir. Hrişçanska Misao dergisinde Kral Aleksandar'ı ölümünün beşinci yıldönümü münasebetiyle yazılan yazıda 9 Ekim tarihinin her zaman Sırlar için acının ve aynı zamanda övünmenin günü olacağı ifade edilerek acının bir arınma olduğu belirtilmiştir.⁴³⁸ Acı ve arınma Hıristiyan dini geleneğin Hz. İsa'dan bu yana kullandığı önemli kavramlardan ikisidir. Her ne kadar Kral Aleksandar papaz olmasa da aziz olarak kutsanan Ortaçağ yöneticileri düzeyine çıkartılmıştır. 1939 yılında ölümünün 5 yılında Sırp Ortodoks Kilisesi Kral Aleksandar'ı anmak için büyük sayıda merasim düzenlemiştir. Ülkenin en küçük köyünden en büyük şehrine kadar her yerde Kral Aleksandar, şehit ve kurban figürleri altında papazların duygusal konuşma, övgü ve komünyonları⁴³⁹ ile anılmıştır. Oplenac'ta düzenlenen törende Niş Başpiskopos'u Jovan, Kilisenin kiliseyi, dinini ve diğer milli gelenekleri seven en inançlı evladını kaybettiğini belirtmiştir.⁴⁴⁰ Kral Aleksandar'ın kilise tarafından anılması, aziz olarak kutsanması 1934 sonrası milli ve dini kimliklerin beraberliğini vurgu yapan kilise için eşsiz bir örnekti.

⁴³⁸ "Deveti Octobar", **Hriscanska Misao**, 1939, S.9, s.122

⁴³⁹ Komünyon cemaatle sadece yapılan bir duadır. Kiliseye göre komünyon ayinlerin en önemlisidir ve sembolik düzeyde dünya ve cennet aleminin Tanrının huzurunda tanıştığı ve kutlama yaptığı ayindir. Lucian N. Leustean, "Orthodoxy and political myth in Balkan national identities" **National Identities**, S.10, s.427-428

⁴⁴⁰ "Parastosi Blazenopiçivšem Kralju Aleksandaru ı Ujedinitelju o petogodišnjici smrti" **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.23-24,1939, s.563

2.2.2.2. Aziz Sava Miti ve Aziz Sava Yılı

Bu dönemde Sırp Ortodoks Kilisesinin, milli ve dini yapıları iç içe geçirerek gündeme getirdiği, millileştirilmesini ve kutsanmasını sağlayarak Sırp Ortodoks milletinin vazgeçilmez bir ismi haline dönüştürdüğü bir başka isim de Sırp Ortodoks Kilisesinin kurucusu Aziz Sava'dır. Ortodoksluk ve Sırpılığın ayrılmaz bir bütün olarak ortaya çıkartan Svetosavlje ideolojisinin esin kaynağı olan Aziz Sava, 1935-1936 yılları arasında Aziz Sava yılında, Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından büyük sayıda festivaller, anma törenleri, çok sayıda yayın ve broşürler ile anılmıştır.

Bojan Aleksov çalışmasında Aziz sava'nın 19.yüzyıl öncesinde Sırp sözlü geleneğinde "Sırp Cennetinin Güneşi" olarak değerlendirildiğini bunun yanında birçok ünlü efsane ve halk hikâyelerinde olağanüstü baharların yaratıcısı, Tanrıya ait cezalandırıcı ve kutsayıcı birçok doğal güçlerin hükmedicisi olarak anlatıldığını belirtmiştir. 19.yüzyıla gelince ise Aziz Sava kültürünün koşullara bağlı olarak milli altın çağın, milli uzlaşma ve birleşmenin, Kilise ve milletin şehidi olarak farklı görevleri temsil eden ve üreten bir külte dönüştüğünü vurgulamıştır.⁴⁴¹

Aziz Sava kişiliğinin bu denli bir şekilde hem Sırp milletinin hafızasında yer edinmesi hem kilise tarafından benimsenmesi kim olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Aziz Sava Sırp Ortaçağ Krallığının kurucusu Nemanja'nın oğludur. 1169 yılında Ras'ta doğan Sava, genç bir prens olarak ülkesinden kaçarak papaz olmak adına Athos'a yerleşmiş orada ilk Sırp manastırını kurmuş ileriki dönemde de kardeşleri arasında süren kan davasını sonlandırmak için Sırbistan'a dönmüştür. Hükümdarlığı etkileyici konuşmalardan sonra krallığı genişletecek olan Stefan'a veren Sava 1219 yılında özerk, kendi kendini yöneten Sırp milli kilisesini kurarak tarihin ilk Sırp patriği olmuştur. Ölümünden sonra babası ile birlikte, Kilise onları Sırp devletini, Sırp yöneticilerini, Sırp milletini koruyucuları olarak kutsamıştır.⁴⁴²

Aziz Sava'yı Sırp milletinin hafızasına daha da yerleştiren ve mitleştirilmesine neden olan gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında tartışmaların bulunduğu bir olay

⁴⁴¹ Bojan Aleksov, "Natioanalism in Consturction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade", **Balkanologie**, 2003,S.7, s.47

⁴⁴² Aleksov, **a.e.**, s.49-50

Osmanlı döneminde yaşanmıştır. Sinan Paşa'nın 1594-1595 yılları arasında Belgrad'ın en yüksek tepelerinden biri olan Vračar tepesinde Aziz Sava'nın cesedini yakarak tüm Sırp'ların buradan yayılan ateşi görmelerini ve kokuyu koklamalarını sağlaması Sırp'ların hafızaların yer eden önemli bir mittir. Bu olay Aziz Sava'nın Sırp tarihinde öldükten sonra tekrar şehit olmuş bir yüce kişilik ile mite dönüşmesini sağlamıştır. Mite göre Sava'nın külleri, Sava kültürünün olduğu yerlere veya Sırp'ların yaşadığı veya dağılık olarak göç ettikleri yerlere rüzgar ile alınarak ve dağıtılarak vatanına adanmıştır. Alevlerin ise Sırp kalbinin inancının dönüşerek sonu ve başı olmayan bir ateşe dönüşerek millete samimiyet, ev ve inanç verdiğine inanılmıştır. Vücudu ışığa dönüşerek milli varlığı, dili, kiliseyi ve Aziz Sava olmayı korumaya dönüşmüştür.⁴⁴³

Hikâyelerin ve sözlü gelenek üzerinden oluşan bu mit sayesinde Aziz Sava hem Sırp Ortodoks Kilisesinin kurucusu hem de Sırp milletinin aziz lideri haline gelmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesi 1935 yılında Aziz Sava'nın ifade ettiği tüm bu anlamların farkında olarak ölümün 700. yıldönümü kutlamalarını düzenlemiştir. Bu kutlamalar ve anma törenleri ile beraber Sırp Ortodoks Kilisesi Sırp milletinin tarihine vurgu yaparak Ortodoksluk ve Sırp'lılığı ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Her ne kadar Aziz Sava, Kral Aleksandar döneminde de ilkokullarda anılan ve kutlamalar yapılan bir isim olsa da 1935 sonrası Slav kardeşlerinin bir arada yaşama ülküsüne örnek verilen bir isim olarak değil SROK'un faaliyetleriyle daha çok Sırp milletinin kurucusu bir aziz olarak tanıtılan, anlatılan bir isim haline dönüşmüştür.

Ocak 1935 yılında başlayıp Ocak 1936 yılında sona eren Aziz Sava yılı⁴⁴⁴ Sırp Ortodoks Kilisesinin önderliğinde fakat devlet organlarının ve yetkililerinin, kulüp ve derneklerinin de birçok yerde öncülük ettiği kutlamalar, anma törenleri, yayınlar, eşliğinde geçmiştir. Basında olağanüstü sayıda Aziz Sava'nın hayatı ve kahramanlıklarıyla ilgili yazı yayınlanırken, Aziz Sava'nın entelektüel ve manevi mirasına yönelik birçok sayıda akademik yayın da okuyucuya sunulmuştur. Bu akademik yayınların büyük çoğunluğu Aziz Sava'nın nasıl ve hangi anlamda

⁴⁴³ Aleksov, a.e., s.53

⁴⁴⁴ Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije, 1935, S.40-41, s.593-594

anılması gerektiği konusundaki tartışmaları içermiştir.⁴⁴⁵ Miloş Crnjanski yayınladığı kitabında Aziz Sava'nın Orta Çağ Sırp devletindeki diplomatik başarılarına vurgu yapması ve Aziz Sava'yı ağırlıklı olarak devlet yöneticisi penceresinden değerlendirmesi⁴⁴⁶ Djoko Slijepçević'in tepkisine neden olmuştur. Slijepçević Crnjanski'nin kitabını eleştirdiği yazısında, Crnjanski'nin Aziz Sava'nın Sırp milliyetçiliğini ön plana çıkardığını fakat dindarlığından bahsetmediğini belirtmiştir. Slijepçević Sava'nın milli devleti yaratma ve milletin manevi uyarıcısı olma durumlarını birleştirebilmiş bir isim olduğunun altını çizerek Crnjanski'ye cevap vermiştir.⁴⁴⁷

Aziz Sava yılı, Svetosavlje ideolojisinin yanında bu dönemde Aziz Sava'nın merkezde olduğu bir diğer olay da Bizans-Ortodoks geleneğine uygun Aziz Sava isminde bir kilise inşasına yönelik taleplerin artmasıdır. Aziz Sava mitinin önemli bir ayağı olan Vračar tepesinde inşa edilmek istenen kilise 19.yüzyıldan itibaren gündeme gelmiş fakat maddi yetersizlikler ve savaşlar kilisenin inşasını bir türlü mümkün kılmamıştır. 1935-1941 yılları arasında Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından kilisenin inşaatı için büyük kampanyalar düzenlenmiştir. 1935-1936 yılının Aziz Sava yılı olarak belirlenmesinin arkasında kilisenin inşasına yönelik büyük bir kampanya oluşturulması da vardır. Bu dönemde her ne kadar ciddi bir çalışma yapılsa da 1941 yılına gelindiğinde kilisenin sadece kaba inşaatının belli bir bölümünün sona erdirildiğini belirtmek gerekir.⁴⁴⁸

2.2.2.3. Kosova Miti ve 1939 Kosova Savaşı Anma Törenleri

1939 yılı Yugoslav Krallığında Sırp milli tarihinin mite dönüşen en önemli olayının yani Kosova Savaşı⁴⁴⁹'nın 550. yıldönümü kutlamalarına şahit olmuştur. Kosova Savaşı'nın hem siyasi, hem askeri hem de dini boyutunun olması bu olayın

⁴⁴⁵ Falina, **Svetosavlje**, s. 520

⁴⁴⁶ Falina, **Svetosavlje**, s.524

⁴⁴⁷ Djoko Slijepçević, "*Pregled na Crjanskog Sveti Sava*", **Hriscanska Misao**, 1935, S.1, s.14

⁴⁴⁸ Aleksov, **a.g.m.**, s.60-63

⁴⁴⁹ 28 Haziran 1389 Osmanlı ile Sırp Krallığını Kosova Polje'deki karşılaşması sonucu ortaya çıkan savaştır. bkz. Bölüm 2, Osmanlı Döneminde Sırlar, s.48-49

ülkede yaygın bir şekilde kutlanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda 1939 yılı Yugoslav millet ve devlet inşa sürecinin herkes tarafından başarısızlığa uğradığının kabul edildiği, Hırvat sorununun çözüme yaklaştığı, milli kimliklerin ön plana çıktığı ve Kiliselerin millet inşa sürecine dini ekleyip yeni bir toplumsal tasavvurun oluşturulmasına yönelik faaliyetleri artırdığı bir yıl olarak da ifade edilebilir. Kosova Savaşı Sırp milli bilincinin en temel unsuru olması nedeniyle ülkenin tüm kurumlarının temsilcilerini kutlamalarda yer almıştır. Başbakan Cvetkoviç, Savunma Bakanı Milutin Nediç, Sırp Patriği Gavriilo Doziç ve birçok devlet yetkilisinin katıldığı törenlerde Sırp milli aidiyeti duygusal tavan yapmıştır.⁴⁵⁰ Törenlerin merkezi Prens Lazar'ın cesedinin bulunduğu Voyvodina'daki *Ravanica* manastırırır. Ordunun ve *Sokol* gibi örgütlerinin gösteri yaptıkları kutlamalarda dini ritüeller, konuşmalar, çelenk bırakma merasimleri de düzenlenmiştir. Ülkenin dört bir yanından gelenler Prens Lazar'ın mumyalanmış cesedini görme fırsatını da yakalamışlardır.

Kosova Savaşı'nın bu denli öneme sahip olmasının en temel nedeni 1389 yılında gerçekleşen bu savaşın asırlarca sözlü gelenek, epik şiirler, destansı anlatımlar sonucu mitleştirilerek Sırp milli bilincinin en temel unsuru haline dönüşmesidir. Kutsallık, kurbanlık, ihanet gibi motifler üzerinden konu işlenerek geçmişin şanlı tarihi ve fedakârlıkları hep zihinde tutulmuştur. Bu üretilen destansı anlatımların en büyük paydaşlarından biri hiç kuşkusuz Sırp Ortodoks Kilisesidir. İlk kurulan kilisenin Kosova sınırları içinde olması aynı zamanda Osmanlı dönemindeki kurulan İpek patrikliğinin de bu bölgede olması, asırlarca Sırp milletinin başat aktörü olarak varlığını sürdüren kilisenin bu konuyu sözlü gelenek üzerinden canlı tutmasını sağlamıştır.⁴⁵¹ Bunun yanında 19.yüzyılda milli düşüncenin inşası sürecinde yapılan çalışmaların ana konusunun Kosova olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmalara örnek olarak Njegoş'un ün yapmış eseri "Dağ Çeleng"i verilebilir.

Kısaca özetlemek gerekirse Kosova savaşı üç temel olay ve kişi üzerinden mitleştirilmiştir. Prens Lazar, Miloş Obiliç ve Vuk Brankoviç. Prens Lazar savaştan

⁴⁵⁰ Vjekoslav Perica, **Balkan İdols**, s.20

⁴⁵¹ Perica, **a.g.e.**, s.7

bir gün önce rüyasında Hz. Meryem’i görür ve “Dünya Krallığı” ile “Cennet Krallığı” arasında seçim yapması gerektiği söylenir, eğer Dünya Krallığını seçerse savaşın galibi o olacağı belirtilirken, Cennet Krallığını seçtiği takdirde savaşta askerleriyle beraber öleceği ona aktarılmıştır. Prens Lazar Cennetteki Krallığı seçerek dünyadan vazgeçen, fedakârlık yapan bir kişi olarak Kosova savaşını kaybeder, bu da onun dünyadan vazgeçen bir prens olarak asırlar boyunca kutsanmasını sağlar. I. Murad’ı kendi canı pahasına öldüren Miloş Obiliç, mite göre hem kahraman hem de kendini kurban eden savaşçıdır. Prens Lazar’ın damadı olan Vuk Brankoviç ise Kosova mitinin en önemli bileşenlerinden biri olan ihanetin simgesidir. Savaş sırasında Osmanlı ordularına geçen Brankoviç mite göre savaşın kaybedilmesinin en temel sebebidir.⁴⁵²

Ortaçağ devletinin Sırp tarihinde altın çağ olarak nitelendirilmesi ve bu Ortaçağ devletinin yöneticilerinin, aziz olarak kutsanıp Sırp milli bilincinde önemli bir yere sahip olması Kosova savaşı ile de birleşince Vjekoslav Perica’ya göre “Eski Sırbistan Miti” oluşmaktadır.⁴⁵³ Tüm bunlar göz önünde tutulduğunda 1939 yılında Sırp Ortodoks Kilisesinin önderliğinde yapılan kutlamaların din ile milletin iç içe geçmiş şanlı tarihinin hatırlatılmak istendiği söylenebilir. Çoğu Ortaçağ liderinin asırlar öncesinden aziz olarak kutsanarak 20.yüzyıl başlarına kadar bu sıfatla Sırp milletin hafızasında yer edinmesi Sırp Ortodoks Kilisesi ve çevrelerinin din ile millet beraberliğinin oluşturulması için ya da bir başka deyişle Sırp Ortodoks milletin inşa edilmesi için kullanabilecekleri en önemli örnekti. Bunu Velimiroviç Ravanica manastırında yaptığı konuşmasında çok net bir şekilde ifade etmiştir. Onun için Kosova kutsal emanetlerin ve tarihi yerlerin bulunduğu bir coğrafyadır. Aynı zamanda Kosova dini ve milli bilincin ve Sırpların milli kimliğinin en hakim, en baskın unsurudur.⁴⁵⁴

⁴⁵² Petar Lugar, **The History and effects of the Kosovo polje mythology**, Master of Military Art and Science Military History, Pennsylvania Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Lafayette Collegue, , 1992, s.199; Mesut Uğurlu, **Sırp milliyetçiliğinde Kosova efsanesinin yeri ve önemi**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, 2010, s.29-44

⁴⁵³ Perica, “*The Sanctification of enmity*”, s.135

⁴⁵⁴ Perica, **Balkan İdols**, s.20

SONUÇ

Bu çalışmada Sırp Ortodoks Kilisesi özelinde iki dünya savaşı arasında kilisenin siyaset ile ilgili konumu ve gündemi üzerinden din ve milliyetçiliğin etkileşimi incelenmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesinin asırlarca Sırp kimliği üzerindeki inşa edici rolü modern milletin ortaya çıkmasıyla birlikte yara almış seküler kimlik Sırp milletini şekillendiren önemli unsurlardan biri olmuştur. İki dünya savaşı arasında kilisenin muhalefeti ve dinin milliyetçilik ile etkileşimi sonucunda üretilen düşünce ve ideolojilerin amacı kilisenin veya Ortodoksluğun modern Sırp milletinin inşa sürecinde rol almasına yönelik bireysel ve kurumsal tepkilerdir. 1918-1941 yılları arasında kilisenin bu konumu ve söylemi çalışmada kilise-devlet, sekülerleşme ve millet sorunu ile milliyetçilik tartışmaları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Tüm bu süreçte siyasal hayatın Sırp/Hırvat, merkezîyetçi/fedaralist tartışmalar üzerinden şekillenerek istikrarsızlık üretmesi ile modernleşme olgusunun kiliseye yönelik artan meydan okuması Sırp Ortodoks Kilisesi yöneticilerinin ve alt düzey papazların siyaset, millet, devlet ve kilise ilişkileri ile ilgili önermelerine ve eylemlerine neden olmuştur. Bunun da çalışmanın ana sorusuna yönelik yani din ve milliyetçilik olgusuna dair Najdanoviç ve Velimiroviç'in çalışmaları yanında Svetosavlje ideolojisi, Ljtoiç örneği ve mit inşa edici faaliyetler ile önemli örnekler sunduğu aşikârdır.

Çalışma aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan çok milletli Yugoslav devletinin Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından başlangıçta desteklediğini, fakat 20 yıl sonra İkinci Dünya Savaşı öncesinde 1941 yılındaki darbeyi destekleyerek yıkılmasına niçin ve nasıl ön ayak olduğunun detaylı bir analizini içermektedir. Bu anlamda Kilisenin süreçteki değişen bu konumu Sırp Ortodoks Kilisesinin seküler ve dini kurumlar ile ilişkisi üzerinden incelendiği gibi aynı zamanda da kilise içerisindeki entelektüeller ve Yugoslavya'ya göç etmiş çoğunluğu Rus olan ilahiyatçılar üzerinden de incelenmiştir. Bu noktada kilisenin hem içsel

hem de dışsal etkiler ve tepkiler ile yoğun bir etkileşim sonucunda siyaset, millet ve devlet ilişkileri içerisinde konum belirlediğinin altını çizmek gerekir.

Birinci Yugoslavya döneminde din ve milliyetçilik ilişkisinin irdelenmesi sürecinde devlet-kilise-millet ilişkisi büyük yer kaplamaktadır. Kilise-millet ilişkisinin Ortodoksluk çerçevesinde kilise tarafından şekillenmesi asırlarca var olan bir durumdu fakat 19.yüzyılda modern Sırp devletinin ortaya çıkmasıyla beraber modern milletin inşa edilmesi kilise-devlet-millet ilişkisinin içeriğini ve boyutunu değiştirmiştir. Bu anlamda 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sırpılık ve Ortodoksluğun bir olduğu ve Ortodoksluğun Sırpılığı sadece inşa ettiği söylemi yavaş yavaş geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır. Modern milletin inşa edilmesi ile birlikte Sırpılık ve Ortodoksluğun bu verili ilişkisi her an ve birçok değişken tarafından da inşa edilen bir olguya dönüşmüştür. Bu anlamda sekülerleşmeye karşı direnç, kilisenin Sırpılığın ve Ortodoksluğun bir olduğuna dair söylemleri, kilise-devlet-millet ilişkisine dair Ortodoksluğun önermeleri daha yüksek sesle Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından İkinci Dünya Savaşı'na dek dile getirilecektir. Bu noktada çalışmada Doğu Hıristiyanlığın veya Ortodoksluğun devlet-millet-kilise arasındaki ilişkisini irdeleyen çalışmalara yer verilmesi yaşananların teolojik-felsefik boyutuna da değinerek dini düşünce tarafından konunun nasıl algılandığının ve nereye konumlandırıldığını görmek açısından büyük öneme sahiptir.

Sırp isyanlarından Birinci Dünya Savaşı'na dek yaşanan siyasal, sosyal ve dini olaylar Güney Slavların modern millet inşa süreçleri ile birlikte modern devleti oluşturma adına verdikleri mücadeleyi de içerir. Sırpların bu noktada hem devlet hem de milliyetçi düşüncüyü inşa etme adına daha avantajlı oldukları açıktı. Sırbistan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan galip olarak ayrılması diğer Güney Slav milletlerinin Sırpların etrafında birleşerek büyük Güney Slav devletini yani Yugoslavya'yı kurmaları sağlamıştır. Bu Birinci Dünya Savaşı öncesine göre tamamen farklı bir siyasal durumun oluşmasına neden olmuştur. Bu anlamda Sırp elitleri, Sırp rahipleri kurdukları yeni devletle Büyük Sırbistan hayallerini gerçekleştirdiğini düşünürken kendilerini yeni, çok milletli ve çok dinli bir devletin

içerisinde bulmuş ve bu durumu yönetmek ile karşı karşıya kalmışlardı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Hırvat kimliği üzerinden yapılan siyasetin, devletin siyasal istikrarı açısından sıkıntı oluşturacağı gün yüzüne çıkmış, anayasa, merkeziyetçi-fedaralist devlet anlayışları ile ilgili tartışmalar devletin birleşmesi ve bir bütün haline dönüşmesi noktasında ciddi tereddütlere yol açmıştır. Sırp Ortodoks Kilisesi ise bu anlamda “özgürleşme ve birleşme” fikrine destek verirken yeni doğan devletin içindeki kendi kurumsal yapısı ile ilgilenmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesi yöneticileri, krallığın ilk yıllarında kurulan yeni devlette, Ortodoks kiliselerinin birleşmesi, tek hukukun belirlenmesi, kilisenin maddi ve insan kaynakları noktasındaki zaafiyeti gibi nedenlerden ötürü siyasal olaylara dahil olamamış, fikir beyan edememiştir.

Kilise kendi iç düzenlemelerini tamamladıktan sonra 1920’li yılların ortalarından itibaren Kral Aleksandar’ın ölümüne dek siyasal olayları kilise içerisinde, perde arkasında tartışmıştır. Siyasal hayat ise 1928 yılında Hırvat Köylü Parti lideri olan Stjepan Radiç’in parlamentoda öldürülmesiyle birlikte tıkanmış Kral Aleksandar’ın müdahalesi sonucu meclis feshedilmiştir. 1930’ların ortalarına dek sürecek bu durum birleşik Yugoslavyacılık ideolojisinin devlet tarafından tüm aygıtların kullanılmasıyla Yugoslav millet inşa sürecini içermiştir. Diktatörlük yılları sekülerleşmenin yoğun olarak hissedildiği yıllar olmasına rağmen Sırp Ortodoks Kilisesine büyük imkanlar oluşturmuştur. Siyasi partilerin yasaklanması, milli kimlikler çerçevesinde siyaset yapmanın mümkün olmaması, dinin veya kilisenin milli kimliği gündeme getirilmediği kullanılmamasına, dini sembollerin siyasal bir içerikle gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu durum Sırp Ortodoks Kilisesinin devlet ve toplum içerisinde kendi konumunu sağlamlaştırmaya yönelik bir fırsata dönüşmüştür. Bazı rahipler bu dönemde birleşik Yugoslavyacılığın karşısında durarak milli duyguları gündeme getirerek kilisenin bu durumdan kazançlı çıkmasına yönelik faaliyetlerde ve söylemlerde bulunmuşlardır. Bu anlamda Nikolaj Velimiroviç’in toplumsal bir hareket olarak ortaya çıkan Bogomil hareketini milli söylem çerçevesinde yeniden tanımlaması örnek verilebilir.

1930'ların ikinci yarısından İkinci Dünya Savaş'ına dek geçen süre içinde siyasal tıkanmışlığa yönelik çözümler ve gerginlikler bu döneme damga vurmuştur. Merkezi hükümet ile çoğunluğu Hırvat olan fedaralistler arasındaki sorunlar günden güne artan bir şekilde Hırvat-Sırp sorununa dönüşerek milli kimlikler üzerinden yapılan siyasetin çok milletli Yugoslav devletine bedeli ortaya çıkmıştır. Bu noktada merkezi hükümetin Hırvat sorununa yönelik çözüm adımları (*Sporazum*) Hırvatları memnun etmeye başlamışsa da kaçınılmaz olarak Sırp sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birleşik Yugoslavyacılık ideolojisini bir tarafa bırakıp milli kimlikleri tanıyan reel Yugoslavyacılık ideolojisini benimseyen merkezi hükümet bu anlamda Yugoslavya Krallığının kaçınılmaz sonunu hızlandırmıştır. Bu dönemi en iyi kullanan yapıların başında Sırp Ortodoks Kilisesi gelmektedir. Kilise Sırp-Hırvat çatışması ve mücadelesine dönen siyasal hayatı iyi okuyarak yeni bir söylem ve konum belirleyebilmiştir. Yeni oluşan durumda kilise, Doğu Hıristiyanlığı ve kiliseyi Sırp milliyetçiliği ve Sırp milli çıkarları ile ilişkilendirerek bu bağı güçlendirmeye çalışmıştır. Bu bağı siyasete aktif bir şekilde müdahil olarak ve dini milliyetçilik ile ilişkilendirerek sağlamıştır. Bunu yaparken de diğer dönemlere farklı olarak hem siyasal olaylara dahlinin hem de Sırp milleti ile dinin ilişkisine dair birçok teorik gerekçe üretmiştir. Bu noktada kilise-devlet ilişkilerinde Najdanoviç'in çalışmaları din millet ilişkisinde Tsankov'un teorik çalışmaları kilisenin konumunu belirleme ve sağlamlaştırma adına büyük öneme sahiptir.

1930'ların ikinci yarısından itibaren Sırp Ortodoks Kilisesinin bu konumu ve aktif yapısı aynı zamanda moderniteye, sekülerleşmeye, seküler millet inşa sürecine bir karşı cevabı olarak nitelenebilir. Sırp milleti ve Sırp Ortodoks Kilisesinin bir bütün olduğuna dair 19.yüzyıl söyleminin aksine bu dönem kilise inşa edilen ve siyasal ve sosyal bir olgu olarak hayal edilen, üretilen bu modern millet ile Ortodoksluğu ilişkilendirmeye başlamıştır. 1930'ların ortalarına kadar mevcut olmayan bu durum kilisenin modern bir millet olarak üretilen Sırp millete dinin görünen form ve işlevlerini aktarması yani milletin kutsanmasını Svetosavlje düşüncesi üzerinden yapmıştır. Aziz Sava'nın hem ilk Sırp azizi olarak hem de Sırp milletin kurucusu olarak nitelendirilmesi dinin modern milletin bir parçası haline

dönüştürerek kilisenin konumunun tekrar kazanılması arzulanmıştır. Bu dönemde aynı zamanda kilisenin, milli değerleri dindar insanların düşünce ve eylemlerine eklemeyerek dinin millileştirilmesi durumunu üretmiştir. Milli değerlerin dini değerler ile etkileşimi veya milli kahramanların dini kahramanlar olarak kutsanması kilisenin bu dönem yoğun olarak kullandığı eylemlerdir. Kilise bu dönemde Kral Aleksandar, Nemanja Hanedanı, Aziz Sava gibi hem dini hem de modern Sırp milletinin oluşumunda kullanılmış mitleri tekrar gündeme getirerek Sırplığı ve Ortodoksluğun iç içe geçmiş yapısına vurgu yapmıştır. Bunun yanında seçilmiş travma⁴⁵⁵ olarak nitelendirilen Kosova efsanesini gündeme getirerek Ortodoksluğun ve Sırplığın tek bir vucüd olarak algılandığı mitine yönelik bir dizi faaliyet, anma töreni gerçekleştirmiştir. Öte yandan Sırp Ortodoks milliyetçiliğine yakın örneklerin de bu dönemde ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Sırp Ortodoks Kilisesi din ve millet beraberliğine yönelik aktif eylemlerin öncesinde kilise-devlet ilişkisini etkileyecek önemli bir muhalefet gütmüştür. 1935-1937 yılları arasında Konkordat krizi olarak bilinen süreçte Sırp Ortodoks Kilisesi, Ortodoks düşüncenin *senfoni* (ahenk) teorisinin dışına çıkarak devlete karşı muhalefet yapmış, siyasal hayata dahil olarak ve kilisenin devletteki konumunu koruyarak hem devlete hem de kiliseye sahip çıktığını inanmıştır.

İkinci Dünya Savaşına ulaşıldığında Sırp Ortodoks Kilisesinin Sırp milli davasının etrafında konumlandığını, Sırplığı ve Ortodoksluğu inşa etmeye devam ettiğini müşahade etmekle beraber Yugoslav devletinin karşısında durarak yıkılışının önemli aktörlerinden biri olduğunu çizmek gerekir. Tüm bu yaşananlara eklenmesi gereken bir diğer konu da modern dönemlerde kilisenin Sırp ilahiyatçılar ve kilise tarafından nasıl algılandığı hususudur. Kilisenin, devletin, milletin dini ve dünyevi ilişkileri Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı çerçevesinde Bizans geleneğine dayandığı vurgulanmıştır. Senfoni (ahenk) metaforu ile açıklanan bu ilişkinin modern devletin, modern milletin ortaya çıkmasıyla yara aldığı güçlenen devletin dini

⁴⁵⁵ Volkan Vamık, “Seçilmiş Travma, Yetkinin Politik İdeolojisi ve Şiddet” Çevrimiçi: <http://www.vamikvolkan.com/Se%E7ilmi%FE-Travma,-Yetkinin-Politik-%DDdeolojisi-ve%DEiddet.php>, 04.03.2013

kurumlar ile gücünü paylaşmadığı gibi kilisenin de seküler devlet ve seküler millete karşı ahengi bozacak adımlar attığı da açıktır. Tam bu noktada kilise ve Ortodoks düşünürlerin/ilahiyatçıların modern milleti ve düşünceyi iyi okuyarak kiliseyi yeni oluşan bu duruma eklemlemeye çalışmışlardır. Buna ek olarak kilisenin tüm Sırp toplumunu nasıl algıladığına da değinmek gerekir. Kilisenin ve dini düşünürlerin bu dönem Sırplığı ve Ortodoksluğu bir bütün haline dönüştürmeye yönelik yaptıkları bir diğer girişim de bütün toplumu *inananlar topluluğu* veya *Ortodoks inancının cemaati* olarak kavramsallaştırması olmuştur. Bu durum aynı zamanda kilisenin Sırp milletini Sırp Ortodoks Kilisesinin doğal mensubu olarak görmesini sağladığı gibi kilisenin milletin maneviyati, dindarlığı, geleceği noktasında müdahale etme hakkını kendinde görmesini sağlamıştır. Dini kurumların milli kurumlar ile ilişkilendirilmesi 1934-1941 yılları arasında Sırp Ortodoks Kilisesinin sınıksız sarıldığı politikaların başında gelmektedir. Sırp milli sorununa da kendini eklemlemeyen kilise bu anlamda iki dünya savaşı arası dönemin sonunda 19.yüzyıl öncesi millet ve devlet içindeki konumuna yaklaşabilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adanır, Fikret “Fransız İhtilali, Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **Toplumsal Tarih**, S. 147, Mart 2006.
- Aleksov, Bojan “Natioanalism in Consturction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade”, **Balkanologie**, S.7, 2003, s.47-72.
- Aleksov, Bojan “The Serbian Orthodoxy Church: haunting past challenging future” **İnternational Journal for the Study of the Christian Church**, C.10, S.2-3, 2010, s. 177-191
- Anderson, Benedict **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul, Metis Yayınları, 2011.
- Andjelković, Miloš “Apologija crkve”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, No.4, 1921, s.54-56
- Andjelković, Miloš “Bez vere nema morala”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1895, s.916-934
- Andjelković, Miloš “Prava religija i autoritativna crkva”, **Glasnik Ujedinjene Srpske Pravoslavne Crkve**, No.6, 1920, s.91-94.

- Asad, Talal **Sekülerliğin Biçimleri: “Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik**, Metis Yayınları, 2007.
- Aslantaş, Selim, “Sırp İsyanları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi, Burjuva Devrimi mi, Köylü Ayaklanması mı?”, **Doğu Batı Dergisi, Milliyetçilik Özel Sayısı**, 2006. s.79-92.
- Bakiç, Hayden Milica “National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo”, **Balkan İdentities Nation and Memory**, ed. Maria Todorova, New York, NYU Press, 2004.
- Bakiç, Jovo **İdeologije Jugoslovenstva izmeğu srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941**, Gradska narodna Biblioteka “Zarko Zrenjanin”, 2004.
- Banac, İvo **The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics**, USA, Cornell University Press, 1992.
- Basilus J. Goren, “Nationalism and Reconciliation: Orthodoxy in the Balkans”, **Religion, State & Society**, C.26, S 2, 1998, s.111-128.
- Bauer, J. Ante “Katolička djeca i svetosavska zabava”, **Katolički List**, No.11, 1933, s.129-132.
- Biondich, Mark “Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918-1945”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2007, s.383-399.

- Božić, Nikola “Sveštenicima narodnim poslanicima”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s. 980-984
- Božić, Nikola “Sveštenici i učitelji u službi narodne prosveta”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.214-219
- Bozoljac, Milan “Bogomoljac - svešteničkoj skupštini”, **Hriscianski Zivot**, 1925, s.398-399.
- Buchenau, Klaus ”Just as Real Life Brothers: Serb-Russian Contacts in the Ecclesiastical Academy of Kiev (1850-1914) and in Orthodox Schools of interwar Yugoslavia (1920-1941)” **Tokovi Istorije**, Institut za noviju istoriju Srbije, S. 3-4, 2005 s.54-66.
- Brubager, Rogers “Religion and Nationalism: Four Approaches”, **Nation and Nationalism**, C.18, S.1, 2012, s. 2-20
- Corović, Vladimir **Istorija Srpskog Naroda**, C.3, Podgorica, Oktoih Jumedijamont, 2009
- Dionisije, Jeromonah, “Velike stvari u sitnim vremenima” **Glasnik Srpkse Pravoslavne Patrijaršije**, No.24, 1932, s.378-380
- D.D. “Pred izbore narodnih poslanika”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1912, s.97-99

- Djokić, Dejan **Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia**, London, Hurst&Company Press, 2007.
- Dejan, Djokić “National Mobilization in the 1930s: The Emergence of the ‘Serb Question’ in the Kingdom of Yugoslavia”, Çevrimiçi:http://eprints.gold.ac.uk/3453/2/4_Djokic_%5BFINAL%5D.pdf, 03.02.2013
- Dozić, Gavriilo **Memoari Patrijarha Srpskog Gavrila**, Belgrade: Sfairis, 2011.
- Dragnich, N. Alex **The First Yugoslavia: Search for Viable Political System**, California, Hoover Institution Press, 1983.
- Drenova, Nikola “Sveštenik i politika”, **Hrišćanska Misao**, S.8, 1935, s.10-13
- Eastwood, Jonathan/
Prevelakis, Nikolas “Nationalism, religion and secularization: An opportune moment for research”, **Review of Religious Research**, C.52, S.1, 2010, s.90-111.
- E.B. “Nemački Konkordat i Jugoslovenski Konkordat” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.8-9, 1937, s.276-278.
- Ekmečić, Milorad **Stvaranje Jugoslavije 1790-1918**, C. II, Belgrade, Prosveta Belgrad,1989.

- Evans, James “Great Britian and Creation of Yugoslavia: Nagotiating Balkan Nationality and Identity”, **Tauries Academic Studies**, 2008, s.7-47.
- Falina, Maria “Between ‘Clerical Fascism’ and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and nationalism in interwar Serbia”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2007, s.247-258.
- Falina, Maria “Svetosavlje: A case study in the Nationalization of Religion” (Çevrimiçi), http://www.timeandspace.lviv.ua/files/library/Falina_SZRKG_101.pdf, 06.05.2012.
- Friedland, Roger “Money, Sex and God: the Erotic Logic of Religious Nationalism” **Sociological Theory**, S.20, 2002, s. 381-425.
- Friedland, Roger “Religious Nationalism and the Problem of Collective Representation”, **Annual Review of Sociology**, S.27, 2001, s.125-152.
- Frusetta, James “Common Heroes, Divided Claims: IMRO Between Macedonia and Bulgaria”, **İdeologies and National Identities: The case of 20th Century Southeastern Europe**, Budapeste, CEU Press, 2004.
- Fukuyama, Francis **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Profil Yayıncılık, çev. Zülfü Dieleli, İstanbul, 2010.
- Hobsbawm, Eric, J. **Geleneğin İcadı**, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.

- Hobsbawm, Eric **“Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Hastings, Adrian **The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism**, Cambridge University Press, 1997.
- Hayes, Carlton **Milliyetçilik: Bir Din**, İz Yayıncılık, 1995.
- Huntington, Samuel **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınlar, çev. Murat Yılmaz, İstanbul, 1997.
- Gellner, Ernest **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, 1992.
- Gentile, Emilio “Political Religion: a concept and its critics- critical survey”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, C.6, S.1, s.19-32.
- Glenny, Misha **Balkanlar:1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, İstanbul, Sabah Kitapları, 2000.
- Gligoreviç, Branislav **Parlament i politikçe stranke u Jugoslaviji, 1919-1929**, Belgrade, Institut za savemenu istiriiju-Narodna Knjiga, 1979.
- Goldstein, İvo “Ante Pavelić, Charisma and National Mission in Wartime Croatia”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, 2006, s.224-235

- Güvenç, S.Güneş **Sırp Milliyetçiliğinin Bugünkü Sırp Siyasetine Etkisi.** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2007
- Hanioğlu, M. Şükrü “Jön Türkler”, **İslam Ansiklopedisi TDV**, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, 2001, s.584-586.
- Hoptner, Jacob B. **Yugoslavia in Crisis 1934-1941**, Columbia University Press, 1962.
- Hroch, Miroslav **Avrupa’da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Hupchik, P.Dennis **The Balkans: From Constantinople to Communism**, New York, Palgrave, 2002.
- İnalçık, Halil “Timar”, **İslam Ansiklopedisi TDV**, Türkiye Diyanet Yayınları, C.41, 2012, s.168-173
- J.A. Dr “Povodm dvoju zakonoskih predloga u Narodnij skupštini,” **Katolički List**, S.9, 1933, 90-91.
- Jelaviç, Barbara **Balkan Tarihi**, C.1, İstanbul, Küre Yayınları, 2009.
- Jovanoviç, Slobodan “Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti”, **Srpski Glas**, S.8.,04.01.1940.

- Juergensmeyer, Mark **Yeni Soğuk Savaş: Dini Milliyetçilikler Seküler Devleti Tehdit Ediyor**, Pınar Yayınları, 2001.
- Karpat, Kemal “Balkanlar”, **İslam Ansiklopedisi TDV**, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s.25-32
- Kurt, Abdurrahman “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.17, S.2, 2008, s. 73-93.
- Lampe, John R. **Yugoslavia as History: Twice there was a Country**, London, Cambridge University Press 2000.
- Leçiç, Momir “İzgradnja i obnova crkava i manastira od 1920-1941” **Srpska Pravoslavne Crkva:1920-1970**, s.63-125.
- Leustean, Lucian N. “Orthodoxy and polical myhts in Balkan national identities”, **National Identities**, C. 10, S.4, Aralık 2008, s. 421-432.
- Leustean, Lucian N. “The Concept of Symphonia in contemporary European Orthodox”, **İnternational Journal fort the Study of the Chritian Church**, C.11, S.2-3, 2011, s. 188-202.
- Llobera, Josep **Modernliğin Tanrısı: Batı Avrupa’da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Phoneix Yayınları, 2007.

- Lugar, Petar “**The History and effects of the Kosovo polje mythology**, Master of Military Art and Science Military History, Lafayette Collegue, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pennsylvania, 1992.**
- Marjanoviç, Cedomir **İzbacivanje veronauke iz nasih gimnazija**, Belgrade, St.Sava, 1921
- Marjanoviç, Cedomir “Verenauka u našim srednjim školama”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1905, s.1067-1088.
- Medan, Danilo “Konture Svetosavske ideologije i njen značaj u prošlosti i sadašnjosti”, **Svetosavlje**, 1937, S.1, s.87-92.
- Merdjanova, İna “In Search of Identity: Nationalism and Religion in Eastern Europe”, **Religion, State and Society**, C.28, S.3,2000, 233-262.
- Mišoviç, Miloş **Srpska Crkva i Konkordatska kriza**, Belgrad, Sloboda-Belgrad, 1983.
- Mišoviç, Miloş **Zatamnjena istorija. Tajna testamenta kralja Aleksandra I smrt patrijarha Varnave**, Belgrade, Sloboda-Belgrad, 1994.
- Mitoviç Andrej **Serbia’s Great War, 1914-1918**, C. Hurst & Company, London, 2007.
- Mitoviç, Andrej “The Yugoslav Question, The First World War and the Peace Conference, 1914-1920”, Ed. Djokiç Dejan,

- Yugoslavism: History of Failed İdea 1918-1992**, Hurst&Company, 2003, s.42-56
- Mojzes, Paul **Yugoslavian İnferno: Etnoreligous Warfare in the Balkans**, New York, Continuum, 1994
- Moro, Renato “Religion and politics in the time of secularisation:The sacralization of politics and polticisation of religion”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, C.6, S.1,2005, s.71-86.
- Mratinkoviç, Milan “Ljubav prema kralju i otadzbini”, **Bratstvo**, No.1, 1932, 29-33.
- Najdanoviç, Dimitrije “Pregolemena religiozne politike”, **Hriscanska Misao** No.5, 1936, s.68-72
- Novak, Viktor **Antologija jugoslevenske misli i narodnog jedinstva:1390-1930**, Belgrade, 1930.
- Ortaylı, İlber “Osmanlılar’da Millet Sistemi” **İslam Ansiklopedisi TDV**, İstanbul, Türkiye Diyanet Yayınları, C.30, 2005, s.66-70.
- Özcan, Sevinç Alkan **Rusya ve Polonya’da Din, Kimlik, Siyaset**, Küre Yayınları, 2012.
- Parenta, Miloş “Proslava dana ujedinenja” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijarşije**, No.23, 1935, s.359-360.

- Parenta, Miloš “Opasnosti za pravoslavlje“, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, No.12, 1927, s.180-181
- Parenta, Miloš “Crkvena Politika”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, No:2, 1928 s.20-23.
- Parenta, Miloš “Klerikalizm i liberalizm,” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, No.21, 1925, s.323-327.
- Pawlowitch, Stefan K. **Serbia: The History of an Idea**, New York, New York University Press, 2002.
- Pawlowitch, Stefan K. “The First World War and the Unification of Yugoslavia”, **Yugoslavism:History of Failed Idea 1918-1992**, Ed. Dejan Djokić, CEU Press, 2003,s.27-41.
- Perica, Vjekoslav **Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States**, Oxford University Press, 2002.
- Perić, Slaviša “Dimitrije Ljotić i njegov ZBOR”, (Çevrimiçi), <http://www.tvoracgrada.com/knjige/scribd/dimitrijeljoticinjegovzbor.html>, 13.01.2013.
- Perkins, Mary Anne **Nation and Word 1780-1850: Religious and metaohisical language in european National Consciousness**, Aldershot: Ashgate, 1999.
- Petrović, Dušan “Sveštenik i politika” **Hrišćanka Misao**, S.5-6, 1935, s.5.6.

- Petrović, Lazar “Beseda na Proglas Kraljevine”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1903, s.620-623.
- Pintar, Olga Manojlović “Jos jednom o konkordatskoj krizi”, **Institut za noviju istoriju Srbije**, S.1-2, 2006, s.157-171.
- Popović, Nebojša A. **Slobodan Jovanović i Jugoslovenska država**, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2003.
- Popović, Nebojša A. **Srpske parlamentarne stranke u Kraljevini SHS 1918-1929**, Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2008.
- Prlenda, Sandra “Young, Religious and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945”, **Ideologies and National Identities: The case of 20th Century Southeastern Europe**, Ed. John Lampe and Mark Mazower, CEU Press, 2004, s. 88-94.
- Protić, Petar “O moralnom vazpitanju u školama”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1895, s.1-34
- Radić, Radmila **Država i verske zajednice 1945-1970**, Belgrade, Institut za Noviju Istoriju Srbije, C.1, 2002.
- Radić, Radmila “Religion in a Multinational State: The Case of Yugoslavia”, **Yugoslavism: History of a Failed Idea**, Ed. Dejan Djokić, CEU Press, 2003, s.196-207

- Radić, Radmila **Zivot u vremenima: Patrijarh Gavriilo Dozić 1881-1950**, Belgrad, PBF, 2011.
- Ramet, Pedro **Eastern Christianity and Politics in the 20th Century**, London Duke University Press, 1988.
- Rehinhard, Wolfgang “Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment”, **The Catholic Historical Review**, C.75, S.3, 1989, s.383-404.
- Ribar, Ivan “Konkordat”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.1-2, 1937, s.10-13.
- Rusinow, Dennison “The Yugoslav Idea Before Yugoslavia”, **Yugoslavlism:History of Failed Idea 1918-1992**, Ed. Dejan Djokić, CEU Press, 2003, s.11-26
- Ruff, Mark Edward “The postmodern challenge to the secularization thesis: A critical assessment”, **SZRKG**, 2005, s. 385-401.
- Sancaktar, Caner **The Serbo - Croat Relations in Yugoslavia : Constructive Cooperation And Destructive Conflict**, Tasam Publication, 2010.
- Schevill, Ferdinand **A History of the Balkans**, New York, Dorset Press, 1991.
- Slijepčević, Djoko “Īntelegencija i narod”, **Hrisciansko Misao**, No:1, 1936 s.1-2.

- Slijepčević, Djoko “Pregled na Crjanskog Sveti Sava”, **Hriscanska Misao**, S.1, 1935, s.13-16
- Slijepčević, Djoko **Srpske Pravoslavne Crkve: Od Pocetka XIX veka Do Kraja Drugog Cvetskog Rata**, Belgrade, JRJ, 2002.
- Smith, Anthony **Chosen People**, Oxford University Press, 2003.
- Smith, Anthony **Milli kimlik**, İletişim Yayınları, 2010.
- Stavrianos, Leften S. **The Balkans Since 1453**, New York, Dryden Press, 1958.
- Stojadinović, Milan **Ni rat, ni pakt: Jugoslavija izmedju dve rata**, Buenos Aires, Eleconomista, 1963.
- Stöckl, Kristina “Modernity and its critique in 20th century Russian Orthodox thought”, **East European Thought Studies**, 2006, s. 243-269.
- Sugar, Petar **Nationalism and Religion in the Balkans since the Nineteenth century**, Seattle, Washington Press, 1996.
- Taşar, Müge **The Development os Serbian Nationalisms within the Otoman Empire and Habsburg Monarchy**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

- Temperley, Harold W. **History of Serbia**, London, London Bell Publication, 1919.
- Timočki, Episkop “İstorijske zasluga spskog sveštenstva u slujbi Sv. Pravoslavlja i naroda svog”, **Vesnik Srpske Crkve**, 1899, s. 212-216
- Troički, Sergije “Neuspela zaštita Konkordata” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, No:3-4, 1937.
- Tsankov, Stefan “Crkva i nacija na pravoslavnom istoku”, **Hriscanska Misao**, No:3, 1936, s.36-38
- Uğurlu, Mesut **Sırp Milliyetçiliğinde Kosova Efsanesinin Yeri ve Önemi**, Hacetepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
- Vamık, Volkan “Seçilmiş Travma, Yetkinin Politik İdeolojisi ve Şiddet” Çevrimiçi:<http://www.vamikvolkan.com/Se%E7ilmi%E7E-Travma,-Yetkinin-Politik-%DDdeolojisi-ve-%DEiddet.php>, 04.03.2013
- Varnava, Roşiç “Gospodinu D-ru Milanu Stojadinaviçu Pretsedniku Ministerskog Saveta”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.15, 1937, s.449-452.
- Vaşiç, Dragiša “Naşa Reç”, **Srpski Glas**, S.1, 1939, s.1

- Velimirović, Nikolaj “Nacionalizam Svetoga Sava”, (Čevrimići)
<http://tr.scribd.com/doc/114655477/Vladika-Nikolaj-Velimirovic-Nacionalizam-Svetog-Save>, 01.07.2012.
- Velimirović, Nikolaj “Ne Odbacujte ih. Jedna napomena sveštenicima”
Srpske Pravoslavne Patrijaršije, 1921, s.272-275
- Veselinović, Rajko, “Ujedinjenje pokraiskih crkva i vaspostavljenje Srpske Patrijašije”, **Srpska Prvoslavna Crkva 1920-1970: Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske Patrijaršije**, 1-61
- Vjekoslav, Perica “The Sanctification of enmity: Churches and the sonstruction of founding myth of Serbia and Croatia”,
Myths and Boundaries in Southeastern Europe Ed. Pal Kosto, London, C.Hrust&Co, 2005.
- Wachtel, Andrew **Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and culturel politics in Yugoslavia**, Stanford University Press, 1998.
- Zdenko, Zlatar “TheBuilding of Yugoslavia:The Yugoslav Idea and First Common State of The South Slavs”, **Nationalities Papers**, Vol.25, No.3, 1997, s.387-406.
- Zivanović, Aleksandar “Da li se predavanje nauke o veri ostaje sveštenicima?”
Glasnik Srpske Pravoslavne Patriarsšije, No.22, 1926, s.344.

Zubrzycki, Genevieve

“Religion and Nationalism: A critical re-examination”, (Çevrimiçi), http://www.academia.edu/1108590/Nationalism_and_Religion_A_Critical_Reexamination, 02.03.2013.

“Deveti Octobar”, **Hriscanska Misao**, 1939, S.9, 1939, s.121-122

“Parastosi Blazenopiçivšem Kralju Aleksandaru Ujedinitelju o petogodišnjici smrti” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.23-24,1939, s.563.

“Da li imamo pravoslavno javno misljenje?”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.15-16, 1933, s.249-251.

“Tri konjaka iz apokalipse” **Glasnik Srpske pravoslaven Patrijaršije**, S.8, 1933, s.121-123.

“Çekoloslovazi i Rim”, **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.9-10, 1937, 284-285.

“Naša reç”, **Svetosavlje**, S.1, 1932, s.2.

“Naša Reç”, **Glasnik Ujedinjene Srpske Pravoslavne Crkve**, S.1 1920, s.16.

“Oštvar protest protiv konkordata: Glas sevštesntva i naroda crnogorsko-primirskog” **Glasnik Srpske Pravoslavne Patrijaršije**, S.3-4, 1937, s.107.